

valóság

A TARTALOMBÓL

Menyhay Imre: Ambivalencia, személyiség és társadalmi változások

Kapronczay Károly: Háborúk a Balkánon
Szerbia az első világháborúban

Kovács Dávid: Szabó Dezső nemzetszemlélete az 1910-es évek első felében

Kövendy Katalin: Vitéz Ungváry Béla gépészmérnök és a Gamma–Juhász rendszerű löelemképző

Lakatos Artur: Jelentés az ELTE Történettudományi Karán a „jobboldali elhajlásról”, az 1956-os magyar forradalom előestéjén

László Márton: Kollektivizálás a Székelyföldön

Gazdag László: Bokros Lajos 140 pontja

Dr. Egri Zoltán: Egészségtrendek a világban, főbb európai összefüggések

Kósa László: „...a hazai föld vadon termő virágai”

2
0
1
4

5

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2014. május; LVII. évfolyam 5. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: 06-80-444-444, hirlapelofizetes@posta.hu,
illetve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: 327-8965, tittlap@telc.hu.
Árusításban megvásárolható a Lapker Rt. árusítóhelyein.

Ambivalencia, személyiség és társadalmi változások

(*Ambivalencia*) Az ambivalencia ellentmondást jelent egy szisztémán belül. Ambivalencia jelzésére gyakran az *antagonisztikus* folyamatok és állapotok kifejezést is használják, vagy *disszonánsnak* nevezik ezeket. A társadalmi ellentmondásokat – a társadalmi célösszeférhetőség hiányát – és az ebből adódó feszültségeket az *inkonzisztencia* kifejezés jelzi.

A társadalmi célösszeférhetőség nem jelenti az ellentmondások teljes hiányát. A társadalom cselekvő szubjektumai – emberek, formális és informális organizációk – különbözőek, különböző képességek és lehetőségek hordozói. Ennek megfelelően *különböző célok* megvalósításán fáradoznak. Ezzel nincs is semmi probléma, mert hiszen a differenciálódást – ami az egymástól való különbözőséget hozza magával, vagy abból fakad –, s mi több, az antagonisztikus jelenségeket – mint ahogy ezt látni fogjuk – *magából az anyagi létezésből sem* lehet kiiktatni, de ha lehetne, ez akkor sem lenne célszerű.

Ami a társadalmi differenciálódást illeti, érvényes, hogy a differenciálódás normális esetben integrációval zárul. Az integráció pedig a szociálemocionális érzelmi védetség előfeltétele és annak bizonyosságnak a záloga, hogy az ember egy rendezett világban él, ahol konszenzus – erős egybehangzó vélemény – védi társadalmi pozícióját, státuszát, tevékenységét, szociális szerepét és az élet fenntartásához szükséges javak birtoklását. Ellentmondások, feszültségek elkerülhetetlenek, de ezekkel sincs probléma, mert hiszen maga *az anyagi lét forrása sem egyéb, mint az eredeti semlegesség feladása és antagonizmusok „vállalása”*. Ebből kifolyólag társadalmi antagonizmusok is csak akkor jelentenek súlyos problémát, ha a társadalmi szereplők által követett célok olyannyira ellentétesek, hogy egymás létét kizárják. Talcott Parsons erről a következőket írja: „Ha egy normatív (társadalmi, gazdasági) szisztéma konzisztens akar lenni, akkor azon felül, hogy tagjai bár meglehetősen tág határokon belül különböző célokat tűznek ki maguk elé, ezeknek a céloknak a megvalósítása során *nem léphetnek fel olyan viselkedési minták, amelyek egymás létjogosultságát kizárják.*” Ebből következik, hogy „egy normaszisztéma, amely egy interakció stabilitását hathatósan kívánja szolgálni, kénytelen a szisztémán belül egymásra ható szisztémaelemek által követendő célokat is meghatározni, legalább is annyiban, hogy *a célok összeegyeztethetősége ne legyen kizárt.*” (Parsons in Hartmann 1967, [153–172.] 157. o. Vö.: Menyhay 1990.) A célok összeegyeztetésének feladata nyilván az államra hárul.

Mielőtt továbbmegyünk, érdemes a bevezetőben írt mondatot, „Az ambivalencia ellentmondást jelent egy szisztémán belül”, közelebről megnézni.

(*Struktúra, funkció, szisztéma*) A szisztéma alapja a struktúra. Struktúra egy dolog – tágabb értelemben – egy jelenség szerkezete. Ami a jelenségeket illeti, példának vehetjük a lelkiéletet, amelynek feltételezett működésre képes szerkezete Freud szerint az Es (a hajtóerők), az én és a felettes én. (Freud XV. 62–118.)

A dolgok szintjén példaként említhetjük a kompjutát. A kompjuta belső szerkezete bonyolult összetételű, de az összetétel maga – a kompjuta felépítése – még korántsem szisztéma. Szisztéma akkor válik belőle, ha energia hozzáadásával működésbe lép – funkcionál – mégpedig tartósan egyöntetűen, azaz nem egyszer így, másszor úgy. Mondhatjuk: szisztéma = struktúra + stabil funkció.

A dolgok megértéséhez szükséges továbbá tisztázni, hogy mit jelent az a mondat, hogy az antagonizmust – *magából az anyagi létezésből sem* lehet kiiktatni, de ha lehetne, ez akkor sem lenne célszerű, ha csak nem az a cél, hogy az anyagi világ megszűnjön létezni és visszatérjen forrásába, a semlegesség szintjére, az ősenergia – a nyugalmi energia, a kozmológia állandó – örökkévalóságába.

(A semlegesség részleges feladása. Az antagonizmus teremtőereje) Az antagonizmus – az ellentmondás – képletesen a plusz és a mínusz – *egymás mellett* egy szisztéma fenntartását, *egybeolvadva* pedig a szisztéma szétesését, megsemmisülését szolgálják. Ezen az elven nyugszik a teremtés. Az nyugalmi ősenergiában a plusz és a mínusz differenciálatlan. Az anyagi lét a semleges ősenergia – a kozmológiai állandó (E_0) – formafelvételével valósult meg. A semleges nyugalmi ősenergia *hatásmechanizmussal* egészült ki, azaz semlegességét feladva érvényesítette a benne lévő ellentmondás lehetőségét – általánosítva a pluszt és a mínuszt – amelyek az atom szerkezetében proton (+) és elektron (–) formájában jelentek meg, úgy, hogy a semlegesség – a Nulla – a proton mellett mint neutron tovább jelzi kiiktathatatlan jelenlétét a dolgok alapvető ellentmondásában *is*. Mindaddig, amíg ez az alapvető ellentmondás – ambivalencia – *egymás mellett* létezik, léteznek dolgok. *Az egymással összeolvadva* a következőket jelenti: Ha a plusz és a mínusz – a proton és az elektron – a proton mellett jelen lévő Semlegességgel újraegyesülne, az atom elvesztené szerkezetét és ez magával hozná az atomszisztéma megszűnését is, maradna az eredet, az örök kozmológiai állandó a látens teremtő hatásmechanizmusával egyetemben, amelynek újraaktiválása kellene ahhoz, hogy dolgok ismét létrejöjjenek.

(Az alma nem esik messze a fájától) A teremtés ambivalenciája végigfut az evolúción, s hogy úgymond az ember ambivalens természetébe torkollik. Az ember ellentmondásos természetének lényege, hogy az ember *keresi a feszültséget, az izgalmat, a kalandot, és ugyanakkor nyugalomra, békességre, feszültségmentességre is vágyik*.

A feszültségkeresés szükségletét a környezettel vívott harc is fokozta. Ez abból az időből származik, amikor az ember a természeti erővel a túléléseért küzdött. A harcra való alkalmasságot – az agressziós potenciál tartós szintjét – a vérben egy bizonyos adrenalin szint biztosította/biztosítja, ami az embert magasabb teljesítményekre – védekezésre, akadályok leküzdésére – tette/teszi képessé.

Az evolúció azonban a társadalmi és gazdasági fejlődés mögött tragikusan lemaradt, és ez alapjaiban befolyásolja a társadalmi kapcsolatok és folyamatok minőségét.

Míg az ember a természettel szemben kétes értékű, már majdhogynem totális „győzelmet” aratott, az evolúció nem gondoskodott az agressziófelesleg indokolt visszafejlődéséről. Hogy úgy mondjam, az embernek alkalmasnak látszó biológiai organizáció még mindig úgy érzékeli, hogy azzal az intenzitással kell harcolnia, küzdenie, győznie, mint annak idején, amikor minden bokorból vadállatok leselkedtek rá. Ebben a ma már *túlzottnak* tekinthető *védekezési készségben* keresendő többek között a háború oka. Igaz az a mondas, hogy a legjobb védekezés a támadás. A túlzott védekezési készséget általánosítva a háborúskodásra való készséggel lehetne jellemezni. A háborúskodás formáinak gyűjteményében található a *konkurenciaharc is*.

Az ember ambivalens természetének másik oldala, a *pszichikus higiénia*, olyan szükségletekben jelentkezik, mint a harmónia, a kiegyensúlyozottság és a feszültségcsökkentés utáni vágy. Ezzel kapcsolatban hasznos lehet tudni, hogy a nyugalom

utáni vágy – szükséglet – az ember eredetével függ össze, azzal a tehetetlenséggel, amely az úgynevezett nem szerves anyagra jellemző, amelyből az ember kiszakadt és ahová – Freud szerint – visszatörekszik. Írja, hogy a végcél az ember életében csak az „élet kiindulópontja lehet, amiből az élet egyszer kifejlődött.” (Freud XIII. 40.) Ez az anorganikus anyag és az ezt megelőző kozmológiai állandó, az E_0 . Ha Freud érvelését elfogadjuk, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a visszatérés az eredethez nemcsak az anorganikushoz való visszatérés látens vágját/hajtóerejét jelenti, hanem sokkal inkább visszatérést az abszolút eredethez, az organikus lét előtti differenciálatlan létezéshez. Tulajdonképpen az ember esetében *az eredet formáiban részben megvalósult önmaga tér vissza önmagához, önmagába, és ezt az ember úgy éli meg, hogy énje szűnik meg létezni. Az ember énje pedig nem egyéb, mint annak éber állapotban való átélése, amihez visszatér.*

Lényegében a freudi halál felé sodródás erejéről van szó.

Látni kell azt is, hogy az úgynevezett nem szerves anyagban rejlő tehetetlenség az örömszerzés elvének fontos táplálója, a semmittevés, az alvás és a relaxáció – a feszültségfeloldás – formájában. És *itt lehet és kell megragadnunk az alábbiakban ismertetett balanszmodellt* és ennek segítségével a *kognitív disszonancia* lényegét, amelyek szinte kézzel fogható közelségbe hozzák az emberi ambivalens természetének visszásságát, ami abban nyilvánul meg, hogy az ember, ha egyszer ambivalens helyzetbe került, a pszichikus higiénia kényszerének engedve igyekszik ezt feloldani. A feloldás egyik lehetősége a személyiségváltozás.

(*A balanszmodell*) A balanszmodell a lehető legegyszerűbben mutatja be, hogy az ember milyen könnyen kerülhet ambivalens helyzetbe, anélkül, hogy az ambivalencia tudatosodna. Ebben az esetben csupán a rossz közérzet jelzi, hogy valami nincs rendben.

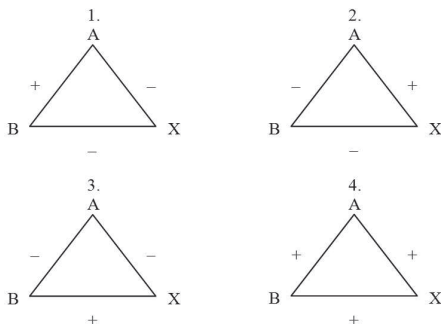
A balanszmodell könnyebb megértése érdekében hozott példa négy konzisztens és négy inkonzisztens esetében a *társadalmi kapcsolatok és folyamatok* kevésbé a tudatos szinten, sokkal inkább a nem tudatos szinten játszódnak le, amelyek során az érzelmek, a szimpátia és az antipátia jelentős szerepet kapnak.

Nézzük meg a balanszmodell legegyszerűbb változatát, az A-B-X-modellt, amelyet *ábrákkal* támasztunk alá! Ebben a modellben két rendőrt szerepeltetünk, és ezek egymáshoz való lehetséges viszonyát mutatjuk be a harmadik tényező, a bűnözés bevonásával és azon keresztül, hogy megnézzük, a rendőrök viszonyulása a bűnözéshez hogyan befolyásolja a rendőrök egymáshoz való viszonyát az antagonisztikus tendenciákat illetően.

A és B a rendőrök neveit képviselik, X a bűnözést. Az első négy eset *konzisztens*, azaz ezekben az esetekben *az ambivalencia nem játszik szerepet*:

1. A és B rendőrök barátok (+). Mindketten az X objektum által képviselt bűnözés ellen vannak (-)(-).
2. A és B rendőrök nem barátok (-). Az A rendőr barátkozik a bűnözőkkel (+), B nem (-).
3. A és B rendőrök nem barátok (-). Az A rendőr a bűnözés ellen van (-), nem köt barátságot a bűnözőkkel, de B igen (+).
4. A és B rendőrök, barátok (+), mindketten bűnözőkkel barátkoznak és hagyják magukat megvesztegetni (+) (+).

Ábrázolva a következő kép tárul elénk:

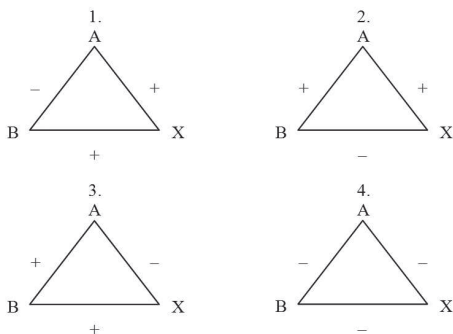
1. ábra. Balanszmodell

(Forrás: MENYHAY 1998, 197)

A négy inkonzisztens eset:

1. A és B nem barátok (-), de mindketten hagyják magukat a bűnözőktől megvesztegetni (+) (+).
2. A és B rendőrök, barátok (+), A barátkozik bűnözőkkel (+), de B nem (-).
3. A és B rendőrök, barátok (+), A bűnözés ellen van (-), de B nem, beállítottsága a bűnözőkkel szemben barátságos (+).
4. A és B nem barátok (-), ennek ellenére mindketten a bűnözés ellen vannak (-) (-).

Ábrázolva a következő kép tárul elénk:

2. ábra. Balanszmodell

(Forrás: MENYHAY 1998, 197)

(Kognitív disszonancia) A kognitív disszonancia lényegét a balanszmodell segítségével közelítettük meg. A balanszmodell axiomatikus, ami azt jelenti, hogy *logikájához közelebbi magyarázat nem szükséges*, viszont egyszerűségének hátránya, hogy komplex társadalmi folyamatok felvázolására nem alkalmas. Erre, mint látni fogjuk, a balanszmodell továbbfejlesztése, a kognitív disszonancia ad lehetőséget.

Festinger az ellentmondások feloldásának lehetőségeit két pontban foglalta össze. Egy ellentmondásos szisztémában élő embernek – ellentmondásokkal küzdő embernek – egyik lehetősége, hogy a meglévő ellentmondásos szisztémát kognitív (tudatos) tartalmakkal – indoklásokkal – egészítse ki. Az indoklás rendszerint a pszichológiából ismert *racionalizálással* – a megmagyarázom a bizonyítványomat módszerrel – történik, aminek célja, hogy a disszonanciát ésszerűsítési törekvésekkel *bagatellizálják*, jelentőségüket lekcicsinyítsék vagy arra utaljanak, hogy az ellentmondás csupán látszólagos. A másik lehetőség, hogy a disszonancia érzelmi átállásokhoz – *beállítódások változásához, személyiségváltozáshoz* – vezet, ami tömeges jelenségként *a kultúra és az ezzel szorosan összefüggő gazdálkodás- és vállalkozásetika változását vonja maga után, ami végeredményben társadalmi változásokhoz kell hogy vezessen.* (Festinger 2012. Vö.: Beckmann 1984.) A kognitív disszonancia lényegét Kurt Freisitzer, a Grazi Egyetem professzora és volt rektora annak idején a következőképpen magyarázta meg nekünk.

A professzor, Freisitzer szokásának megfelelően megkérdezte a hallgatóságot, hogy akarnak-e mesét hallgatni. Hát persze! A professzor ki nem hagyta volna, hogy „egyszer volt, hol nem volt”, volt egyszer egy nagyon gazdag milliomos, aki enyhén szólva nem igen szerette a négereket. Történt egyszer, hogy díszvendégként meghívták őt egy konferenciára, amely a négerek sajátos amerikai problémáit volt hivatott elemezni. Díszvendégként az első sorban kapott helyet. A konferencia végén valaki fölment a pódiumra és bejelentette, hogy a milliomos négergyűlölő barátunk egy jelentős összeget ajánlott fel az elesett négercsaládok problémáinak enyhítése céljából. A bejelentést tapsvihar fogadta. A meglepett milliomos zavarában felállt, a közönség felé fordult és meghajlással fogadta az ünneplést. Na, már most ugye felmerül a kérdés – fűzte hozzá a professzor –, hogy milyen lehetősége volt emberünknek arra, hogy a négerellenes beállítottsága és a négerek támogatása közti ellentmondást feloldja? Persze az ellentmondás által kiváltott rossz közérzetét enyhíthette volna, ha bagatellizálja dolgot és azt mondja magának, hogy hát nem nagy ügy. Ezt nem tehette, mert a „felajánlott” összeg nagysága érzékenyen érintette. Persze, mondhatta volna ott a helyszínen azt is, hogy kérem, itt valami tévedésről van szó. Ebben az esetben egy új ellenmondással kellett volna szembe néznie. Ugyanis, ha ezt teszi, megmarad a pénze, de fel kellett volna adnia azt az igényét, hogy továbbra is díszvendégként kezeljék, és mint népszerű adakozó jó embert tartsák számon. Inkább fizetett. Ezzel egy újabb ellenmondás jött létre. Hogyan jön az össze, hogy egy ember, aki a négerekről nagyon rossz véleménnyel van, négereket támogasson? A beállítódásváltozás – a személyiségváltozás – szinte be volt programozva. Így lett Saulusból Paulus. Vagy itt van egy másik eset.

Egy derék egyetemi hallgató azzal dicsekedett társainak, hogy megismert egy lányt. Azt kérdezték tőle, hogy hát, de milyen? Hát, megteszi – vélte a fiatalember. Miután elvitte a lányt vacsorázni, az után érdeklődtek társai, hogy hát mi volt vacsora után. Semmi különös. Így ment ez egynéhány napig, mígnem a szerény jövedelemmel rendelkező hallgató az anyagi csőd szélére nem került, de ennek ellenére kitarzott a mellett, hogy elvben nem kizárt reménye be fog teljesülni. Fáradozásait végül is kölcsönökből finanszírozta. Arra a kérdésre, hogy hát milyen ez a lány, idővel a „megteszi” helyett „szép”, majd „nagyon szép”, és ezután „gyönyörű” jelzőt használt. Ezzel enyhítette az ellentmondást áldozatának nagysága – „befektetése” – és ennek eredménytelensége között. Ehhez arra volt szükség, hogy beállítódása a lánnyal szemben megváltozzon, hogy a lány értékét növelje és arányba hozza „befektetéseinek” nagyságával.

Freisitzer professzor tanulságos „meséi” után nézzük meg, milyen mértékű rombolást tud véghezvinni az ambivalencia *komplex társadalmi folyamatokban!* Ezt az égető problémaként jelentkező munkanélküliséggel és az ebből fakadó disszonancia-sorozat bemutató-

sával tesszük szinte kézzel foghatóvá. Azt vizsgáljuk, hogy a tartós munkanélküliség a kognitív disszonancia hatására milyen személyiség- és társadalmi változásokhoz *kell* hogy vezessen. A nyilvánvalóvá váló összefüggések egyértelműen mutatják, hogy a társadalommal való radikális szembehelyezkedést, a bűnözés növekedését, a kábítószerelés és a szekták terjedését *nem lehet a szabadság árának tekinteni*, mint ahogy ezt a neoliberális ideológia látni szeretné. Fejtegetéseink során egyértelművé válik, hogy itt nem a szabadság áráról van szó, hanem a tartós munkanélküliséget sokkal inkább *egy meghatározott és jól körülírható társadalmi és gazdasági rend egyenes következményének kell tekintenünk*.

Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy az elemzés során láthatóvá váló etikátlan jelenségek természetesen, olyan értelemben, hogy az ember az adott evolúciós erkölcsi és intelligenciaszint közti szakadékra való tekintettel elegendő kulturális és állami – közületi – mederbe terelés nélkül, az adott körülmények között *képtelen más lenni, mint amilyen, és képtelen másra, mint amit tesz*.

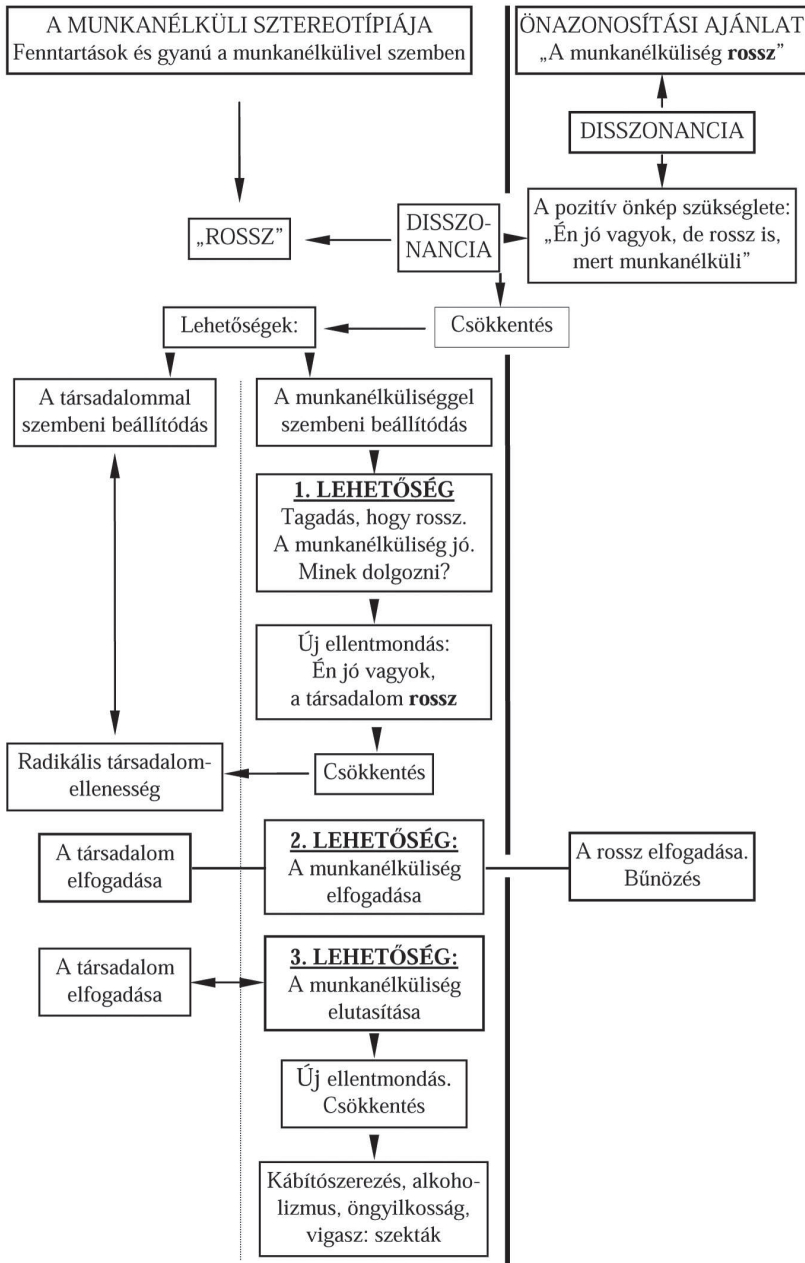
Az alábbi szöveg és a 3. ábra alapján nézzük meg ezt közelebbről.

Az ambivalencia működési elvének bemutatására szánt disszonanciasorozat két alapvető ellentmondásból indul ki. Az egyik a társadalom beállítódása a munkanélküliekkel szemben, a másik a munkanélküli beállítódása a munkanélküliséggel – a társadalmi beállítódással – szemben. Ami a társadalmi beállítódást illeti, mondhatjuk, hogy a munkanélkülieket legalább a gyanú, ha nem a kítaszítottság légköre veszi körül. A társadalom fenntartásokkal kezeli a munkanélkülieket, és ez annyiban indokolt, hogy tartós munkanélküliség esetén az elcsúszás szintje elkerülhetetlen. A munkanélküli pszichikus problémája a pozitív önkép szükségletéből fakad, nevezetesen abból, hogy szinte lehetetlen a saját pozitív önkép fenntartása érdekében egy társadalmi konszenzuson nyugvó előítélettel hathatósan szembeszállni.

A munkanélküli negatív sztereotípiája erősebb a munkanélküli pozitív önképigényénél, mert kívánsága, pozitív önképigénye képtelen a társadalmi konszenzust megváltoztatni. A kognitív disszonancia ereje viszont a munkanélkült az ellentmondásból fakadó feszültség csökkentésére ösztönzi, amelyet nem tud megoldani, mert válassza bármelyik lehetőséget is, az önellenesség és a társadalomellenesség elkerülhetetlen. Ha a munkanélküli a társadalmi negatív beállítódást a munkanélküliekkel szemben elfogadja, munkakerülő lesz és antiszociális beállítódásán keresztül válik a társadalom ellenségévé; ha nem fogadja el, akkor kerülő út keresése nélkül a társadalomellenességnél köt ki, ami neki sem jó, de ez aligha tudatosodik.

A munkanélküli a disszonanciát úgy is elkerülheti, hogy úgy a társadalmat, mint a munkanélküliséget elfogadja. De ebben az esetben a társadalom beállítódását a munkanélkülivel szemben is el kell fogadnia, ha nem akar újabb ellentmondásba keveredni. Ez pedig azt jelenti, hogy a rosszat, a bűnözést is el kell fogadnia. Ha a munkanélküli a munkanélküliséget úgy utasítja el, hogy a társadalmat elfogadja, akkor is súlyos ellentmondásba keveredik. A disszonanciát csak racionalizálással, a valóság elűzésével, kábítással, alkoholizmussal és kábítószereléssel képes enyhíteni, vagy úgy, hogy vigaszt és szociális érzelmi védeltséget keres, és talál, nem ritkán a szekták közösségeiben.

Mínél nagyobb a munkanélküliség, annál nagyobb a veszély, hogy a munkanélküliség *személyiségromboláshoz* vezet, és ezen keresztül *a negatív irányú társadalmi változás elkerülhetetlen*. A közmunka bizonyosan csak szükségmegoldás és átmenetet képez egy emberségesebb társadalomba, akkor is, ha még messze van az ideális állapotoktól. Súlyos problémákat máról holnapra megoldani képtelenség. De a közmunka szükségmegoldásnak jobb, mint a tétlenség, mert máris ad valamit – foglalkoztatást és a személy önbecsülésének növelését.

3. ábra. Kognitív disszonancia, munkanélküliség és társadalmi folyamatok
(Forrás: MENYHAY 1998, 199; MENYHAY 2000, 195)

(*Ambivalencia, szerepzavar és szerepkonfliktus*) Szerepzavarról akkor beszélünk, ha egy személy olyan egymásra vonatkoztatott viselkedési minták megvalósítását tűzi ki célul, amelyek egy tőle idegen személy szerepének betöltésére igen, de saját szerepének megvalósítására nem alkalmasak.

Voltaire egy lehetséges szerepzavar körülményeit a következőképpen írja le: „Minden embernek jogában áll, hogy tökéletesen egyenlőnek tartsa magát a többi emberrel, de ebből nem következik, hogy egy bíboros szakácsa parancsolja meg urának, hogy főzze meg a vacsoráját.” (Voltaire 1983, 202)

A szerepkonfliktus három fajtáját különböztetjük meg.

(*A szerepkonfliktus első változata*) Ebben az esetben egy személy két vagy több funkciója – szerepe – egy és ugyanazon organizáción belül ellentétes elvárásokra épül fel.

Előfordulhat – és elő is fordul –, hogy szülők nevelési funkciójukat a család anyagi háttérének megteremtése érdekében elhanyagolják, mert egy és ugyanazon organizáción – a családon – belül a szülőkkel szemben támasztott elvárások az adott társadalmi és gazdasági célösszeférhetőség (célösszeférhetetlenség) keretein belül egyidejűleg nem megvalósíthatók. Előfordulhat, hogy a pénzkeresés lesz elsődleges, ennek következtében a nevelői-szülői szerep háttérbe szorul.

A pénzszerzés prioritása *közvetlenül* nemcsak a társadalmi célösszeférhetetlenség kényszerén – megélhetési nehézségeken – alapulhat, hanem *közvetve*, ennek – a társadalmi cél-összeférhetetlenségnek – személyiséget romboló hatásából is fakadhat. Ugyanis a társadalmi cél-összeférhetetlenség velejárója egy általános társadalmi rendezetlenség, amely asszociációs (képzettársítási) ajánlatain keresztül az eredeti animális hajtóerők szabadon bocsátásának kedvez, ami egyet jelent az énerő – az önszervezési képesség – gyengülésével. A másik oldalról megközelítve, az énerő leépülése az animális hajtóerők elhatalmasodásával jár, azaz a társadalmi célösszeférhetőség romlásával párhuzamosan a freudi hajtóerők, a szexualitás, az éhség és a halál – a megsemmisülés és megsemmisítés tendenciái –, az általános hajtóerők, az agresszió, az egoizmus és a birtoklás – az aeb-komplexum – az egyedet, a személyiséget és a társadalmat károsító hatásai szinte fantasztikus gyorsasággal és intenzitással fokozódhatnak. Az éngyenge ember aztán elkezd futni a pénz után abban az illúzióban, hogy a pénz és mindaz, ami pénzért kapható, alkalmas azt a biztonságot nyújtani, amit valóban csak a szociális érzelmi védettségre támaszkodó énerő képes. Így aztán az animális hajtóerőkből fakadó mindig többet, mindig többet elv jómódú szülőket is belehajszolhat egy testet-lelket ölő pénzhajszába, aminek végül is a család, a családi élet és a nevelés issza meg a levét.

„A mammonizmus pénzfetisizmusa a pénz kialakulásától kezdve szerepet játszott úgy a személyiség formálásában, mint a társadalomalakításban, de ez az elem, hogy mindennek ára van, hogy tendenciálisan mindent pénzzel mérünk, a monetáris gazdaságfilozófia következményeként erősödött fel annyira, hogy a pénz önállósult, önálló gazdasági és hatalmi tényezővé vált. A »pénztermelő« folyamatok a reálfolyamatoktól (a termeléstől) elszakadtak, és önálló, önmagát újratermelő mechanizmussá váltak. Ez a monetarizmus monetáris elemének lényege.” (Menyhay 1998, 21)

„Közhelyszinten ismert, hogy a civilizáció védelme ártalommal fordul, az éhezés átcsap »nagy zabálásba«, hogy a lakáshoz való jutás elégtételének öröme mekkora árat fizettet, hogy általában az életért való küzdelem eszközei megeszik olykor magát az életet, amit szolgálniuk kellett volna.” (Losonczi 1989, 69)

A társadalmi és gazdasági célösszeférhetőség biztosítása egy egészségesebb nemzedék felnevelése szempontjából elsőrendű társadalmi feladat, *ami nem minden esetben egyezik a gazdasági érdekekkel*. Ha az állam nincs résen, nyomorodik a nemzet.

A klasszikus kapitalizmus történetében ismertek azok a nézetek, amelyek a gazdasági racionalizmus elvére hivatkozva vallották, hogy a munkásnak annyi bért kell adni, amennyi elegendő *saját* munkaerejének újratermelésére és a *munkaerő* újratermelésére. A munkaerő újratermelése alatt az öregedő munkás munkaerejének gyermekei által való pótlására gondoltak.

A modernnek tartott posztindusztriális gazdaság a monetáris filozófia hatására más irányba tereli a fejlődést: A munkaerő újratermelése egyéni és társadalmi feladat, aminek beruházási költségei a beruházóknak nem térülnek meg. Ennek oka, hogy a munkaadó a munka csereértékét a kereslet és a kínálat alapján fizeti meg, a humánberuházások során megnövekedett munka-használati érték pedig a munkáltatót gyarapítja. Ezen az úton is hatalmas értékek áramlanak az egyén privát szférájából és a társadalomból a tőke gyarapodásának irányába, aminek valahol kell, hogy határa legyen. (Lakatos 2000) Ezt a rablásszámba menő forráselvonást a tőke javára és a társadalom kárára az állam nem nézheti tétlenül.

(A szerepkonfliktus második változata) Egy személy egy organizáción belül megvalósítandó két vagy több intézmény normáinak – szerepeinek – megvalósítása közben ellentétes elvárásokkal találja magát szemben.

A vallási organizációk szerepelvárásaival összeegyeztethetetlen az anyagiasság, viszont vallási organizációk is rá vannak utalva az anyagi háttérre, amelyet adóbehajtással is biztosíthatnak. Ebben az esetben célszerű olyan gazdálkodásukat kialakítani, amely képes a személyes szerepkonfliktust elkerülni. Ezt oly módon lehet megoldani, hogy az adóbehajtást nem teológus gazdasági szakemberekre bízzák.

(A szerepkonfliktus harmadik változata) Ebben az esetben egy személytől *egymástól független* organizációk intézményei ellentétes magatartást követelnek.

Itt említhetjük annak a menedzsernek az esetét, aki a családban a szerető családapa elvárásaival és gyakorlatával nem vagy csak nehezen – pszichikus konfliktusok árán – képes összeegyeztetni a gazdasági organizációban tőle várt szerepet, mely érzéketlenségre, rideg gazdasági racionalizmusra épül fel.

További példának hozhatjuk fel az iskolaigazgatók *szerepkonfliktusát* az USA-ban. Egyrészt elvárják tőlük, hogy tekintélyes személyiségekkel barátkozzanak, és ezek befolyásán keresztül gondoskodjanak a pedagógusok fizetésének kedvező alakulásáról, másrészt elvárják, hogy az igazgatók és a tanári kar között informális baráti kapcsolatok alakuljanak ki. Ez a *szerepkonfliktus* egy *szerepzavar*on nyugszik, azon, hogy a *kollektív* feladatokat ellátó pedagógusok fizetésének nagyságát *privát* személyek jóindulatára bízzák. Seemann 26 településen elvégzett vizsgálatira hivatkozva Cohen megállapítja, „hogy rendszerint azok az igazgatók voltak képesek magasabb díjazást kiharcolni, akiknek jó kapcsolataik voltak a magasabb társadalmi rétegek felé, de ugyanakkor a kollégákkal szemben tisztas távolságot tartottak”. (Cohen 1968, 305)

A *szerepkonfliktusok* harmadik csoportjában található a kettős állampolgársággal rendelkező politikai és gazdasági döntéshozók *szerepkonfliktusa* is. Az egy testben két lélek egyrészt a kifinomultabb intelligenciával és érzelmekkel rendelkezők

kiegyensúlyozott lelkiéletét boríthatják fel, másrészt az államnak mindenképpen számolni kell azzal, hogy a kettős állampolgársággal rendelkező döntéshozók magatartását az ambivalencia kényszere *adott estben mindenképpen befolyásolni fogja*.

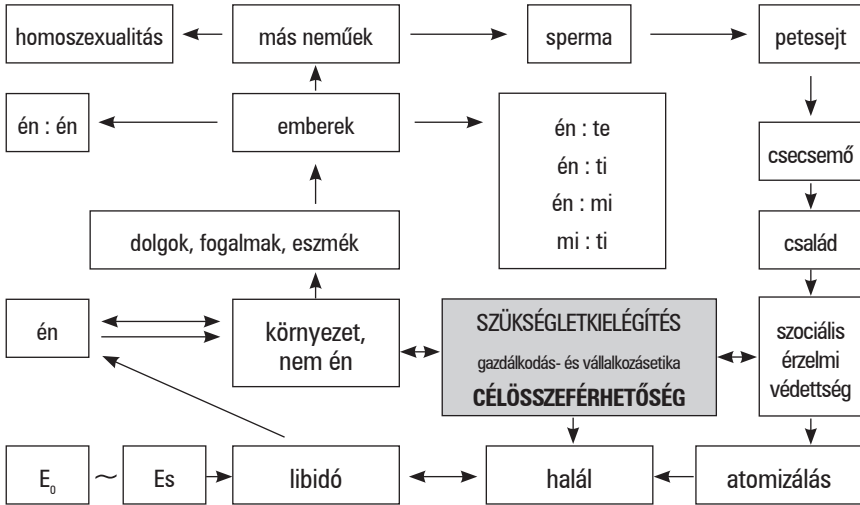
Az ambivalencia, mint a személyiséget, a kultúrát és a társadalmat lényegesen befolyásoló tényező fontos szerepet játszik a jövő alakításában. Ennek megfelelően az eddigénél nagyobb odafigyelést érdemel.

HIVATKOZÁSOK

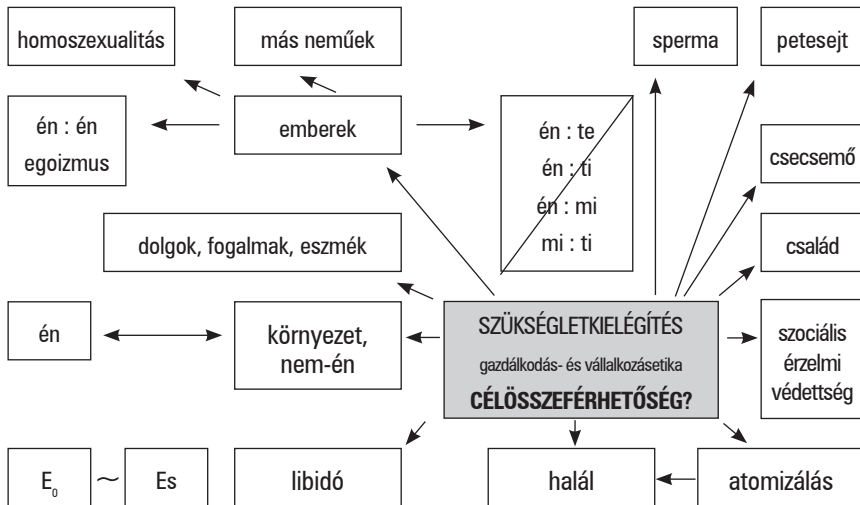
- Beckmann, Jürgen: *Kognitive Dissonanz – Eine handlungstheoretische Perspektive*. Springer Verlag, Berlin, 1984.
- Cohen, K. Albert: *Abweichung und Kontrolle*. Juventa Verlag, München, 1968.
- Festinger, Leon: *Theorie der kognitiven Dissonanz*. Huber Verlag, Bern, 2012. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1978.
- Freud, Sigmund: Jenseits des Lustprinzips. (1920) In: *GW. Imago*, Band XIII. (1920–1924) (1–70.)
- Freud, Sigmund: Die Zerlegung der psychischen Persönlichkeit. (1933) In: *GW. Imago*, Band XV. (62–118.)
- Lakatos Gyula: Gazdasági és morális értékek az ártermelő piacgazdaságban, az egészségügyi szolgáltató rendszer átalakításában. In SZRETYKÓ György (szerk.): *A szegénység, az egészség, és a társadalmi kirekesztettség. A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaságtani dimenziói*. (137–166.) Kiadó: Comenius Kft., Pécs, 2007.
- Losonczi Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1989.
- Menyhay, Emmerich (Imre): Pädagogische Innovation im Lichte der allgemeinen Theorie des Handelns von Talcott Parsons. In: Menyhay, Emmerich (Imre): (16. Band der wissenschaftlichen Reihe) *Kreativ-innovatives Denken und pädagogische Einsichten*. (149–158.) Sammelband. Herausgeber: Walter Schöller, Universität Klagenfurt. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, 1990.
- Menyhay Imre: *Adalékok Káin „esti meséjéhez”*. *Gazdaság és szocializáció a jelenkori liberális társadalomban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- Menyhay Imre: *Bevezetés az általános szociológiába. A társadalomelmélet alapvető kérdései*. Sopron, 2000.
- Parsons, Talcott: Einige Grundzüge der allgemeinen Theorie des Handelns. In: *Moderne Amerikanische Soziologie*. Hrsg. HARTMANN, Heinz. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1967. (153–172.)
- Voltaire, François M. A.: *Filozófiai ábécé*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983.

2014. januári számunkban Menyhay Imre előző, Libidóblokádn és az életminőség a pszichoanalitikus gazdaságpszichológia tükrében című tanulmányában sajnálatos módon tévesen jelent meg a 7. és a 9. oldalon közölt folyamatábra. Olvasóinktól és a szerzőtől szíves elnézésüket kérjük! A tanulmány értelmezéséhez elengedhetetlen két ábra helyesen tehát a következő:

1. ábra. A libidinalis energia tárgyainak rendszere. A libidinalisenergia-áramlás leblokkolhatóságának szintjei

2. ábra. A gazdálkodásból és vállalkozásból származó blokádnok hatásköre, amelyen belül a libidinalisenergia-áramlás a jelenkorban ellehetetlenülni látszik

Háborúk a Balkánon Szerbia az első világháborúban

A 19. században az Oszmán Birodalomhoz tartozó területeken élő népek sorra vívták függetlenségüket, illetve nemzeti mozgalmaikkal és felkeléseikkel lazítottak a török uralom terhein. A sort a görög felkelés nyitotta meg és 1832-ben kivívták függetlenségüket, 1878-ban – a sanstefanói békével – Szerbia, Montenegró és Románia vált részben függetlenné, bár ezen új államok fennhatósága nem terjedt ki az adott etnikum által lakott területre. Ezután a Balkán-félsziget a nemzeti függetlenségi mozgalmak színtere lett: 1881-ben Görögország Thesszáliát, 1885-ben Bulgária Kelet-Ruméliát szerezte meg, nyíltan hirdették Albánia, Macedónia és Trákia megszerzését. Ezzel egy időben az európai nagyhatalmak, Anglia, Németország, Ausztria-Magyarország, Oroszország és Olaszország is igyekezett befolyásolni a balkáni eseményeket. Oroszország a pánszlávizmus elvével akarta befolyásolni a délszláv államokat. A többi állam, mivel még nem egyeztek meg az Oszmán Birodalom területi felosztásával kapcsolatban, a török állam integritására hivatkozva „húzták” az időt. Ausztria-Magyarország elsősorban az orosz terjeszkedést ellenezte, mivel ez hatással lehet a Monarchia területén élő szláv népekre. Olaszországnak elsősorban Albánia kellett, amely kiindulópontja lehet a Balkánra tervezett „új Római Birodalom” kiépítésére. Az angolok a görögöket támogatták, Németország az egész Balkánt kívánta vonz körébe vonni.

A balkáni feszültség a 19/20. század fordulóján tetőzött, ami a macedóniai felkelésben csúcsozott (1904). Ez kiváltója lett a görög–bolgár összetűzéseknek Macedónia megszerzéséért. Ugyan a törökök a macedón felkelést leverték, de az ellentétek maradtak. 1908-ban volt az a fordulópont, amikor az Oszmán Birodalomban az ifjútörök mozgalom került kormányra, akik a török állam alkotmányos átszervezését kísérték meg. Az ifjútörök mozgalom ellen – az európai tartományokban – katonai zendülés lobbant fel, így a balkáni nemzetek is megkísérelték függetlenségük kivívását. Bulgária kikiáltotta függetlenségét, Kréta elszakadt az Oszmán Birodalomtól és egyesült Görögországgal, ugyanakkor a Monarchia annektálta az Oszmán Birodalom részét alkotó Hercegovina-Boszniát, ami ellen Szerbia és a más államokban élő szerbek hevesen tiltakoztak. A szerb nacionalista mozgalom az összes délszláv nemzetet egy egységes államba kívánta egyesíteni, így Boszniát is a jövőbeni balkáni szláv állam részének tekintette. Titkos és nyílt hazafias szerb mozgalmak robbantásokkal és merényletekkel tiltakoztak. (Ilyen volt a Fekete kéz és az Ifjú Bosznia szervezet, amelyhez majd a sarajevói merénylő, Gavrilo Princip is csatlakozott.) Ekkor orosz támogatással új helyzet alakult ki: Belgrád a déli szerb területek (Szandzsák, Koszovó) elfoglalására összpontosított. 1909-ben Isztambul elismerte a független Bulgáriát, bár a bolgár királyság – titkos orosz támogatással – Trákia és Macedónia megszerzését tűzte ki céljául. A helyzetet bonyolította, hogy Görögország – Venizelosz miniszterelnök irányításával – egy törökellenes balkáni szövetség szervezésébe kezdett. Ezt siettetten, hogy 1911-ben az olasz–török háborúból Itália került ki győztesen, ami bátorította a balkáni államok törökellenes összefogását. Orosz ösztönzésre 1912. március 13-án Szerbia és Bulgária kölcsönös

segítségnyújtási szerződést kötött, amelyhez Görögország és Montenegró is csatlakozott. Csak a titkos záradék tartalmazta a törökellenes összefogás tényét, valamint azt, hogy vitás kérdésekben döntőbírónak Oroszországot kéri fel.

(Az első és második balkáni háború) A Balkáni Szövetség megalakulása előre vetítette a törökellenes háborút, amit az európai nagyhatalmak igyekeztek megakadályozni. 1912 szeptemberében a Balkáni Szövetség és az Oszmán Birodalom mozgósította hadseregét: 1912. október 8-án Montenegró hadat üzent Isztambulnak, október 17-én a szövetség mindegyik állama hadban állt a törökökkel. Mindegyik szövetséges állam azt a területet támadta, amelyet annektálni akart: a bolgárok elfoglalták Trákiát, de a drinápolyi csata 1913 márciusáig elhúzódott. De ez idő alatt a török hadsereget a Márvány-tengerig szorították vissza. A szerbek és a montenegróiak elfoglalták Macedóniát, a montenegróiakkal együtt elfoglalták a Szandzsák vidékét és Észak-Albániát, míg a görögök bevették Dél-Albániát. A görög hadiflotta a Dardanelláknál szétverte a török flottát, több égei-tengeri szigetet vettek a görögök birtokba. A török hadvezetés – 1912. december 3-án – angol közvetítésre kéthónapos fegyverszünetet kötött, 1913. december 13-án a szembenálló felek tárgyalóasztalhoz ültek Londonban. A békekötés értelmében létrejött a független Albánia, amelynek területéről a Balkáni Szövetség kivonta csapatait. A Szandzsákat közösen megkapta Szerbia és Montenegró, Trákia egy részét Bulgáriához csatolták, míg Macedónia területét megosztották Bulgária, Szerbia és Görögország között. Ez utóbbi megosztás robbantotta ki a második balkáni háborút, mert Bulgária, Szerbia és Görögország egyaránt igényt tartott Macedónia teljes területére.

Ekkor váratlanul az addig semleges Románia magának követelte a Bulgáriához tartozó (Duna menti) Szilisztra vidékét. Még folytak a bolgár–román tárgyalások, amikor 1913. június 29-én a bolgárok váratlanul megtámadták a Macedóniában állomásozó szerb és görög csapatokat, ugyanakkor a török hadsereg támadást indított Drinápoly ellen, amit visszafoglaltak. A szerb és görög hadsereg visszanyomta a támadó bolgár hadsereget, a románok (július 10-én) bevették Dél-Dobrudzsát és Észak-Bulgáriát fenyegették. A többfrontos háborúban összeomlott a bolgár hadvezetés, 1913. július 31-én a szembenálló országok általános fegyverszünetet kötöttek.

A második balkáni háborút 1913. augusztus 10-én a bukaresti egyezmény zárta le, amelynek értelmében Bulgária elvesztette az első balkáni háborúban megszerzett összes területet. Macedónián Szerbia és Görögország osztozkodott, Kelet-Trákiát visszakapták a törökök, Dobrudzsa Romániához került, csak Nyugat-Trákia maradt bolgár fennhatóság alatt.

(A szarajevói merénylet) A béke nem teremtett nyugalmat, legfeljebb annyi történt, hogy a szembenálló felek felkészülhettek egy újabb összecsapásra. A háború alatt elég markánsan kirajzolódtak a Nagy-Szerbia elképzelései, azok a radikális nemzeti és politikai tervek, amelyek e politikai elképzelések részévé tették Bosznia-Hercegovina területi és állami hovatartozását. E gondolatmenetet követte az a radikális csoport is, amelyhez tartozott Gavrilo Princip, aki 1914. június 28-án merényletet követett el Szarajevóban Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége ellen.

Ferenc Ferdinánd és felesége elleni gyilkos merénylet hozta a 19. század történetében gyakran találkozunk, ennek nem feltétlenül kellett volna egy világméretű fegyveres konfliktus kirobbanásához vezetni. A forradalmi vagy nacionalista szervezetek gyakran nyúltak a fegyveres merénylet eszközához, viszont a szarajevói merénylet olyan láncreakciót indított el, amely a szembenálló nagyhatalmi koalíciókat fegyveres

összecsapáshoz vezették. Az Osztrák–Magyar Monarchián belül az erős katonai vonal – élén Conrad vezérkari főnökkkel – a minden diplomáciai előkészület nélküli támadást sürgették, míg a „békésebb” vonal – élén Berchtold külügyminiszterrel – diplomáciai és jogi úton előkészített háború mellett álltak. A szerbiai kérdés miatt kialakult bonyolult vita 1914 augusztusában az első világháború kirobbantásához vezetett, bár a tényleges hadműveletek a mellékhadszínterén, a Monarchia és Szerbia összecsapásával indult meg, amit a szembenálló nagyhatalmak kölcsönös hadüzenetei követtek.

A Monarchia hadserege a dualista struktúra miatt nem volt egységes felépítésű. A haderő 7/8 része a közös hadsereghez tartozott, amelynek katonai állományának felét a magyar királyság területéről vonultatták be. A közös hadsereg mellett és attól elkülönülve szervezték meg a magyar királyi honvédséget, az ausztriai tartományokból a Landwehrt, amelynek hadereje egyenlő volt egymással. A Landwehrtnél a gyalogság, míg a honvédségnél a lovasság aránya volt nagyobb. Háború idején a honvédséget erősítette a népfelkelő, a Landwehrt haderejét Landsturm alakulatok. A Monarchia területén 112 katonai kerület létezett, ahonnan mindig ugyanazon alakulatokba sorozták az újoncokat. A haderő békelétszáma a világháború kitörése előtt 450 ezer fő volt, a 22–32 év közöttiek és póttartalékosok mozgósításával ez a hadilétszám töltődött fel 1,5 millió fős hadseregre. Ez volt az a létszám, amit a Monarchia békeidőben kiképzett és azonnal a frontra irányíthatott. A mozgósítás azonban ennél sokkal nagyobb tömegrre terjedt ki, a Monarchiának ugyanis kétfrontos háború esetén nem maradt kiképzett és békeidőben megszervezett tartalékhad-serege. Ezért azonnal bevonultatták a még kiképzetlen, a 21. életévüket betöltötteket is, valamint a kiképzett póttartalékos állományt, a már a katonai szolgálatból elbocsátott 32–42 éveseket. Ezen létszámokból alakították ki a népfelkelő, illetve a Landsturm ezredekét. Sajnos a Monarchia a kezdeti súlyos emberveszteségeit csak gyengébb erőkkel tudta pótolni, a többlépcsős mozgósítások valójában egy hárommillió fős hadsereg gyors felállítását eredményezte, de a világháború egész idejében mintegy 4-5 millió fős hadsereg működött, amely létszámából a frontra 2-3 millió főt vezényeltek. A háborús veszteségek olyan súlyosak voltak, hogy az előbbi állandó magas létszám biztosításához a Monarchia a háború négy éve alatt több mint 8 millió embert állított fegyverbe, ebből 3 millió 800 ezer főt a magyar korona országaiból hívtak be. A katonaillesztés az összlakossághoz arányítva 17%-os volt. Ez Németországban 20%, Oroszországban 15%, Olaszországban 16% volt, de a Monarchián belül Magyarország adta a mozgósított haderő 52%-át. Az is biztos, hogy ennek a hatalmas hadseregnek a fenntartására és utánpótlásának biztosítására a Monarchia teljesítőképessége kevésnek bizonyult.

(Hadműveletek Szerbiában 1914 őszén) Ausztria-Magyarország Szerbia elleni hadműveleti tervei illeszkedtek Németország európai (nyugati és keleti) hadászati terveihez. Bécs is kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. A haditervek szerint a háború első szakaszában a Monarchia haderejének egyötöde a szerb hadsereggel szemben védekezik, míg négyötöde Galíciában megtámadja az orosz hadsereget, ezzel akadályozza az orosz haderő teljes felvonulását Németország ellen. Berlin gyors győzelemre számított az orosz fronton, hogy hadseregének egy részével – a szerb hadszínterén – a Monarchiával együtt legyőzi Szerbiát. A Monarchia legfőbb katonai feladata a német hadsereg keleti fronton való győzelmének erővel való segítése lett. A központi hatalmak itt legfeljebb négyhónapos háborúra számítottak, hogy majd teljes erővel a nyugati fronton győzzék le az antant hatalmakat. A központi hatalmak tisztában voltak azzal, hogy az antantországok nagyobb tartalékokkal rendelkeznek, a háború esetleges elhúzódása csak nekik kedvez, de Berlin bizonyosra vette gyors sikerét. Az antant arra számított, hogy a központi hatal-

mak négy milliós kiképzett hadseregével szemben legalább hatmillió katonát tudnak felsorakoztatni az európai frontokon. Ezért a nyugati fronton akarták feltartóztatni a német hadsereget, majd ellenfeleik támadásait visszaverve több hadszíntéren lendülnének döntő támadásra.

Ausztria-Magyarország 1914. augusztus első napjaiban hat hadseregéből hármat vezényelt Szerbia ellen. Az eredeti hadműveleti tervek szerint gyors győzelmek és bizonyos területek elfoglalása után visszafogták volna a lendületből és álló frontokat alakítottak volna ki, hogy a felszabadult katonai erőt az orosz frontra vezényeljék. Ezt azzal indokolták, hogy a gyors katonai sikerek előnyösen befolyásolják a harci kedvet. Az osztrák–magyar haderő – Oskar Potierék és Köves Herman tábornokok vezényletével – észak-nyugatról támadta meg Szerbiát, és az első drinai csatában (1914. augusztus 12–23.) kudarcot szenvedett: a szerb hadsereg a Cer hegységénél – négy napos csatában – feltartóztatta a Monarchia hadseregét, és a Drinán túlra szorította vissza. A Monarchia egyik hadseregét a szerbek Szabácsnál akasztották meg. E harcokban a Monarchia 30 ezer, a szerbek 15 ezer katonát vesztek. A szerb királyi haderő 1914. október elején támadásba lendült, de november végén lőszerhiány miatt kénytelenek voltak leállítani, sőt 1914. december 2-án Belgrádot is – minden harc nélkül – feladták. Ekkor érkezett meg a francia lőszer- és fegyverszállítmány, amivel nemcsak a harcoló csapatokat tudták megerősíteni, hanem mozgósított tartalék ezredeket is felfegyvereztek. A támadásba lendült szerb hadsereg nemcsak visszafoglalta Belgrádot, hanem a kolubari csatában szétverték egy osztrák hadsereget, majd mélyen behatoltak a Monarchia által annektált Boszniába, délen pedig egyesültek a montenegrói hadseregekkel.

A szerb hadi sikerek csak átmenetiek voltak, hiszen a központi hatalmakkal szövetséges Törökország vereséget szenvedett a Kaukázusban Sarikamışnál, a Szezei-csatorna elfoglalásáért indított offenzívában. A csatorna ellenőrzése létfontosságú volt a központi hatalmakkal, hiszen a brit haderő összeköttetését vágták volna ketté a Földközi-tenger és az ázsiai gyarmatai között. Törökország – hatalmas kiterjedése ellenére – gyenge láncszemnek bizonyult a németek vezette szövetségi rendszerben. A török hadsereg megsegítése létfontosságú lett számára, amelynek egyik akadályá Szerbia volt. Ha a központi hatalmak elfoglalnák Szerbiát, Berlinnek – Ausztria-Magyarországon át – közvetlen vasúti összeköttetése lenne Isztambullal, hogy hadianyaggal és katonai egységekkel erősítsék a török hadsereget. Így a szerb királyság területe stratégiai fontosságú lett, főleg azután, hogy Románia nem akart a központi hatalmak oldalán háborúba lépni. A központi hatalmakkal sikerült Bulgáriát, a Balkán legerősebb hadseregével rendelkező királyságát a Németország vezette szövetségbe bevonni, mivel Szófiának területi igényei voltak Szerbiával és a környező államokkal szemben. II. Vilmos és I. Ferenc József császár August von Meckensen tábornokot bízta meg a Szerbia elleni hadműveletek megszervezésével és vezetésével. 1915. szeptember 6-án a központi hatalmak és Bulgária megállapodtak a támadásban, valamint a hadseregek részvételében: Németország 6, Ausztria-Magyarország 6 és Bulgária 4 hadosztállyal vesz részt a támadásban. A központi hatalmak 682 ezer katonával rendelkeztek, a szerbek 300 ezer katonát tudtak kiállítani. Az antanthatalmak fegyveres segítséget ígértek Szerbiának, ami azonban nem valósult meg.

Meckensen tábornok 1915. szeptember 18-án átvette a hadsereg főparancsnokságát, Kövess Hermann gyalogsági tábornok irányította a Monarchia, Gallwitz tábornok a német, Bojadzsev és Todorov tábornokok a bolgár hadsereget. A szerb hadsereg élén Sándor trónörökös állt (a betegeskedő I. Péter szerb király e tisztséget fiára ruházta át). A haditervek szerint a szövetséges hadseregeknek a szerb haderőt Szerbia északkeleti-keleti területére szorítják és megadásra kényszerítik.

(*A szerbiai hadműveletek második szakasza*) 1915. október 5-én a szövetségesek megindították összehangolt támadásukat, másnap a Drina, Duna és Száva mentén tüzérségi tűzzel árasztották el a szerb állásokat. 1915. október 8-án elfoglalták Belgrádot, s ezen a napon Bulgária macedón területek átadását követelte Szerbiától, amelynek megtagadása után, október 17-én a bolgár hadsereg is támadásba lendült. Szerbia magára maradt, mivel Oroszország nem tudta megsegíteni a szerb hadsereget. A beigért angol és francia katonai segítség, amely Szaloniki városából támadta volna a bolgár hadsereget, elakadt, inkább a Dardanellák és a Boszporusz elfoglalására törekedett. Az első és második bolgár hadsereg támadást intézett Szkopje és Niš irányában, a moravai csatában legyőzték a második szerb hadsereget, majd az Ovče Polénél elzárta a kulcsfontosságú vasúti összeköttetést Szaloniki irányába. A bolgár katonai sikerek reménytelen helyzetbe hozták a gyenge felszereléssel rendelkező szerb hadsereget: az északi területen rekedt jelentősebb szerb katonai erő, hogy elkerülje a bekerítést, gyorsított ütemben dél felé vonult vissza, de a szerbek megsegítésére indított angol és francia támadások végleg megrekedtek. A szerbek végső ütközetre készültek, hogy Szaloniki irányába vonulhassanak vissza, vagy – sikertelenség esetén – Albánián át az Adriai-tengerhez jussanak ki. Közben a király, a kormány és a hadsereg-főparancsnokság Korfu szigetére menekült. Meckensen tisztában volt a szerbek szándékával, így lezárta a Szaloniki felé vezető utakat, nehogy a szerb hadsereg könnyen egyesülhessen az antant erőkkel.

November közepén, a téliesre fordult időjárás körülmények között, a német és a bolgár csapatok fokozatosan visszaszorították a szerb hadsereget Montenegró irányába, november 18-án a bolgárok áttörték a szerb frontot, a szerb hadseregnek egyetlen lehetőségként az Albánián át az Adriai-tenger felé történő visszavonulás maradt. A visszavonulást lassította a jelentős létszámú polgári menekült: rendkívül nehéz terepet kellett legyőzni, ráadásul nem volt vasút és járható utak, így a harcoló alakulatok elvesztették élelem- és lőszerutánpótlásukat. Egy újabb bolgár előretörés a Babuna-szorosnál elvágta a déli szerb hadsereget a főerőktől, de hamarosan a szerb hadsereg balszárnyát is szétverték. Igaz, a bolgár hadsereg is kénytelen volt lassítani az előrenyomulás ütemét, mivel a harcokban kimerültek a katonák. A szerb főerő Rigómezőnél – mintegy 100-120 ezer katona – reménytelen harcra került a közel háromszoros túlerőt képező német és bolgár hadseregekkel. A teljes vereség elkerülése miatt Sándor trónörökös elnökletével a főparancsnokság úgy döntött, hogy a 200 ezer főre becsült szerb hadsereg Shkodra irányába visszavonul az Adriai-tenger felé. Az elvonulás biztosítása miatt egy szerb hadsereg visszamaradt Rigómezőnél, hogy lassítsa a német és bolgár csapatok előrenyomulását. A szerb fő erők november 24-én kezdték meg a szervezett visszavonulást az albán hegyekben, míg a német és osztrák csapatok november 23-án megkezdték Montenegró előzőnlését.

A lassú visszavonulás növelte a bekerítés veszélyét, a katonák egy része nem akart tovább harcolni, a katonai parancsnokságok tanácstalanok lettek. Nem volt élelem, fogytán volt a lőszer. Rigómezőnél november 28-án megtört a szerb hadsereg ellenállása, Bojovic tábornok is elrendelte a visszavonulást, november 29-től az egész szerb hadsereg menekült, a katonák és a civil menekültek többsége nem érte el az Adriai-tengert. A menekülteket betegségek tizedelték vagy az albán törzsek támadásaiban veszítették életüket. Mackenstein tábornok a szerbek üldözését a bolgárookra bízta, akik Ljumkulánál ismét megütköztek a szerbekkel és 17 ezer hadifoglyot ejtettek, s vagy 10 ezer szerb katona vesztette életét. December 4-én Monasztir, december 8-án Ohrid és Sztruga is bolgár megszállás alá került, ezzel Szerbia összeomlott. Több tízezer szerb katona esett el, mintegy 160 ezer került fogságba. Ennek ellenére vagy 150 ezer szerb katona érte el az Adriai-tengerpartot. Az antant hajókat küldött a szerb katonák megsegítésére, akiket a semleges

Görögországba, főleg Korfu szigetére szállítottak. Itt tartózkodott az elmenekült szerb kormány és a király is. A megmaradt 150 ezer szerb katonát átvezényelték Szalonikibe, és ezek alkották a nagy balkáni offenzíva szerb katonai erőinek magvát.

A megszállt Szerbiában közös katonai kormányzást szerveztek. A magyar kormány arra törekedett, hogy a közös katonai kormányzás tartós legyen, amely megakadályozhatja az elfoglalt területek annektálását, inkább a magyar érdekszférába illeszkedő szerb vazallus állam kialakítását szorgalmazta. Az annexió a Monarchián belül élő szláv népek összefogását is jelenthette, ami a dualizmus rendszerének trialista állammá való átszervezéséhez is vezetett volna. Ettől függetlenül a legnagyobb veszélyt Romániának az antant hatalmak oldalán történő hadba lépése jelenthette, amelynek iránya Erdélyt veszélyeztette. Tisza István minden erővel Románia semlegesítésén, sakkban tartásán dolgozott. Ennek érdekében Bulgáriának jelentős szerb és román területeket akart juttatni. Sajnos, az antant hatalmak – 1916 nyarán – bukaresti titkos tárgyaláson Tisza a bolgároknak tett ajánlatánál is többet ígértek a románoknak: a nagyhatalmak elismerték Románia jogát Erdélyre, Bukovinára, Bánságra, ami nem csak a románok lakta határvidékeket jelentette. Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent a központi hatalmaknak, négy román hadsereg azonnal Erdélyre és egy pedig a bolgárokra támadt. A Monarchia hadserege csak Meckensen csapaterősítésével tudta kiűzni Erdélyből a románokat, sőt támadásba lendülve Románia nagy részét, magát Bukarestet is elfoglalták. Igaz, a Monarchiának ezért a segítségért nagy árat kellett fizetni. A központi hatalmak hadműveleti főparancsnoka a német császár lett, sőt a gazdasági kérdésekben is Berlin akarata érvényesült.

(A görög és a román hadba lépés kérdése) A német eredetű görög királyi család az első világháború kitörésének idején nem akart a központi hatalmak ellen háborúba lépni. A szerbiai háború idején Görögország sem tudta teljes mértékben visszatartani magát az eseményekbe való beavatkozástól. Ettől függetlenül a tényleges háborúba való belépés még váratott magára: a helyzet feszültté vált, Venizelosz miniszterelnök végül szembe szállt I. Ferdinánd királlyal, akit lemondattak, helyébe Konstantint, a király fiát ültették. Konstantin király az antant oldalán hadat üzent a központi hatalmaknak. A görög semlegesség fenntartása mellett, Szaloniki környékén angol és francia egységek tartózkodtak, elsősorban a tengerszorosért vívott harc lett a feladatuk, illetve kellő pillanatban Szerbia védelmét is biztosítani kellett nekik. A központi hatalmak biztosítani akarták Németország és Törökország közvetlen szárazföldi összeköttetését, másrészt a szerbekkel összefogva egy erős balkáni antant frontot alakíthatnak ki. A görögök antant hatalmakhoz történő csatlakozását lassította, hogy az athéni kormány tiltakozása ellenére az antant parancsnokság a Görögországhoz tartozó Korfu szigetére menekítette a szétvert szerb hadsereg maradványait, sőt szerbekkel töltötték fel a Szaloniki környékén tartózkodó angol és francia hadsereget. A szerveződő antant balkáni front megerősítését jelenthette Görögország katonai erejének megnyerése. A szövetség létrejöttét veszélyeztette Bulgáriának a görög királysághoz tartozó Macedónia megszerzését célzó terve. A német hadvezetés nem kívánta – tekintettel a nyugati, a keleti frontok súlyosbodó helyzetére – szélesíteni a balkáni frontot, inkább Bulgáriától azt kérte, hogy csak a legszükségesebb bolgár katonai erő maradjon a macedón fronton, a felszabadult bolgár haderőt csoportosítsák át a keleti frontra, míg onnan nagyobb német katonai kontingenst tudjanak a nyugati frontra áthelyezni.

Az eredeti haditervek szerint a balkáni antant haderőnek több fronton kellett visszazsorítani a központi hatalmak haderjét: az adriai- és az égei-tengeri vonalban 470 ezer antant katona állt szemben a központi hatalmak kb. 350 ezer főből álló hadseregeivel. Éppen ezért szükség volt Görögországra, Athén végül 1917. június 17-én hadat üzent

Németországnak, Bulgáriának, az Osztrák–Magyar Monarchiának és Törökországnak. Ettől függetlenül a görög hadsereg korlátozott erővel támadott a Vardar folyó mentén, noha a bolgár és a német csapatok kerültek az összecsapást. Az antant erők (angol, francia, görög és szerb egységek) 1918. szeptember 14-én – mintegy 350 ezer katona – hatalmas ágyútűzzel rohanta le a bolgár állásokat, majd szeptember 15-én hat szerb és két francia hadsereg áttörte a bolgár frontvonalat és Szkopje irányába nyomult előre. Az ún. balkáni offenzíva feltartóztatására nem volt lehetőség, a sebtében odavezényelt német és osztrák–magyar csapatok sem tudták felszámolni az inváziót. A katonai megsemmisülés miatt I. Ferdinánd bolgár cár lemondott trónjáról, a kormány fegyverszünetet kért, majd Bulgária letette a fegyvert.

A görögöknek még nem ért véget a háború: az első 18 hónapban mintegy ötezer katonát veszítettek, a Párizs környéki békeszerződésben megkapták Bulgáriától Nyugat-Trákiát, Törökországtól Kelet-Trákiát és Szirma környékét. A békeszerződéssel szembe szálló Törökország nemhogy nem fogadta el a békeszerződést, de fegyverrel kiverte a mai török állam területén tartózkodó antant és szövetséges megszálló erőket. Így a görög hadsereg is súlyos vereséget mért.

A nagy balkáni offenzívában résztvevő szerb hadseregek nemcsak visszafoglalták a szerb királyság területét, megszállták Montenegrót és a bolgároktól visszafoglalták Macedóniát, miközben a Londonban megalakult Délszláv Nemzeti Tanács hazatérve megalapította a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot, azt a győztes délszláv államot, amely 1918 novemberében győztes államként vette birtokába a magyar királyság déli területeit, majd a trianoni békeszerződésben bekebelezte a Vajdaságot, Bácskát, Bánátot és más déli magyar területeket.

IRODALOM

Jelavich, Barbara: *A Balkán története I–II*. Budapest, Osiris, 2000.

Faragó Tamás: *Szerbia összeomlása 1915*. Bp., Pátria, 1935.

Galántai József: *Az első világháború*. Budapest, Gondolat, 1980.

Krausz Tamás (szerk.): *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak*. Bp., Napvilág, 1999.

Szabó Dezső nemzetszemlélete az 1910-es évek első felében

Bár a köztudatban élő Szabó Dezső képet döntően az életműnek *Az elsodort faluval* kezdődő szakasza határozza meg, mégsem mondhatjuk, hogy a szakirodalom, mindenekelőtt az író életét feldolgozó két monográfia nyomán ne lenne közismert, hogy az 1910-es évek első felében Szabó Dezsőt politikai törekvései az úgynevezett „progresszió táborához” kapcsolták. Ezen fogalmat Jászi Oszkár honosította meg és használta saját csoportja, vagyis a polgári radikálisok, valamint a szociáldemokraták és az irodalmi modernség, elsősorban a *Nyugat* köre átfogó megjelölésére.

A szakirodalom tanúsága szerint ezen markáns politikai orientáció nem volt alakító hatással Szabó Dezső nemzetszemléletére, a nemzeti kérdésben kialakított álláspontjára. Ezen vélekedés rögzülésében komoly szerepet játszott az író 1919 után megrajzolt önképe, amely a „szélkakasság” vádjával szemben azt hangsúlyozta, hogy ugyan különböző politikai vértetben, eltérő táborokhoz csatlakozva, de mindig a magyarság szemszögéből és a magyarság érdekében fogalmazta meg elgondolásait.

Az író nemzetszemléletének, közösségi identitásának változatlanágát kiemelő, a valósággal megítélés szerint ütköző, stilizált önkép vonásait Gombos Gyula emigrációban született Szabó Dezső monográfiája éltette tovább. A szerző könyvében a magyarság létérdekeit egy életen keresztül, még a „baloldal táborában is” középpontba állító gondolkodó portréját örökítette meg, aki a szocializmus felé is a magyarság sebeinek begyógyítása érdekében fordult.¹

Egészen más készletéből kiindulva ugyan, de az állampárti időszak hivatalos – a jelenbe is visszhangra találó – Szabó Dezső értékelése is az író nemzetszemléletének konstans jellege mellett foglalt állást. Az állampárti korszakban Szabó Dezső megítélésének alapjait Lukács György 1945 utáni írásai fektették le, amelyek az író helyét az irracionális „ész trónfosztó” történeti-gondolati áramában jelölték ki.² Lukács *Az ész trónfosztása* című művében az irracionális egyik szükségszerű velejárójaként látta a fajelméletet.³ Ebből az értékelési keretből értelemszerűen kiszorultak olyan tények, életrajzi mozzanatok, mint Szabó Dezsőnek az 1910-es évek első kétharmadára jellemző polgári radikális orientációja, szociáldemokrata szimpátiája, internacionalizmusa, miként csaknem haláláig kitaró haladáshite, emberiségkultusza. A lukácsi gondolati mintázatot követte Szabó Dezső megítélését illetően a népi írókról szóló 1958-as pártállásfoglalás, miként az 1960-as évek közepén megjelent, Nagy Péter tollából született Szabó Dezső monográfia.⁴ Nagy Péter könyvében, valamint a gondozásában kiadott Szabó Dezső önéletrajzban mindenáron – a gondolati salto mortalékon át a durva hamisításig⁵ – bizonyítani kívánta alaptételét, miszerint a Szabó Dezső-i életmű lényege, konstans eleme a gondolati irracionális, valamint a „faji mítosz”, amit az író a progresszió táborához közel kerülve sem adott fel.⁶

Tanulmányomban azt szeretném dokumentálni, hogy szemben a Szabó Dezső által 1919 után megrajzolt önképpel, valamint az utókor értelmezéseivel, az író közösségi identitása, „Mi-tudata” ebben az időszakban az emberi nemhez tapadt, a magyarsághoz tartozás csupán periférikus jelentőséggel bírt számára.⁷ Szabó Dezső életpályája ezen szakaszában nem pusztán szimpatizált a szociáldemokrata, polgári radikális társadalmi

elképzelésekkel, miként az közismertté vált a szakirodalom nyomán, hanem ezen csoportok szellemi szekértáborához tartozva sok ponton azok közösségszemléletével, a nemzeti problematikához kapcsolódó nézeteikkel is azonosult.

(*Szabó Dezső a progresszió táborában*) Szabó Dezső tanári pályafutása kezdő állomásán, Székesfehérváron, a Prohászka Ottokár és a Katolikus Néppárt vonzáskörébe tartozó *Fejérmegyei Napló*ban írta első politikai publicisztikáit. Érdekes szemléleti fordulatra utal, hogy az 1908-ban bekövetkezett, Fehérvárról Nagyváradra történő áthelyezése után mintegy három évvel a korábban a polgári radikalizmust és a szociáldemokráciát a helyi egyházközei lapban vehemensen támadó tanár éppen az általa ostromozott irányzat országos tekintélyű orgánumban, a *Huszádik Században*, illetve a *Nyugatban* jelentkezett írásaival. A *Nyugatban*, valamint a *Huszádik Században* megjelent írások nem szorítkoztak az irodalmi tanulmányok, novellák körére, hiszen találunk közöttük politikai publicisztikákat is, amelyek a korabeli polgári radikális, valamint szociáldemokrata frazeológiát visszhangozták.

A nehezen tagadható politikai pálfordulást maga Szabó Dezső is a damaszkuszi út szimbólumával fejezte ki egy évvel későbbi, a *Huszádik Században* megjelent tanulmányában, melyben bűnbánóan tekintett vissza fehérvári éveire. Ezen írásában Nagyvárad alakító hatásában, az ottani szellemi környezetben, valamint ezzel összefüggésben a zsidóság „elmélyültebb megismerésében” láttatta azokat az okokat, amelyek a belső változás érlelői voltak. Minderről így írt: „Nagyvárad volt az én Damaszkusom. Itt láttam be, hogy a történelem folytonosan új életet teremt, s hogy nem lehet holt formákkal és embernyírással jövőt csinálni. Itt ütött meg mint egy reveláció a zsidóság csodálatos teremtőereje. Ez az új látás lett aztán oka, hogy Magyarország egyedüli salvatióját a legszélesebb humanitásban, a legkisebb elfogultságban hiszem”.⁸

Mindössze kilenc hónapos nagyváradai tartózkodás után Szabó Dezsőt áthelyezték Székelyudvarhelyre. Állását 1909 szeptemberében foglalta el az udvarhelyi Főreálban. A következő év őszi kibontakozó országos méretű „tanárlázadásban” vitt szerepe immár láthatóvá tette Szabó Dezső új politikai orientációját. A forrongás és tiltakozás a tanárok szolgálati idejének, valamint kötelező óraszámának felemelése miatt indult meg. Az Országos Tanáregyesület biztatására az országban működő tanári karok megfogalmazták követeléseiket, melyek közül a hangjában legeredetibb, követelésében a legradikálisabb, Szabó Dezső megszövegezte székelyudvarhelyi előterjesztés kapt a legnagyobb visszhangot. Ebben található a híressé vált megfogalmazás: „A Himnusz éhes hassal csak egy bizonyos ideig lehet énekelni. A végképpen elnyomorgatott ember vöröset lát, és vörös nóták buggyannak az ajkára”.⁹

A felhívás szövegéből a *Budapesti Hírlapon* kívül az országos lapok közül a *Pesti Napló* és a polgári radikális *Világ* is közölt részletet.¹⁰ A *Nyugat*, a *Népszava* pedig a tanármozgalom kapcsán külön foglalkozott az udvarhelyi tanárok memorandumával.¹¹ A progresszió sajtója tehát élénk figyelemmel és pártfogással kísérte az eseményeket, amelyek egyik vezéregyéniségévé vált Szabó Dezső. Önéletrajza tanúsága szerint a követelések kieszközlésére Budapestre összehívott országos középiskolai tanári kongresszuson már a radikális tanárok táborával tart, akikkel Kuncz Aladár ismerteti össze. Ekkor mutatják be szintén Kuncz közvetítésével Ady Endrének is.¹²

Szabó Dezső közszereplése, gyűjtő hangú beszéde a kongresszuson, valamint az általa szövegezett felhívás a hatalom rosszallását, sőt, durva fellépését vonta maga után. A minisztérium izgatás címén fegyelmet indított ellene, valamint felfüggesztette tanári állásából, fizetését letiltatta. Ebben a helyzetben ismét a polgári radikális sajtó kelt a

védelmére, és több cikkben is foglalkozott a bosszú-ízű fegyelmi eljárással, hevesen támadva a tárcát. A *Világ* egyik, a témában született írása – talán kellemetlennek érezve a pártfogolt és példává emelt tanárnak a „klerikális reakcióhoz” tapadó múltját – sajátos értelmezését adta Szabó Dezső Fehérvártól Udvarhelyig húzódó tanári pályafutásának. Eszerint „Szabó Dezső, aki a francia-magyar szakon ma az ország legképzettebb tanárai között áll, néhány esztendővel ezelőtt segédtanároskodott. Tudományos meggyőződése behajtotta Székesfehérváron antiszemita akciókba, amelyekre Prohászka Ottokár felhasználta a jeles tanárt, és bizalmas emberévé avatta. A Barkóczy-éra akkor bontogatta szárnyait, és Szabó Dezsőt jutalmul rendes tanárrá nevezték ki Nagyváradra... azzal a titkos utasítással, hogy antiszemita és klerikális akcióját folytassa. Szabó Dezső azonban nem akarta lelkiismeretét is bérbe adni, és félreállott az agitációs munkából, amiért hamarosan bűnhődnie kellett... büntetésből áthelyezték Székelyudvarhelyre”.¹³ Nem tudjuk, hogy a cikk Szabó Dezső elbeszélésére épült-e, vagy a lap ettől függetlenül fogott ezen legenda kiötlésébe. Mindenesetre az írás apologetikus jellege a progresszió körébe való befogadás szándékát tükrözte.

A *Nyugat* kapui azonban nem ekkor nyíltak meg Szabó Dezső írói ambíciói előtt, hanem tanári közszereplésének második utórezgése nyomán. Tisza István ugyanis 1911 áprilisában lapjában, a *Magyar Figyelő*ben említést tett a Szabó Dezső szövegezte tanári kiáltványról. A cikkben Tisza István az úgynevezett szabadgondolkodást, mint gondolkodási típust vette górcső alá, amelyben az írás szerzője doktriner-militáns vonásai miatt a gondolat valódi szabadságának legnagyobb veszélyeztetőjét látta. A szabadgondolkodás legfőbb intencióját az egyéni érdekek minden más fölé helyezésében ismerte föl: „a minden közcél szolgálata alól felszabadított, és minden kötelességérzet nyugétól megmentett egyén jóllakása a lényeg”.¹⁴ Tisza fejtegetése értelmében ez a társadalom életében a nemzeti szempont eltűnését vonja maga után.

Tisza kritikájában az általa ostromozott jelenség demonstrálására hozta fel példaként a székelyudvarhelyi tanárok felhívását. A példa kiválasztása azonban nem volt igazán szerencsés, és Tisza nem is hüen adta vissza az abban foglaltakat: „Ki beszél ma már Rákócziról, szabadságharcról, nemzeti nagyságról, a nemzetért való önfeláldozásról? A mai »fiatalokat« a létért való küzdelem sivár ösztöne hevíti. A Talpra magyar-t nem lehet üres gyomorral szavalni – kiáltja a magyar ifjúság idealizmusának hivatalos ápolója. (Micsoda lángostorral vágna, ha élne még közöttünk, e mondás szerzőjén végig Petőfi! Ő bezzeg jobban ismerte az üres gyomrot, és kevesebbet törődött a státuszrendezéssel, mint ez a méltatlankodó tanár úr.) Micsoda elmaradott ember az, aki még ma is nemzetről beszél? A felvilágosodott magyar ifjúság ajakán emberiség, világpolgárság a cégér...”¹⁵

Tisza István több mint hatoldalas írásában a fenti sorok még egy bekezdést sem tettek ki, s mint látható, Szabó Dezső nevét sem említi. Ennek ellenére Szabó Dezső válasz gyanánt nyílt levelet írt Tiszához, melyet a *Nyugat* és a *Világ* kiemelt helyen közölt. Gellért Oszkár emlékirataiból tudjuk, hogy a válaszadás ötlete nem Szabó Dezsőtől, hanem Ignotustól származott.¹⁶ A *Nyugat* szerkesztői voltak azok, akik felajánlották a székelyudvarhelyi tanárnak, hogy a lap hasábjain válaszoljon a volt miniszterelnöknek. Nem tévedünk tehát, ha a szabadgondolkodást cikkében finoman, de egyértelműen a polgári radikálisokkal, illetve a *Nyugat* körével azonosító Tisza Istvánnak címzett levélben nem elsősorban személyes felbuzdulást, de a *Magyar Figyelő* és progresszió jelentette ellenkultúra közötti kultúrharag egyik csörtéjét látjuk.

Tisza tanulmányát ugyanis legsikeresebben az ominózus bekezdésen keresztül lehetett támadni. Ennek több oka volt. Szerencsétlen megnyilatkozás volt, hogy Tisza az ország egyik jelentős földbirtokosaként Petőfi példájára hivatkozva, a nemzeti eszmények fel-

adásának bélyegét sütötte a siralmas anyagi helyzetük javításáért szervezkedő tanárookra. Emellett a pontatlan idézetek, mint „a Talpra Magyarot nem lehet üres gyomorral szavalni”, miközben az eredeti szövegben az állt, hogy „a Himnuszt csak egy ideig lehet üres hassal énekelni”, valamint mondatai színpadias fordulatai, mint „Petőfi lángostora”, mind könnyű retorikai győzelmet kínáltak a fiatal tanárnak. Érdemes hosszabban idéznünk Szabó Dezső válaszából:

„Most még legyen szabad balzsamot önteni Nagyméltóságodnak arra a feljajdulására, hogy: ki beszél még Rákócziról, szabadságról, etc... Ugyan! Nagyon sokan beszélnek. Beszél többek között képviselőválasztáskor nagyon sok előkelő »idealista«, hogy megválasztván, felmeheessen az úri kaszinóba eljátszani saját vagy a mások vagyonát... Mindezek után teljes hittel mondom: Hazaellenes mindenki, ki őt, tíz vagy nem tudom hány ezer holdnyi vagyonnal azt mondja a nyomorgóknak: ne gondoljatok az anyagiakkal, éheztek a hazáért. Hazaellenes, mert kompromittálja a haza fogalmát. Nagyméltóságod szereti a hazát a maga módja szerint (tízezer jóllakott, húszmillió éhes idealistával), mi magunk módja szerint, (minden becsületes munkát gond nélküli, elégedett élet illet meg). De merem állítani, ha elfogadjuk azt a naiv föltevést, hogy: ha Petőfi még közöttünk volna, hogyha a lángostor nem bombaszt (tanítványomtól annak vettem volna), közelebb mernék állni Petőfihez, aki Még kér a nép kezdetű verset írta, mint Kegyelmes Úr!”¹⁷

A progresszió körébe tartozók Szabó Dezső szövegében azonban nem csak a szinte gyűlölt „geszti junker” gondolatainak jól célzott kritikáját üdvözölhették. A hivatalos Magyarország művelődési és politikai eszményeit megkérdőjelező ellenkultúra saját hazafiság-fogalmának különleges verbális készséggel megformált kifejezésére is ráismerhetett a fenti mondatokban. A korabeli polgári radikális és szociáldemokrata sajtónak, valamint a *Nyugat*nak is kedvelt témája volt a „feudális Magyarország” kevesek érdekét védő, anakronisztikus formákban, hamis lózungokkal élő, a nem magyarokkal türelmetlen „álhazafiságának”, illetve az általuk képviselt, reményeik szerint a jövőt jelentő, mindenki érdekét társadalmi rétegtől és nemzetiségtől függetlenül megjelenítő hazafiságnak a kiélezett szembeállítás.

A nyílt levél tehát amellet, hogy pályafordító jelentőséggel bírt – hiszen megnyitotta Szabó Dezső előtt a *Nyugat* és a *Huszadik Száza*d kapuit –, egyben tartalmánál fogva gondolatcsövésünket átvezeti az életrajzi momentumoktól vizsgálódásunk központi tárgyához: Szabó Dezső nemzetszemléletéhez.

(*Szabó Dezső nemzetszemlélete*) Mint azt az előzőekben láttuk, Szabó Dezső a Tisza Istvánhoz írott nyílt levéllel váltotta meg belépőjét a progresszió körébe. A *Nyugat*ban megjelent ezen első írásában már élt a kétféle hazafiság megkülönböztetésének retorikai eszközével, s ehhez kapcsolódóan manipulációs ideológiaként értelmezte a hatalmi elit nemzeti hivatkozásrendszerét. Későbbi, a *Nyugat*ban és a *Huszadik Száza*dban megjelent, a nemzeti problematikát érintő írásai is ezen a nyomvonalon haladtak tovább.

Érdemes az elemzés céljából figyelmünket az első, *Nyugat*ban megjelent novellakíséretére irányítani. Az *Erdélyi földről* című elbeszélés, amely 1912-ben látott napvilágot, alig több mint az alapvető szociáldemokrata tézisek tanmeséje. A novella szereplői – a magyar szolgabíró, a román pópa, a szász ügyvéd, valamint a magyar, a román és a szász paraszt – a mögöttük álló társadalmi csoportok szimbólumalakjai. A lényeginek gondolt, minden egyéb kötődést felülíró osztálytagozódás kifejezésére a szereplők két csoport tagjaiként jelennek meg. A szolgabíró, az ügyvéd és a pópa a jóllakottságtól elernyedten a nyílt lugasban kártyázik egymással, finom ételek és borok társaságában, miközben a három vézna paraszt a fáradtságtól megtörten kapálja a kertet.

A két csoporton belül azonban az egymáshoz fűződő viszony alapvetően eltér egymástól. Míg az urakat a jól felismert osztályérdek összetartja, addig a parasztok „szemükkel gyűlöletet köpnek egymásra”.¹⁸ Ennek a gyűlöletnek az oka a hatalmi elit szította nemzeti szenvedély, amely mögött mint motiváció az uralkodó rétegek anyagi haszna, pozícióörzése áll. Ezt a tézist demonstrálják a román pápa szavai:

„Ugyan kérek, Szolgabíró Úr, csak nem kívánod, hogy évi 800 forint fizetésből megéljek a családommal. Ha nincs dákó-román lelkesedés, nincs ajándéktyúk, lelkesedés-fórintocska. Kártyában, borban, jó falatban nincs faj. Szervusz!”

Természetesen a szász ügyvéd mozdítói sem térnek el a pópáéitól:

„Éljen a Szolgabíró Úr! Igaz, Szolgabíró Úr, bankunk megszavazta a 8000 korona kölcsönöd. Persze, nem fogsz lármát ütni, ha egy pár buta paraszt földjét elszedjük. Ne igyanak pálinkát. Derék ember vagy te, Szolgabíró Úr, veled lehet beszélni. Azért természetesen nem veszed rossz néven, ha néha hivatalosan dühöngök ellened és szász-falónak nevezlek. Tudod, ez kell a népnek. Szervusztok gyerekek!”

A különböző nemzetiségű elit tagjainak alapvető, minden látszólagos ellentétén túlmutató érdekazonosságát a szolgabíró gondolatai hivatottak összefoglalni:

„Egészségekre, fiúk! Nézzétek azt a három marhát, majd felöklelik egymást. Helyes. Ha a kutyák egymást marják, biztonságban van az úr lábaszára. Úri ember; úri ember; akárki fia. Minek bántanók mi egymást? Nem vagyunk mi testvérek? A jókedv, a jó étvágy, a jó itvágy közös bennünk. (Kedélyesen.) Még a pocakunk is olyan, mintha egy apától örököltük volna. (Csuklik és nevet).”¹⁹

Az osztályérdeket elleplező nemzeti összetartozás gondolata, amit az elit hamis módon, önérdékből az elnyomottak körében táplál, természetesen merő illúzió. A fáradtságtól elgyötört parasztok, valamint a telítettségtől eltikkadt urak álomba zuhannak. Megindul ekkor a testek szürreális párbeszéde, s a magyar paraszt teste a származás szerinti rokona, a szolgabíró testétől kér támogatást és segítséget. Az azonban nem lát közöttük mélyebb azonosságot, számára a magyar, a román és a szász paraszt egyaránt csak a kizsákmányolás tárgya: „A beszéded olyan, mint a más két testé”.²⁰

A testek öntudatlan beszéde tehát feltárta azt, amit a tudatosan megformált nemzeti jelszavak világa elleplez. A nemzeti összetartozás káprázata így megszűnt. Ekkor szólal meg egy csodálatos „nemzetek feletti” hang: a közös szenvedés hangja, amely „mintha egyik nyelv sem lett volna és mégis mind a három”.²¹ Ez a reveláció döbenteli rá a korábban egymást nemzetiségük miatt gyűlölő parasztokat alapvető összetartozásukra. A felismerés újszerű, felszabadító érzését tükrözik a magyar paraszt szavai:

„Milyen különös. Egy percre úgy éreztem, mintha a húsunk összenőtt volna. Mintha a ti szívetek is az én gyomrom felett dobogott volna. Erősen, mintha a harangot verték volna félre bennünk... Úgy borzongok és mintha ebben félelem és reménység volna. És érzem, hogy a ti testetekben is én borzongok és ti is éreztek az én testemben. De jó együtt félni! Nem is tudom, én vagyok-e a magyar? Nem tudom, hol kezdődöm én és hol végződöttök ti. Mintha én volna mindenütt, ahol fáj.”²²

Nem pusztán a jelen realitásai, mint amilyen a közös érdek és a megtapasztalt szenvedés, de az ősök sanyarú sorsa, a közös múlt borzalmi is egybekapcsolják a különböző nemzetiségek elnyomott fiait. A parasztok a kertben egy csontváza bukkannak, amelynek csontjai roszdás láncsal voltak összekötve, utalva az egykor élt végzetére. Mindhárman ősükre ismernek a letűnt idők megnyomorítottjában:

„Az oláh paraszt: Talán az én dédapám. Szegényt a földesura valami okból halálra éhezette. Mintha ezek a csontok oláhul sírnának.

A szász paraszt: Nekem németül beszélnek. Az én egyik ősapám lesz. Védte a földesura földjét és török kézre került. Szegény csontváz!

A magyar paraszt: Ó, ez az én nagyanyám testvére lehet. A gróffának a fia megölelte a szeretőjét. Ő beleszúrt a gróf úrfiba és örök életére elzárták. Igen, ezek magyar csontok.

Az oláh paraszt: Oláh, magyar, szász? Ki mondja meg? Mind a hármunk apja, rozsdás lánc van a kezén."²³

A novella azzal a meglehetősen harcos és egyszerű szimbolikájú képpel zárul, miszerint a valós érdekeikre rádöbrent, a múlt és a jelen szenvedései, valamint a jövő céljai által egybekapcsolt különböző népek gyermekei megpillantanak egy fűben fekvő, a nap fényénél véresen csillogni látszó kaszát.

Jól érzékelhetően a novella sűrítve tartalmazta a legfontosabb szocialista toposzokat, mint az osztályszempont elsődlegessége, a nemzeti összetartozás indifferens volta, valamint az elit manipulatív szándékai.²⁴ Ami külön jeggyel látja el Szabó Dezső írását, az a szenvedésnek és részvétnek az íróra oly jellemző hangsúlya, valamint az én határait átlépő egyesülési misztika novellában megjelenő képei.

Nem csak elbeszélése foglalkozott a szocialisták és a hatalmi elit közösség szemlélete, vagyis internacionalizmus és nacionalizmus kérdésével, de politikai publicisztikája is. A *Nyugatban* megjelent 1913-as *Újabb politika az élet mögül* című írásában „Magyarország belső küzdelméről” beszélt, amelynek szereplői egyrészt a szocializmus, mint az új Magyarország záloga, másrészt a Tisza István személyében megtestesült régi Magyarország. Ezen utóbbihoz tapad a „faj fogalom”, az „állam kisajátításához ragaszkodó... úgynevezett történelmi osztály”, valamint a „konzervatív famulus középosztály”.²⁵ Ezek adják támaszát, valamint biztosítják fennmaradását. A vele szembenálló másik realitás a szocializmus, amely létjogát a fennálló egyetemes emberi nyomorból és szenvedésből meríti. A jövő irányát, a fejlődés menetét ezen két eszme harca határozza meg.

Ezen létező két erő mellett merő anakronizmusként áll harmadikként a függetlenségi ellenzék, „az »ideális-hazafiak« énekes balett-csoportja. Megvénhedt dallamú szavakat: alkotmány, Kossuth apánk, Kárpátoktól az Adriáig, a nemzet haragja stb. stb. kornyikál az ég felé. Forradalmárok a naprendszer legistenfélőbb ábrázatával, limonádé idealizmussal. Zengő, hazafias, fekete zongorák ezek, melyeken át az új idők szele is papos, kegyes és illendőséges litániákká rezeg”.²⁶ A függetlenségi politikának, mint a jelent tekintve irreális jelenségnek a történelmi szerepe Szabó Dezső szerint kizárólag abban állt, hogy a „Kossuth-apánk, nemzetiszíneskedő, bután sovinszta magyar közvéleményt elvezette a szocializmus szükségességéhez”.²⁷

Természetesen a népek testvériesülésének perspektívája sem hiányzik Szabó Dezső korabeli írásainak gondolati repertoárjából. A *Pascal éjszakája* című, 1913-as novellában látjuk határozott vonalakban feltűnni az egységesülés eszméjét, amelynek *Nem novella* alcíme a mű önéletrajzi ihletettségre kívánt utalni. A „fejlődésnovella” megrajzolja a főhős eszmék közötti bukdácsolásának útját, amely azzal zárul, hogy a vándor biztos iránytűre lel a szocializmus tanításában. Az ábrázolt út, mintázva Szabó Dezső életútját, a '48-as kultusznak adózó családi otthontól a minden cselekvés értelmét tagadó életesztéta szemléleten, valamint a katolikus univerzalizmus tanításán keresztül vezetett el a teljes elbizonytalanodásig. A minden cél hiábavalóságának mocsarából azonban kiutat mutatott egy látomás:

„És ekkor mint a damaszkuszi úton, mint Szent Ágoston kertjében, mint Pascal lázas éjszakáján: csoda történt. A szürkés ég elkezdett vérezni, mint egy megdöfött bálna. A vér végigcsurgott az ég zöldesszürke szélén, ráömlött a város szélére, s a véres-vörös csíkon

át a názárethi zsidó, az igazi örök zsidó haladt. Munkászubzony volt rajta, és keresztjét termékeny daccal rázta az alvó város felé... ”²⁸

A munkászubnyos „örök zsidó” „megújított” tanítása azonban a krisztusi üzenet antitézise:

„Hajdan a türelmet hirdettem, mint a lázadás egyetlen lehető formáját, s a jövő életet, mint a visszaiütés egyetlen lehetőségét.”

„Most hirdetem a visszaiütő öklöt s a földi élet diadalmas lehetőségét.”

Ennek a „megújított üzenetnek” része a népek jövőbeni testvériesülése, hiszen tanítása értelmében „addig sehol sem lesz hazám, amíg mindenütt nem lesz hazám”.²⁹ A keresés a novella hőse számára ezen látomás nyomán véget ért: „Tisztán látta az egyetlen utat, amelyre rá kell lépnie”, s amely elvezeti az „új világrendhez”. Az elkövetkező „új világrend”, amely a szükségszerű forradalmon keresztül valósul meg, a világ egységét is magával hozza.

A szociáldemokraták és a polgári radikálisok számára a fennálló társadalmi viszonyokkal, adottságokkal, és az azt fenntartó hatalmi elittel való teljes oppozícióból értelem-szerűen következett ezen társadalmi valóság tartópillérét jelentő nemzeti eszmerendszer, illetve az azt megalapozó szemléleti formák, tradíciók elvetése. Ezen nemzeti eszmerendszer alapját a történelmi ismeretek és azok elsődleges tolmácsolója, a történetírás adta. A múltról formált kanonizált kép egyszerre adott választ a magyarság jellegére, történelmi küldetésére és aktuális feladatára vonatkozó kérdésekre. A válasz a büszke, államszervező, a nemzeti érdeket mindenek fölé emelő volgai lovas alakjában, az ezeréves államiság és védgát-szerep toposzában, valamint a nemzeti egység kívánalmában összegezhető. Ezt a nemzeti önképet a múltból származó mozaikokkal elsősorban a történelem és az irodalom segítette kirakni.

A szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus teoretikusai, mint Szabó Ervin és Jászi Oszkár a korabeli magyar történetírást a nemzeti dicsőség hajszolásában fogant, hősökről, hadvezérekről és nagy királyokról szóló krónikafolyamnak láttatták. Érvelésük szerint a hatalom szolgálatába állított illetén történetírás funkciója nem más, mint az, hogy a „múlt dicsősége” dokumentálásával manipulatív módon olyan érzelmi kötőanyagot teremtsen, amely a közösség tagjait egybekapcsolja. Jászi szemében a nemzeti múlt dicsőségére hivatkozó magyar történetírás a társadalmi valóságot elhomályosító narkotikum. A kollektív bódulat haszonélvezője a társadalmi emancipáció ügyét elsikkasztó politikai vezetőréteg: „a nemzet nagy többségére állandóan rá lehet nyomni az igát... a nemzeti dicsőség nevében”.³⁰ Szabó Ervin szerint is a nemzeti dicsőség mániákus kutatása állítja előtérbe a középkor uralkodóinak és hadvezéreinek neveit. Ezzel szemben a szocialista történetírás feladata éppen az, hogy „ki kell söpörni a magyar történelemből a királyok, hadvezérek, a nagyurak nyüzsgő seregét, egyéni, családi érdekért vívott háborúk leírásait – mindent, amiből a múltat hamisítják, hogy megfertőzzék, hazugsággal itassák az életet...”³¹

Szabó Dezsőnek az egyént a közösséghez kapcsoló érzelmi szálakról megfogalmazott gondolatai illeszkednek az előzőekben taglalt eszmefuttatásokba. Az író érvelése értelmében ami az egyént hazájához kapcsolja, az nem a múlthoz kötődik, nem véres csaták és az ősök dicsősége alapozza meg, hanem egy, a jövőben beteljesíthető szerep: megteremteni a népek egységét, mintaként szolgálva, lépcsőfokot jelentve a népek testvériesülésének folyamatában:

„Mi adhat egységet a magyar életnek? Mert szeretlek, Magyarország, gazdag testem nagy szánalmának minden ölelésével. Szeretlek, nem azokért az ősökért, akik rajtad marakodtak, nem a vérért, mely rád csurgott. A föld kerekén mindenütt és mindenkor verekedtek és a rögök mindenütt lumpoltak embervért. Szeretlek, mert te száz hit, száz faj,

ezer és ezer humánium lehető csodás laboratóriuma vagy. Ha itt lehet termő békés egyiséget teremteni... akkor lesz béke és egység a világon. S van-e szebb feladat jövőt vágyó hím akarat számára?”³²

Bár ebben a gondolatkörben a nemzeti múlt hagyományosan kiemelt eseményei és személyei a jövő számára nem jelentenek semmit, azért a múltban is feltűnnek olyan történelmi személyek, akik jövőtinspiráló forradalmi tetteikért példaként kiemelhetők. Szabó Dezső a polgári radikális és a szociáldemokrata történelmi panteont építi egybe, amikor Dózsa György és Petőfi mellé odaállítja a radikálisok körében nagy becsben álló Eötvös Józsefet, mint „a forradalmi szuggesztíó” erőforrásait. Szabó Dezső szemében Eötvös és Petőfi művészetének és történelmi szerepének jelentőségét a világforradalom szükségességének felismerése adta: „Eötvös éppen úgy, és éppen azon az úton jut el az univerzális forradalom szükségességéhez, mint Petőfi. Helyük egymás mellett van, mint két nagy forradalmi szuggesztíó erője”.³³

Szabó Dezsőnek a forradalmiság, világforradalmiság mértékét használó mérlegén 1848 és Kossuth könnyűnek találtatott. Az 1848-as események a „félíg-merések, és félíg-megalkuvások” keveréke volt. Az előremutató jelenségeket is azonban kitorölte a köztudatból az a történetírás, amely eszközként szolgált abban, hogy „az uralkodó osztályok a saját hősi mithoszukká” torzítsák azt.³⁴ Kossuth igazi hiányossága Szabó Dezső szerint, hogy nem volt forradalmi alkat: „az igen egyszerű lelki konstrukciójú Kossuthot még szónoki svungja s kora sem tudta igazi forradalmárrá tenni”.³⁵

Ezen a ponton, vagyis Szabó Dezső múlt- és tradícióellenessége kapcsán kell kiemelnünk, hogy a közösségi identitás témájában megfogalmazott gondolatai többretegűek, az eddig bemutatott, elsősorban a szociáldemokratákra jellemző vulgár-internacionalista gondolatok mellett feltűnnek szövegeiben olyan eszmefuttatások, amelyek az irodalmi modernség és Jászi érvelési eszköztárához kapcsolhatók, vagy egészen egyéni gondolati szint jelentettek.

Ennek megfelelően múlt- és tradícióellenességében több gondolati szál gabalyodik össze, és ezek túlnyúlnak a történetírás kérdésén. Sőt, Szabó Dezső kritikájának célkeresztjébe elsősorban a korszakban uralkodó helyzetben lévő nemzetkarakterológiai alapú, Beöthy Zsolt féle irodalomfelfogás, valamint az ennek szellemében művelt irodalomtörténet-írás került. Ennek a felfogásnak meghatározó jegyét adta, hogy az irodalmi alkotások értékelésében döntő kritériumnak bizonyult, hogy azok mennyiben tükrözik a normatív, időtlen nemzeti szellemet. Szabó Dezső bírálata több szemponton nyugodott, azonban az ezek közötti logikai megfeleltetést nem végezte el, a kritikáját megalapozó teóriák egymásnak is ellentmondtak.

A nemzeti szellem keresését és konstatálását ezen „dogmává torzult Taine-hatást”³⁶ az irodalmi művekben élesen elutasította. Esztétikai elveinek kibontása során rendszeresen hivatkozott – miként Jászi is tette – Jean-Marie Guyau munkáira, aki Taine-nel szemben tagadta a műalkotások nemzeti meghatározottságát, a művészet fejlődését a nemzeti partikularizmusból az általános emberi irányába haladónak gondolta. Ebből a szempontrendszerből kiindulva fogalmazta meg elmarasztaló ítéletét a Beöthy-féle irodalomfelfogás és a mögötte meghúzódó értékorientáció fölött: „Narcissus-hazafiság ez, nemzeti színre festi a köldökét, s addig gyönyörködik rajta, míg belevakul”.³⁷ Szabó Dezső szerint ez a szemlélet vezetett arra a hiányosságra, hogy nincs olyan irodalomtörténeti munka, amely megkísérelte volna bemutatni azt a „jelentékeny hozzájárulást, melyet a magyar szellem nem magyarfajú lakótársainak köszönhet”.³⁸ Érvelése szerint amennyiben a letűnt korok irodalmi hatásai kapcsán lehet is létjogosultsága ennek a „nemzetiszínű esztétikai skolasztikának”,³⁹ amely azt kívánja kimutatni, hogy miként determinálta a faj az író lel-

két, vagyis keresni a nemzeti elemet a műben, a kortárs irodalmi alkotások tekintetében ugyanakkor az teljesen értelmetlen. A ma művésze a „világkultúra harmóniáját” hallja, „saját fájának hangja harmadlagos tényezővé szelidül”.⁴⁰

Szabó Dezső a Beöthy-féle „Narcissus-hazafiság” és az ebből kinövő „nemzetiszínű esztétikai skolasztika” megalapozottságát azonban a régi műveknél is megkérdőjelezte arra való hivatkozással, miszerint a magyar irodalom csaknem a 19. századig „gyarmatirodalom”,⁴¹ vagyis „a témák, az eszközök, a formák rendesen idegenek”.⁴² A nyugatról átvett sablonok „szolgai fordítása vagy utánzása”, vagyis a régebbi magyar irodalom nem tanúskodhat semmilyen nemzeti szellemről, így az ilyen kísérlet teljességgel hiábavaló.⁴³

Ezen utóbbi gondolat már sejtetni engedi, hogy Szabó Dezső visszautasítása nem pusztán a múlttól formált képet kialakító, meggyőződése szerint a „rég Magyarországot” életben tartó hatalmi elit szolgálatában álló hivatalos irodalomfelfogásnak és történetírásnak szólt, hanem magának a magyar múltnak a maga egészében és történelmi valóságában. Ennek megfelelően társadalombírálatára sem csak a jelent érintette, hanem a magyar múlt egészét. A jelenről és a múlttól kialakított kép egybemosódását, a „feudális Magyarország” ezeréves emberneműmódító változatlanóságának képzetét kifejezően mutatják be következő sorai:

*„Látta az untig felpanaszolt sebeket: az elrothadt, kártyás, alkoholos hitvány magyar dzsentri ostoba adminisztratív despotizmusát, a bennszülöttek mikroszkopikus érdekeinek pizskos egybekapaszkodását, az idegent gyűlölő baromi patriotizmust, s az intelligensek, a tartalmasok fatális magyar betegségét: a lemondást, félrevonulást, kiegyezést. Élete gyökeréig látta fáját, ezt a csak bravúrokban lehetséges keleti energiát, mely ezer évet sárban, pizsokban, hihetetlenül izléstelen lebuajokban dulakodott, ivott, kártyázott, káromkodott és szónokolt át, s néha nagyszerű gyermek-hencegéssel domborította be muskulusait a világtörténelemben”.*⁴⁴

Szabó Dezső világképében a múlttal egybemosódó jelen világa, a „rég Magyarországot” állt antagonisztikusan szemben a jövőével, amelyben megvalósul az „új világrend”. A múlt holt formáiból Szabó Dezső meggyőződése szerint nem lehet jövőt építeni, azonban van különbség múlt és múlt között. Nyugat-Európában a történelmi fejlődés során csodálatos társadalmi formák és ezekhez tapadó kulturális értékek jöttek létre. Ezek a formák és a hozzájuk nőtt értékkepzetek visszavonhatatlanul a múlt részeivé váltak, minden kísérlet, mely új életet kíván beléjük lehelni, bukásra ítélt, azonban jelenthetnek bizonyos inspirációt a jövő társadalmá számára. Erre példa a középkor során a katolicizmus által megteremtett társadalmi és szellemi egység, amely a szocializmus számára annak ígéretét hordozza, hogy egy ilyen egység a jövőben ismét megteremthető.⁴⁵

Ezzel szemben Magyarországot „az örült borbély, a folytonos dulakodás meztelenre borotvált minden széptől”.⁴⁶ A 20. századra pedig egyszerre „vonaton, újságon, könyveken, fordításokon át egyszerre rászakadt az elzárt ázsiai agyakra Nyugatnak mind a húsz százada, minden gondolata, érzése. Ez a váratlan bezuhanás az embereket az anakronizmusok és diszparatok beteges virvárjává tette”.⁴⁷ Szabó Dezső eszmevilágában tehát nem csak a jelen és a jövő Magyarországa, de Magyarország és a Nyugat is élesen szembe került. A polgári radikálisok körében kedvelt gondolati konstrukciónak megfelelően Szabó Dezsőnél a Nyugat a Kultúrával vált egylényegűvé, szemben a szellemében is elmaradt, kulturálatlan „ázsiai Magyarországgal”.⁴⁸ Szabó Dezső egyik publicisztikájában tanártársait a Nyugat szellemi lángjának hordozására szólította fel a magyar sötétségben: „Menjetek szét Magyarországon, és tanítsatok minden népet. Menjetek Szokolcára, Sümegre, Székelyudvarhelyre, irradiáljátok Nyugatot, terjesszék a szélesebb megértést, nagyobb humanitást és kisebb elfogultságot”.⁴⁹

Találó, és egyben a köztük lévő szemléleti különbséget is megmutatja az a jellemzés, amit Móricz Zsigmond adott Szabó Dezsőről egy 1913-as írásában. Szabó Dezsőre annak a harminc év alatti, „hirtelen kultúrájú generációnak” a tagjaként tekintett, aki gondolkodásában nemzedékét is reprezentálja, amikor „megittasodva a nyugati kultúrától, sőt nem is attól, hanem annak a hatása alatt kigyúlt magyar álmoktól, fogja székelyül a ráöröklődött fringiát, s egyszerre agyonveri háromszáz évbeli őseit és nemzőit: mért nem csináltak meg neki azt a kultúrát, amit Párizsból hazagondolva olyan jól el lehetne képzelni a magyar téreken”.⁵⁰

Fontos hangsúlyoznunk, hogy Adytól és Móricztól eltérően Szabó Dezső írásaiban ekkor még nem rajzolódott ki egy, az uralkodó történelemképpel és hagyományvonallal szembehelyezhető másik tradíció. Elgondolásai nem mutattak túl az „ezeréves dicsőség” jegyében álló műtszemlélet kategorikus elutasításán, és egy stilizált Nyugat-képen.

Szabó Dezsőnek a magyarságképét is a „nyugati kultúrától való megittasultság” határozta meg, amint azt az Adyról írott tanulmánya mutatja. Szabó Dezső szerint Ady költészetében a magyarság tragikus karaktere szólal meg, ami a legjobbjában meglévő kettősségből fakad. Ennek értelmében ezen „legjobbakat” is uralja a minden magyar sorsát meghatározó „keleti nap fátuma”, amely a tettet csak mint indulatot teszi lehetővé, megfosztva így a magyart az alkotás, a kultúraépítés lehetőségétől. Emlékezhetünk rá, hogy ez a vonás a *Pascal éjszakájában* is megjelent, mikor a magyarságot „csak bravúrokban lehetséges keleti energiaként” látta, amelynek „raison d'être-je a dulakodás és zsarnokkodás”. Ugyanakkor a „legjobbokban” világuk kietlenségét felismerve, ott munkál az „irigy csodálkozó szeretet a nyugati nap, a nyugati művészet iránt”.⁵¹ Ez a kettősség kap hangot Ady költészetében, ezért nevezi őt Szabó Dezső a „legmélyebben fajembernek.”

Szabó Dezső elemzése szerint Ady a küldetésének azt tekintette, hogy besugározza a magyarság „vérébe a nyugati napot”.⁵² Így a költő „hatalmas szerve az európai adaptációnak... időben utolsója annak a hosszú sor magyar prófétának, kik nyugati hivatással születtek”.⁵³ Fontos ezek után megállapítani, hogy ellentétben a szociáldemokrata teoretikusokkal, vagy akár Jászival, Szabó Dezső számolt a magyarság sajátos karakterével, azonban azt nem a Beöthy-féle nemzeti szellemként, hanem a fenti módon, „keleti fátumként”, vagy az azt meghaladni kívánó „tragikus kettősségként” ragadta meg.

A magyarság lényegét eszerint egy visszahúzó és egy előrelendítő erő határozta meg: a keleti energia és a nyugati hivatás. Szabó Dezső szerint a hivatalos nemzeti önkép teljességében hamis és kártékony. A valódi kép pedig legjobb esetben is tragikus. Milyenné kellene tehát válnia a magyarnak Szabó Dezső szerint? Írásaiban gyakran találkozhatunk olyan fordulatokkal, mint „a magyarságom teljes emberré emeltem”,⁵⁴ vagy „az emberrészesülés, a faji és vallási ellentétek letörésének híve vagyok”.⁵⁵ Arra a kérdésre, hogy ezek a kifejezések mit takarnak, az *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése* című írásban találunk fogódzkodókat. A tanulmányban a francia nemzet jelenik meg követendő mintanépként, amely azon az úton, amelyet minden nép idővel bejár, a legtovább jutott.

A francia nép, miután története során a keresztény hit és a nemzeti eszme „kiteremte a maga képességeit” és ezen két lelki tényező csak „múlttal dermesztett”, kiégette ezeket magából, és „életét szélesebb emberi princípiumokkal rendezte be új termésre”.⁵⁶ Nem volt szüksége tovább a „hitre, sovinizmusra, a külsőségek és szimbólumok konzerváló erejére”. A franciaság ezzel elérte fejlődése „legmagasabb fokát”, aminek következtében „fajisága többé nem nyüzött bőrű sovinizmusban, céljukat vesztett tradícióban van, hanem a szem speciális nézésében, a gesztusok, finom hajlásában...” A kozmopolita eszmék és a legáltalánosabban emberi művészet a franciaság ezen szűrőjén keresztül jelennek meg. Az emberiség egészét átható egységes eszmékben a helyi színek is megcsillannak.

Bárhová helyezzük is a hangsúlyt, a fenti gondolatok értelmezésekor kétségtelen, hogy az eszmefuttatás bizonyos egyeztetési szándéokra utal a nemzeti sajátosság és a szocializmus, az „új világrend” egyetemességéne között.

Szabó Dezső 1913-as írásaiban jelenik meg az a gondolat, miszerint a világtársadalom felé vivő szerpentin fontos állomását jelentik az olyan több nemzetet tömörítő multietnikus államalakulatok, mint amilyen Magyarország, illetve a Monarchia. Emlékezhetünk rá, hogy a *Pascal éjszakájában* Magyarországot „csodálatos laboratóriumnak” nevezte, amelyben kikísérletezhető a világ népeinek békés együttélése. Szabó Dezső korábbi, az 1911-es, illetve az 1912-es év folyamán a *Nyugatban*, valamint a *Huszadik Században* megjelent munkáiból csak a világegység általános óhaja csendült ki. Írásai mutatnak tehát bizonyos elmozdulást az *Erdélyi földről* vulgár-internacionalizmusától egy taktikusabb, Jászi megközelítését mintázó felfogás felé. Ezen már csak azért sem csodálkozhatunk, mivel Szabó Dezsőt azok között találjuk 1914-ben, akik megalakították a Polgári Radikális Pártot. Bár Jászi eszmevilágának gondolkodói fellépése kezdetétől meghatározó eleme volt a történetfilozófiai vélekedés, miszerint a jövőben szükségszerűen megvalósul a különböző vallási-etnikai-nyelvi közösségeket egybegyűrő világállam, mégis politikai megnyilatkozásaiban hitet tett a fennálló állami keretek mellett. Meggyőződésévé vált ugyanis, hogy a nemzeti eszmével, jobban mondván annak bizonyos elemeivel való reális kiegyezés nélkül elképzelhetetlen a társadalmi átalakulás ügye mögé tömegeket megnyerni. Ennek megfelelően Jászinál a „hazafiság” fogalma túl a társadalmi emancipáció továbbvitelének vállalásán, a nemzetállam integritásának, a magyarság vezető szerepének és a nemzetiségek hosszabb távú asszimilációjának igényét is magába ölelte.⁵⁷ Jászi az utóbbi három szempont beemelésétől remélte, hogy a szocializmus számára megnyerhetővé válnak a „régii világ nemes és jóindulatú emberei”, akik érzik a társadalmi változás szükségességét, de riasztja őket a szociáldemokratákat általánosan jellemző „nemzetellenes póz”.⁵⁸ A követendő minta a Jaurès vezette francia szocialista párt volt, amely egyszerre vonzotta soraiba a nemzeti intelligenciát és a munkásságot.

Az is a Jászi szemléletével való párhuzamról tanúskodik, ahogy Szabó Dezső írásaiban egy kétfrontos érvrendszert alakított ki. Egyszerre kívánta meggyőzni a szociáldemokratákat a „haza” fogalmának retorikájukba való beemeléséről, valamint a magyar középosztály képviselőit arról, hogy a szocializmus és a hazaszeretet nem egymást kioltó eszmék. Az olvasóközönséghez igazodva az előbbi a *Huszadik Század*, míg az utóbbi a *Nyugat* hasábjain. A szinte egy időben készült írások gondolatísága közötti részbeni disszonancia az írások taktikai, a hangsúlyt a meggyőzésre helyező jellegére világít rá. Úgy is fogalmazhatunk, hogy bizonyos közönséghez igazítotttság jellemzi őket.

A *Huszadik Században* megjelent, *A középiskola pszichikai megalapozása* című tanulmányában rövidlátó tévedésnek nevezte azt a felfogást, mely szerint a nemzet és a haza fogalma nem illeszthető bele a szocialista világnézetbe: „intranszigenz, rövidlátó, bár igen jóhiszemű szociálista küzdőknek el kell hagyniuk azt a hajszát, amit a szavak ellen indítanak”.⁵⁹ A „szavak nem hibásak” abban, hogy az uralkodó rétegek a történelem során visszaéltek vele, a „pátria szót egészségtelen szuggerenssé téve” abból a célból, hogy az „spontán balekokat termeljen” számukra.⁶⁰ Ezzel szemben a szocializmus maga a „haza” fogalom valós tartalmának beteljesítése, hiszen minden „emberélet megváltásával” igazi hazává teszi a földet. Ez a haza azonban ma még nem a nagyvilág, hiszen „azt ma még senki sem tagadja, hogy az emberiség munkáját még beláthatatlan időnkig nagyobb szolidaritásokba differenciálódva fogja végezni”. Ez a nagyobb szolidaritás a fennálló állam, melynek érdeke alá kell rendelni minden egyénit, vagyis minden partikuláris szempontot és érdeket. Ilyen partikuláris tényező a faj vagy a nemzet, amelynek érvényesülési köre

csak addig terjedhet, amíg az nem veszélyezteti az állam egységét.⁶¹ A „faj” és a „nemzet” fogalmát Szabó Dezső ebben az írásban szinonimaként használata, bár általában az etnikai-nyelvi közösségre, a magyart is beleértve a „faj” kifejezést használta.

Eltérő verbális és érzelmi hurokon játszik a *Nyugatban* megjelent *Hazafias nemzetköziség* című írása. Itt a kiindulási pont Magyarország területi integritásának fenyegetettsége. A szocializmus itt azért a „félő-figyelő hazafiság logikus és kikerülhetetlen konklúziója”, mert egyedül annak eszméje képes magához gravitálni a nemzetiségeket.⁶² Eszerint a szocializmus „nevelné őket egy a magyarság vezetése alatt álló kultúrhumanitásba, le-tompítva a faj, felekezet és osztályérdekek vad anarchiáját, amelyet most hazaárulásnak rikolt a zsebpatriotizmus...”

Ennek előfeltétele, hogy az állam „éppúgy jutalmazná, ösztökölné az oláht szép oláh-ságra, oláh kultúrunkára, mint a magyart, vagy más nemzetiséget saját benne rejlő erőinek kifejtésére”.⁶³ A szocializmus ezen „hazafias nemzetköziséggel” áll szemben a régi Magyarország „zsebpatriotizmusa”, amely azt hazaárulónak bélyegzi. Szabó Dezső is kifogyhatatlanul aggatta a jelzőket a hazafiság fogalma mellé, megkülönböztetendő a hazafiság két felfogását. Az uralkodó elit nemzetszemlélete így kapta többek között a „hazaáruló hazafiság”,⁶⁴ a „Narcissus-hazafiság”,⁶⁵ „nyúzott bőrű sovinizmus”,⁶⁶ „kannibál hazafiság”,⁶⁷ illetve „baromi patriotizmus”⁶⁸ megjelölést. Egy másik, szintén 1913-as, *Nyugatban* megjelent írásában a Monarchia maga is Magyarországhoz hasonlóan „csodálatos laboratóriumként” tűnt fel, amelynek megőrzése egyetemes érdek: „De a szocializmus sehol a világon nem kaphat olyan Eldorado-laboratóriumot elvei megvalósítására, mint a monarchia nép és vallás raguját. Elvonni a monarchia német elemeit a brutális germán kolosszustól, a szláv elemeket a halálos szláv káosztól, s e rengeteg sokféleségben megmutatni a szocializmus alkotó egységét!”⁶⁹

A fennálló államkereteket respektáló internacionalizmus esztétikai felfogásában is tükröződött, amit az 1913 végén életre hívott irodalmi folyóiratban, a *Májusban* jegyzett programadó írása jelzett. Az irodalom és általában a művészet lehetőségéről vallott felfogását Dénes és Margit párbeszédének gondolati dialektikáján keresztül bontotta ki. Dénes a kultúra, a művészet lehetetlenségét vallja a magyar társadalmi közegben. Ezt testesíti meg számára Kisfaludy Sándor költészete, aki törvényszerűen „buta kis rímek határain belül verlkizte a maga kis naiv szerelmi históriáit.” Ugyanis Dénes szerint „amit alkotunk, az emberekből gyúrjuk, s leglírabb teremtésünk is csak annak a kihangzása, amit az élet beleorgonázott a velünk együtt élőkbe. Kikbe bocsátotta volna gyökereit Kisfaludy, hogy álmot, romantikát, leheletszépet szívjon szavaiba? Korlátoltsága környezete meghatározása volt”.⁷⁰

Margit azonban figyelmezteti Dénest: „a szép nem ez”. A művész feladata az emberi szenvedés érzékeltetésén, a részvét felkeltésén keresztül az emberek közötti szolidaritás kialakítása, amely őket tettekre, a világ átalakítására sarkallja: „Nézd, nyelv születik szenvedésből, mit megért a magyar, az oláh, szász, és minden néphabarcsa Magyarországnak. Légy művész ezen a nyelven Dénes. Egység születik szenvedésből, melybe magyar, oláh, szász anya szül katonát. Építs művészetet ennek az egységnek, és csak akkor győzhet a jövő, ha már beépítettük az irodalomba”.⁷¹

(Összegzés) A tanulmányban reményeim szerint sikerült láthatóvá tennem, hogy Szabó Dezső korabeli írásaiban szinte maradéktalanul felleljük azokat a gondolati formákat, érvkészletet, fogalmi hálót, amely a szociáldemokraták és Jászi nemzetszemléletét is jellemezték. Az időszak kezdetén elsősorban a szociáldemokrata toposzokat visszhangoztató írásai. Melyek voltak ezek a gondolati elemek, toposzok?

Ezek közé sorolható a „két nemzetiség” teóriája, amely tagadva a nemzeti kötelék jelentőségét, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak szupranacionális csoportjait ismerte el, mint egymással antagonisztikusan szembenálló valós érdekcsoportokat. Ezen, Szabó Dezsőnél is fellelhető gondolati elemek sorába tartozik a világállami jövőkép, amely a történelmi folyamat kívánatos és szükségszerű fejleményének tekintette a „népek testvériesülésével” megvalósuló világállamot. Ebbe a gondolati körbe helyezhető el továbbá a manipulációs teória is, amely a nemzeti eszmét a hatalmi pozíciókat birtokló elit, a „kizsákmányolók” olyan manipulatív ideológiájaként tartotta számon, amely a nemzeti hagyomány- és sorsközösségre hivatkozva elhomályosítja az osztályérdeket, hogy így meggátolja az annak felismeréséből születő osztályharcot. A kétféle hazafiság gondolata is tetten érhető Szabó Dezső írásaiban, amely a haza, hazafiság szemantikai terét nem feladva, különbséget tett az uralkodó rétegek hazafisága, mint káros, és a „haladó erők” hazafisága, mint előremutató jelenség között. Az előbbi lényegét a nemzeti eszmében, mint manipulációs ideológiában, valamint az ahhoz tapadó, azt érzelmileg megerősítő hagyományokban vélte felfedezni, míg az igazi hazafiságot a szocializmus, mint az új társadalmi rend támogatásával azonosította.

Mint azt kimutattam, Szabó Dezső korai írásainak fentiekben taglalt, szociáldemokratákra jellemző vulgár-internacionalizmusától megfigyelhető egy szemléleti elmozdulás a Jászi-féle taktikusabb felfogás felé. Mint emlékeztetünk rá, Jászi – hosszabb távon nem adva fel az egységesülés álmát, a világállami perspektívát – a fennálló állami keretek elfogadását propagálta. Szabó Dezsőnél azonban az állami keretek elfogadása nem kapcsolódott egybe – mint Jászinál – a magyar vezető szerep és kultúrfőlény gondolatával, miként a nemzetiségek „testvéri asszimilálása” sem képezte az író eszmeifuttatásainak részét. Szabó Dezső egyetlen írásában tűnik fel a „magyar vezetés” szófordulata, míg a mindenféle nemzeti törekvés alárendelése a közös állami céloknak, és ennek érdekében a „faji érzés érdességeinek letörése” visszatérő gondolata volt publicisztikájának. Szintén a polgári radikális szemlélet jegyét viselte magán Szabó Dezső stilizált Nyugat-képe, valamint írásaiban az „ázsiai Magyarország” és a kultúrával azonosított Nyugat éles szembeállítását, miként a két Magyarország Jászi-féle teóriáját is tetten értük írásaiban. Nem elhanyagolható különbség Jászi és Szabó Dezső nemzetközisége és világállami ábrándja között, hogy míg Jászi az egységes világtársadalom feltételének látta a nemzetek megszűnését, addig Szabó Dezső a nemzetek létét alapadottságnak tekintette, számolt a sajátos nemzeti jelleggel, bár az új világrend eszmei egyetemességében reményei szerint minden egyediség, így a nemzetek külön jellege is elhalványodik.

A kiemelt párhuzamok mellett sem szabad azonban megfeledkezni, hogy a szánalom és szenvedés kiemelt szerepe, az „én börtönéből” való szabadulás vágya, az egyesülési misztika – mint Szabó Dezső világképének meghatározó jegye – írásaiban is sajátos szint biztosítottak, amely megkülönböztette azokat akár Jászi, akár a szociáldemokraták érvelésének az ésszerűséget, illetve az érdeket előtérbe állító karakterétől.

Nyilvánvaló, hogy *Az elsodort falu* eszmevilága alapvetően eltér az 1911 és 1915 között megjelent írásokétól, melyek vizsgálódásom tárgyát képezték. A magyarság háborús szenvedései nyomán az író érzelmi kötődései jelentősen átalakultak. Regénye ezt tükrözve már a magyarság sorsa körül forog, fő szólama a magyarságföltés. Miként azt Szerb Antal megfogalmazta, *Az elsodort falu* „magyarság-mítosza” a „nagy megszállott”, vagyis Ady művészetéből lett kibányászva.⁷² Nem szabad azonban ezt a tényt visszavetíteni a múltba, meghamisítva ezzel Szabó Dezsőnek *Az elsodort falu* előtt írott munkáinak eszmevilágát.

JEGYZETEK

- 1 Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, New York, 1975.
- 2 Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. In: Fehér Ferenc – Kenyeres Zoltán (szerk.): *Lukács György válogatott művei III. Magyar irodalom – magyar kultúra*. Gondolat, Budapest, 1970. 359.
- 3 Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Magvető, Budapest, 1978. 18.
- 4 Az állásfoglalás a népi írókra gyakorolt negatív Szabó Dezső-i hatás két összetevőjének az irracionalizmust, valamint a „faji-mitoszt” láttatta. *Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról*. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962*. Kossuth, Budapest, 1973. Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Akadémiai, Budapest, 1979. 214–215.
- 5 Az önéletrajzzal kapcsolatos hamisításokra lásd: Szörényi László: *Delfinárium. Filológiai groteszk*. Helikon, Budapest, 2010. 59–62.
- 6 Az értékelés hivatalos jellegét mutatja, hogy mennyire hasonlóan határozta meg a Szabó Dezső életmű lényegét Horváth Zoltán az 1960-as évek közepén. Horváth szerint a Szabó Dezső-i életmű tartópillére „a kizárólagosság igényével fellépő, tehát a humánussal szemben kényszerűen az erőszakra épülő és az erőszakra igényt tartó fajelmélet, amelynek Szabó Dezső első, még az első világháborút megelőző időkben fellépő magyarországi hirdetője.” Horváth Zoltán: *A Szabó Dezső-problémáról*. In: *uő: Irodalom és történelem*. Szépirodalmi, Budapest, 1968. 108. Szabó Dezső fenti megítélése mellett az 1970-es évek végén is kitartott. Nagy Péter szerint Szabó Dezső egész életére igaz, hogy az író „nem osztályban és népben, hanem fájban gondolkodott...” Nagy Péter: *Szabó Dezső emlékülés (Hozzászólás)*. In: *Irodalomtörténet*, 1979. 4. sz. 987.
- 7 A kérdést érintette egy korábbi tanulmányom, amely Szabó Dezső közösségközpontú világgépét térképezte fel: Kovács Dávid: *Elidegenedés és utópizmus*. In: *Valóság*, 2012. 11. sz. 1–17. Szabó Dezső nemzetszemléletét az életmű egészét felölelően vizsgálom megjelenés alatt álló könyvemben: Kovács Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*. Attraktor, Máriabesnyő, 2014.
- 8 Szabó Dezső: *A zsidóság organikus elhelyezkedése*. In: *Huszadik Század*, 1914. 3. sz. 346–347.
- 9 *A tanárság mozgalma*. Budapesti Hírlap. 1910. október 20. 5.
- 10 *Tanárok mozgalma*. Pesti Napló. 1910. október 20. 6., ill. *Tanárok mozgalma*. Világ. 1910. október 21. 14.
- 11 Kuncz Aladár: *Megjegyzések a tanári mozgalomhoz*. In: *Nyugat*. 1910. II. 1567–1568., ill. *Két szék között*. Népszava. 1910. október 21. 1.
- 12 Szabó Dezső: *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. II. Püski. Budapest, 1996. 800.
- 13 *Szabó Dezsőt felfüggesztették*. Világ. 1910. december 4. 18.
- 14 Tisza István: *Szabadgondolkodás* [1911]. In: Tökéczki László (szerk.): *Tisza István. Válogatott politikai írások és beszédek*. Osiris, Budapest, 2003. 326.
- 15 Uo.
- 16 Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, New York, 1975. 99.
- 17 Szabó Dezső: *Válasz Tisza Istvánnak* [1911]. In: *uő: Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 354–355.
- 18 Szabó Dezső: *Erdélyi földről*. In: *Nyugat*. 1912. I. 106.
- 19 Uo.
- 20 Uo. 107.
- 21 Uo.
- 22 Szabó Dezső: *Erdélyi földről*. In: *Nyugat*. 1912. I. 107–108.
- 23 Uo. 107.
- 24 Vö. Szabó Dezső: *Don Kisott penitencián* [1913]. In: *uő: Napló és elbeszélések*. Genius, Budapest, 1926. 16., Szabó Dezső: *A magyar tanárság pszichéjéhez*. In: *Nyugat*. 1911. II, 360. Szabó Dezső: *A középiskola pszichikai megalapozása*. In: *Huszadik Század*. 1914. 2. sz. 214–215.
- 25 Szabó Dezső: *Újabb politika az élet mögül*. In: *Nyugat*. 1913. I. 151.
- 26 Uo.
- 27 Uo.
- 28 Szabó Dezső: *Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*, 1913. II. 142.
- 29 Uo.
- 30 Jászi Oszkár: *Szocializmus és hazafiság* [1905]. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest, 1982. 55.
- 31 Szabó Ervin: *A magyar jakobinusok*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 30.
- 32 Szabó Dezső: *Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*, 1913. II. 142.
- 33 Szabó Dezső: *Eötvös írói egyénisége*. In: *Huszadik Század*, 1913. 10. sz. 354.
- 34 Uo. 350.
- 35 Uo. 353.
- 36 Szabó Dezső: *A magyar tanárság pszichéjéhez* [1911]. In: *uő: Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 151.
- 37 Uo. 150. Vö. Szabó Dezső: *A „magyar vonatkozások”*. In: *Nyugat*, 1911. II. 238–239.
- 38 Szabó Dezső: *Újabb irodalmunk és legújabb irodalomtörténetünk* [1913]. In: *uő: Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 339.

- 39 Szabó Dezső: *Jules Laforgue* [1911]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 10.
- 40 Uo.
- 41 Szabó Dezső: *Az irodalom mint társadalmi funkció* [1912]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 144. Vö. Szabó Dezső: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszadik Század*. 1912. 8. sz. 319.
- 42 Szabó Dezső: *Az irodalom mint társadalmi funkció* [1912]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 144.
- 43 Szabó Dezső: *Újabb irodalmunk és legújabb irodalomtörténetünk* [1913]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 338.
- 44 Szabó Dezső: *Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*, 1913. II. 140.
- 45 Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* [1915]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 164.
- 46 Szabó Dezső: *Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*, 1913. II. 139.
- 47 Uo. 140.
- 48 A Nyugat mintaszerepe némileg ugyan ellentmondásban állt Szabó Dezső kultúrkritikai látásmódjával, azonban ne felejtjük el, hogy a Nyugat mint jelkép alkalmas volt a magyar viszonyokkal való elégedetlenség kifejezésére.
- 49 Szabó Dezső: *Helyes kultúrpolitika*. In: *Nyugat*, 1913. II. 287.
- 50 Móricz Zsigmond: *A magyar protestantizmus problémája*. In: *Nyugat*, 1913. II. 216.
- 51 Szabó Dezső: *A romantikus Ady* [1911]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 128.
- 52 Uo.
- 53 Uo. 129.
- 54 Szabó Dezső: *Don Kisott penitencián* [1913]. In: uő: *Napló és elbeszélések*. Genius, Budapest, 1926. 31.
- 55 Szabó Dezső: *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése*. In: *Huszadik Század*, 1914. 3. sz. 342.
- 56 Uo. 344.
- 57 A polgári radikális gondolkodó a „hazafiság újrakeresztelésével” elfogadott és érvelésébe beépített olyan eszméket, amelyek ugyan nem álltak összhangban a történelmi folyamat általa ideálisnak vélt végső formáival, azonban összeegyeztethők voltak vele, mint ezen formák felé vezető út lépcsőfokai. Olyan, a jelent átható, a közgondolkodást meghatározó eszmékkel való kiegyezést jelentett ez, amelyek beépíthetők voltak teleologikus történefilozófiájába. Ezek közé tartozott az állami integritás gondolata, szemben a nemzetiségek kifelé gravitáló törekvéseivel, hiszen a magyar állam, illetve a Monarchia a képzelt fejlődési folyamat magasabb fokát jelentették, mint a nemzeti elv elfogadása nyomán létrejövő kisebb államegységek. Ide tartozott továbbá a magyar kultúrfőlény és szupremácia gondolata, s az abból fakadó, a nemzetiségek békés asszimilációjának prognózisa. Ez összeegyeztethető volt a kulturális homogenizáció Jászi által képzelt folyamatával, amelyben mindig a fejlettebb kultúra asszimilál, hasonítja magához az alacsonyabb szinten állót.
- 58 Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető, Budapest, 1991. 45. 53.
- 59 Szabó Dezső: *A középiskola pszichikai megalapozása*. In: *Huszadik Század*, 1914. 2. sz. 214-215.
- 60 Uo. 215.
- 61 Uo. 216.
- 62 Szabó Dezső: *Hazaftas nemzetköziség*. In: *Nyugat*, 1913. II. 206.
- 63 Uo.
- 64 Szabó Dezső: *Újabb irodalmunk és legújabb irodalomtörténetünk* [1913]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 341.
- 65 Szabó Dezső: *A magyar tanárság pszichéjéhez* [1911]. In: uő: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 150.
- 66 Szabó Dezső: *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése*. In: *Huszadik Század*, 1914. 3. sz. 344.
- 67 Szabó Dezső: *A magyar tanárság pszichéjéhez*. In: *Nyugat*, 1911. II, 360. Az 1920-as kiadásból, amelyet a Püski Kiadó is átvett, ez kimaradt, helyette ott „kannibálpolitika” szerepelt.
- 68 Szabó Dezső: *Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*, 1913. II.
- 69 Szabó Dezső: *Újabb politika az élet mögül*. In: *Nyugat*, 1913. I. 151.
- 70 Szabó Dezső: *Esztétika*. In: *Május*, 1. sz. 1.
- 71 Uo. 2.
- 72 Szerb Antal: *Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen*. In: uő: *Gondolatok a könyvtárban*. Magvető, Budapest. 1971. 715.

Vitéz Ungváry Béla gépészmérnök és a Gamma–Juhász rendszerű löelemképző

Apai nagyanyám, Kövendy Istvánné Ungváry Margit mindkét fiútestvére vitéz és gépészmérnök volt. Ungváry József (1896–1971) Kassán és Németországban tanult, és a magyar karosszéria- és autógyártás úttörőinek számító Uhry majd Uhri Cégnél, a MÁVAUT-nál, később pedig az Ikarusnál dolgozott.¹ Ebben az írásban a kisebbik fiúról lesz szó. Ungváry Béla (1899–1980) Debrecenben végezte a középiskolai (reáliskola) tanulmányait. A Nagy Háborúból az olasz fronton, Isonzónál szerzett tapasztalatokkal tért haza. Hősi helytállásáért, ugyanúgy, mint bátyja, József, akivel ugyanabban a géppuskás osztagban végig együtt harcoltak, vitézi címet kapott.² Mint a bátyját, őt is a gépek, ezen belül a – szülői és rokoni minta révén kiskoruktól fogva látott – járművek, gépjárművek, autók és az őket működtető motorok érdekelték. Nagypjuk, az én ükapám kerék-, kocsni- és hintógyártó volt Debrecenben; mives kovácsoltvas cégére a Déri Múzeumban található. Édesapjuk kiválóan rajzolt, és sűrűn járt Bécsbe, a korabeli hintók, kocsik tanulmányozása végett. Nagybátyjukat, Riesz Henrik, és unokatestvérüket, dr. Riesz Kálmán autógyárosokat a korai magyar karosszériagyártók között tartja számon a szakma és a szakirodalom.³

Ungváry Béla Budapesten szerzett gépészmérnöki diplomát. 1926-tól két évig a Ganz-Danubius⁴ Részvénytársaságnál dolgozott. A Ganzban olyan elődök nyomdokain járhatott, mint az alapító Ganz Ábrahám, Bánki Donát, Csonka János, Mechwart András, vagy az akkori mérnökök, akik szintén a későbbi, híres magyar feltalálók és újítók hosszú névsorát gazdagították. A világháború alatt a Ganz-gyár teherautókat gyártott a hadsereg számára, és autóbuszgyártása is említésre méltó volt. A háború után ezt a tevékenységét beszüntette, stabilmotorokat azonban továbbra is gyártott.⁵ Erre az időre esik az első egyhengeres Jendrassik-motor,⁶ majd a többhengeres motorváltozatok gyártásának elindulása. A motorokat – négyhengeres és hathengeres változatban – különböző gyártmányú és típusú teher- és személygépkocsikba építették, külföldön is sikerrel alkalmazták őket.⁷ Ungváry Béla itt szerzett tapasztalatot a Ganz műhelyeiben a robbanómotorok alkalmazása és tesztelése területén. 1928–29-ben a Debreceni Agrikultura Rt.-nél dolgozott, ahol az útépités gépesítésével és cementbeton útburkolatok kísérletezésével foglalkozott.⁸ A következő évben Budapesten volt műszaki igazgató az 1922-ben bejegyzett „Zupka Lajos és Fia” autókarosszéria gyárban. A „Zupka és Fia” készítette 1931-ben Habsburg József főherceg Mercedes-Benz alapú kocsijának hosszú, kecses, elegáns és impozáns karosszériáját. A Mávag-Mercedes alvázakra épült autóbuszokból ötnek a Zupka-gyár készítette a felépítményét.⁹ Zupka Lajos cégét is a magyar autógyártás nagy úttörői között tartjuk számon.

1930-ban Ungváry Béla kétéves ösztöndíjat kapott a magyar kultuszminisztériumtól az Amerikai Egyesült Államokba. Az amerikai autó- és gépgyártásba való betekintés hatalmas kihívást és lehetőséget jelentett a harmincas évek kezdetén a fiatal magyar gépészmérnök számára, aki pályafutása elején már olyan sokféle tapasztalatot szerzett az autó- motorgyártásra vonatkozóan, mint ő; a motorok, a karosszériagyártás, és az autó haladására szintén hatással lévő útviszonyok és útépités tanulmányozásával. Az első időben Clevelandben volt a Randolph Manufacturing Co. gyárban, ahol az szerszám- és alkatrészgyártást tanulmányozhatta, majd a Canton (Ohio) városában lévő Hercules Motors Company gyárban szerzett gyakorlatot a robbanó- és dízelmotorok gyártása, szerelése és alkalmazása területein.¹⁰

A Hercules Manufacturing Company 1915-ben alakult Cantonban (Ohio) és 1999-ig az amerikai és a világ motorgyártásának éllovasa volt.¹¹ Canton Ohio állam egyik legnagyobb ipari központjává nőtte ki magát a századforduló idején, s ez az ipari fejlődés, főleg a vas- és acél megmunkálásához kapcsolódó területeken a későbbiekben is folytatódott.¹² Az 1915-ös gyáralapítók egyike az a – német bevándorló – gyáros Henry Timken¹³ volt, aki a gördülőcsapágyak gyártásával szerzett vagyont és hírnevet.¹⁴ Timkenék egyik legnagyobb vevője a Kelly-Springfield Motor Truck Company¹⁵ volt. Az ottani fiatal mérnök szintén európai bevándorló volt, a század elején Magyarországról emigrált Balogh Károly, Charles Balough.¹⁶ Az amerikai autógyártás és a magyar technikatörténet – Galamb József melletti – kiválósága a Fordnál,¹⁷ a Northern Automobile Company-nál, a Reliance Motor Truck Company-nál és más gyáraknál Clevelandben, Detroitban stb. eltöltött évek után ekkor a Kelly-Springfield-nél dolgozott. A fiatal, de már jelentős tapasztalattal rendelkező, tizenkét éve az Egyesült Államokban élő mérnök azonban nem volt elégedett az akkori munkakörülményeivel. Így örömmel csatlakozott a gyáralapító Henry Timken, Gordon McDonald Mather,¹⁸ és egy Edward Langenbach nevű, különféle területeken¹⁹ működő és befektető, dúsgazdag cantoni üzletember üzleti tárgyalásához. A megbeszélésre Balogh két tervet vitt, egy négyhengeres és egy hathengeres motor terveit, amelyek egyebek között abban különböztek az akkori szokásos motoroktól, hogy több és nagyobb görgőcsapágyokat alkalmazott bennük. Ez az újítás indította el a később töretlenül fejlődő gyár felfelé ívelő karrierjét. A nagy teljesítményű motorokra ugyanis özönlöttek a megrendelések kezdetben a farmerektől, majd egyre szélesebb körben az iparból, a különféle gyártóktól.²⁰

Rögtön a megalakulásakor felismerte tehát a gyár vezetése azt az új igényt, amelyet egyrészt az I. világháborúba való belépés, majd azt követően a mezőgazdaság és ipar fellendülése állított sürgető megoldandó feladatként a gépipar elé. Olyan nagy teljesítményű motorokra volt szükség, amely már nem csupán a civil, „úri” automobilozást, hanem tehergépjárműveket, mezőgazdasági és ipari gépeket, illetve a hadiipart²¹ képesek kiszolgálni. A háború alatt különböző gyártmányú teherautóknak és buszoknak, majd főként a Ford Motor Co. Fordson traktorgépgyártó gyáranak szállítottak motorokat.²² Utóbbinak évi négyezer motort gyártottak. A folyamatos fejlesztésű, 1–8 hengeres 4–500 lóerős Hercules-motorok váltak a legnagyobb teherautó-gyártók, később más ipari gépek sztenderd motorjává. Mezőgazdasági és egyéb ipari gépekhez: traktorokhoz, teherautókhöz, szivattyúkhöz, fűrógépekhez, bányászati gépekhez, utépítési, malomipari stb. gépekhez gyártottak (nagy teljesítményű) eleinte benzinmotorokat. 1931–32-ben indult meg a dízelmotorok gyártása. A könnyű, két-, négy- és hathengeres – dízelmotorok nagyobb átalakítások nélkül, cserélhető módon illeszkedtek a különféle gépekhez és járművekhez. A háború előtti termelés összességében évi 3,5 millió lóerőt tett ki. A második világháború idejére a Hercules Motors havonta 18 000 motort, a háború alatt összesen 65 000 000 lóerőt kitevő, közel 750 000 motort állított elő. 1944-ben a háborús termelés elérte a 200 000-es darabszámot. A Hercules-motorokat több tucatnyi területen, a legkülönbözőbb típusú és célú katonai alkalmazásokhoz, felszerelésekhez, tankokhoz, páncélozott autókhoz, terepjárókhoz, dzsipekhez, különböző transzporterekhez, hajókhoz, teherautókhöz, építőipari gépekhez, generátorokhoz, hídépítéshez stb. alkalmazták.²³ A háborús konjunktúrák, az ipar általános – benne az autóipar – fellendülése mind-mind hozzájárultak a Hercules sikeréhez.

Itt, a virágzása teljében lévő gyárban töltött több mint egy évet Ungváry Béla. Olyan mérnököket ismerhetett meg, mint Balough, aki a Hercules Motors Co. elnöke volt,²⁴ és egy, a korábbiakhoz nem fogható volumenű és fejlődésű, óriási anyagi és szellemi befektetéseket alkalmazó vállalat működésébe nyert betekintést, vett benne részt. Amerika a lehetőségek hazája volt, kétségtelen, de csakis a szorgalmas, felkészült, dolgozni tudó

és akaró emberek találták meg a „szerencséjüket”. Törvényszerű, hogy a hasonló gondolkodású és erkölcsű, a hasonló bátorsággal, elszántsággal és munkamorállal bíró emberek találják meg egymást. Balough és Galamb, valamint a hozzájuk hasonló, a magyar egyetemeken és főiskolákon végzett szakemberek, ugyanúgy, mint a kétkezi munkás emigránsok, megtanulták már a szülőhazájukban azt, hogy kemény munkával és a megszerzett tudás örökös gazdagításával érhetik el a céljukat.

A hazajövetel után Ungváry Béla a Gamma Finommechanikai Gépek és Készülékek Gyárban²⁵ helyezkedett el, amely a húszas években eleinte mechanikai és elektrotechnikai, majd finommechanikai műszerek és készülékek gyártásával foglalkozott. A gyár 1921-től volt a Juhász testvérek, Juhász István és Zoltán tulajdonában. Folyamatos növekedését az 1929-es nagy gazdasági világválság sem vetette vissza. Juhász István, aki maga is három évig mérnöki tanulmányokat végzett,²⁶ céltudatosan, következetesen, demokratikus és humánus elvek alapján irányította a gyárat. Ennek a külsőségekben is megnyilvánuló, s a korabeli fényképeken jól látható bizonyossága például az, hogy mindenki ugyanolyan – iparművész által tervezett – zsinóros díszítést imitáló köpenyt hordott;²⁷ vagy az, hogy a negyedévente megjelentetett gyári újság a főmérnöktől a segédmunkásig minden dolgozó, minden „Gamma-családtag” fontos magánéleti eseményéről (gyerekszületés, házasság stb.) hírt adott. A dolgozók részére szervezett kulturális és sportolási lehetőségek, a külföltele szakkörök, a könyvtár, a tanonciskola stb. mind-mind ezt a példaadó vezetési elvet és emberséges hozzáállást támasztják alá.²⁸

A harmincas években indult meg annak a tüzérségi fegyvernek, a löelemképzőnek a ki-fejlesztése, amely a cég igazi hírnevét hozta meg. A Gamma gyár igazgatója és a Gamma gyár által bejegyeztetett szabadalom nemcsak a magyar hadiipar, de az egész magyar ipar büszkesége, egyik fő exportcikke, jelentős bevételi forrása volt. Megalkotásán Juhász Istvánon kívül természetesen egy kiváló képzettségű és felkészültségű mérnökökből és szakemberekből álló csoport dolgozott, köztük Ungváry Béla is. A löelemképző előzményeinek, előfutárainak, valamint a létrehozásukhoz nélkülözhetetlen egyéb találmányoknak a szabadalmaztatásai a húszas évek közepétől a háború végéig követték egymást: szerkezet mérőműszerek forgó mozgást végző elemeinek beállítására (1925); háromszögfeloldó készülék különösen tüzérségi célokra (1926); állványfej műszerek forgási tengelyének beállítására (1928); esősúllyal működő sebességmérő (1928); sebességmérő készülék (1929); villamos hajtóberendezés (1930).²⁹

A folyamatosan benyújtott szabadalmak és találmányok sorában a „Juhász István igazgató” által 1930-ban bejelentett „szerkezet mozgó tárgyak mozgásirányának és sebességének meghatározására”³⁰ egy korábbi, Szabó Sándor, volt tartalékos tüzér tiszt – a gyár által szabadalmaztatott – találmányának továbbgondolt változata volt.³¹ A következő években folytatódott a kísérletezés és fejlesztés. A gyár öt találmányt nyújtott be a Magyar Királyi Szabadalmi Bírósághoz. 1931 májusában egyszerre kettőt is: „regisztráló szalag továbbítására szolgáló készüléket főként sebességmérőkhöz”³² és „sebességmérőt időszakosan bekapcsolt mutatóval.”³³ Júliusban egy újabb „sebességmérőt időszakosan bekapcsolt mutatóval.”³⁴

1934 májusában a Gamma Finommechanikai Gépek és Készülékek Gyára szabadalmat nyújtott be „készülék mozgó tárgyak mozgásirányának és sebességének meghatározására.”³⁵ Ez már egy jóval bonyolultabb és összetettebb szerkezetet takart. Ugyanebben az évben szabadalmaztatta a gyár a „regisztráló szalagok sebességmérőkhöz” berendezést, amely Polgár Pál feltaláló találmánya volt.³⁶ A magyarországi szabadalmi bírósághoz benyújtott szabadalmak listájában szerepel az 1934–35-ben a svéd Aktiebolaget Bofors cég által bejelentett „berendezés kerekeken mozgó lőfegyvereken” találmánya.³⁷ Ezt követte 1936-ban a

„Juhász István igazgató, Budapest” által regisztrált „löelemképző készülék.”³⁸ 1937-ben a Gamma új találmánya a „binokuláris távmérős távcső”³⁹ volt. 1939-ben a Bofors cég levédte a „gyújtó bombákhoz”⁴⁰ és a „kerekes talpú légfegyver (löveg)” találmányait,⁴¹ a dániai Dansk Industri Syndikat, Compagnie Madsen A/S cég szabadalmat nyújtott be a „készülék a löveg oldalirányú forgásának prediktorba való bevezetésére” berendezésre.⁴² 1939-ben „Juhász István igazgató, Budapest” „készülék mozgó, különösen repülő célok löelemeinek meghatározására” szabadalmát regisztrálták.⁴³ Kevesebb, mint két hónap múlva az immár Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Rt. nevű gyár jelentett be szabadalmat „berendezés mozgó célok löelemeinek úszó járművekről való meghatározására.”⁴⁴ 1942-ben a Gamma szabadalmaztatta a „készülék a lövőoldal és a lőtávolság mechanikus meghatározására”⁴⁵ és a „fényzár és figyelőberendezés”⁴⁶ találmányát. Ugyanebben az évben jelentette be Nemes Tihamér okleveles gépészmérnök saját találmányát, a „fényelektromos vezérművet.”⁴⁷ 1944-ben az Arenco AB (Stockholm) zárta a sort a „berendezés löelemképző készülékek vizsgálatára vagy ily készülékekkel való gyakorlatozásra”⁴⁸ levédésével. Az ipar és a tudomány gyors ütemben, találmányok sorával igyekezett a háborús igényeket kielégíteni. Ebben a Gamma, ahogyan a fentiekből is látható, élen járt.

A löelemképzőt, amely óriási mennyiségű adat tárolására és azokkal való műveletek elvégzésére volt alkalmas, a modern számítógép analóg módon működő elődjének (ROM) tekinti a tudománytörténet. Ennek a bonyolult szerkezetnek a megalkotása természetesen nem kizárólag egyetlen emberhez, nem csupán a Gamma gyár tulajdonosa és igazgatója nevéhez köthető. Az általánosan elterjedt helyes szóhasználat: „Gamma-Juhász löelemképző.” Ez arra a tényre való utalás egyben, hogy Juhász István és a Gamma gyár műszaki gárdájának együttes invencióiról van szó. Juhász István érdemeit nem kisebbíti az, ha nem csupán az ő nagyságát hangsúlyozzuk,⁴⁹ és nem csakis az ő nevéhez társítjuk a XX. század eme korszakalkotó találmányát, hanem azokhoz a kiváló, a gyárban dolgozó, meg nem nevezett mérnökökhöz és feltalálókhoz is, akiket a kötőjel előtti, nem véletlenül használt „Gamma” szó takar. Mint ahogyan a fentebbi felsorolásból, a m. kir. szabadalmi bírósági adatok kronologikus áttekintéséből és a leírásokból látható, a találmányok egy része a Gamma Gyárhoz, másik része Juhász István igazgatóhoz kapcsolódik. A Gamma–Juhász berendezést teljességében, egyedül Juhász Istvánnak tulajdonítani – hamis és téves.⁵⁰

Az 1930-as évek második felében a Franklin Társulat kiadta a kor tudományos eredményeit bemutató háromkötetes, az *Új Universum* című könyvet.⁵¹ Szerkesztője a katolikus újságíró, a katolikus egyház által szervezett későbbi zsidómentés – a Szent Kereszt Egyesület – vezetője, a természettudományos témában író, a *Búvár* tudományos folyóiratot szerkesztő Cavallier József volt, valamint vitéz Fraknóy József budapesti tankertületi királyi főigazgató. Ezekben olyan, többnyire a kor ismert, tudós szerzőitől jelentek meg népszerűsítő írások, mint Szent-Györgyi Albert,⁵² Hóman Bálint,⁵³ Lohr Ferenc,⁵⁴ Lóczy Lajos,⁵⁵ Greguss Pál,⁵⁶ Koch Nándor,⁵⁷ Cholnoky Jenő,⁵⁸ Magyar Sándor⁵⁹ stb.

A második kötetben olvasható vitéz Ungváry Béla *Légvédelmi tüzérség* című írása.⁶⁰ Az írás tisztán, világosan, összefogott felépítésben, minden tudományoskodó okoskodás nélkül, a tüzérségi kérdésekben vagy a műszaki tudományokban járatlan ember számára is teljesen érthetően, méghozzá élvezetes és jó stílusban írja le nemcsak a Gamma–Juhász löelemképző működési elvét, de a tüzérség és a légvédelem I. világháború óta végbement fejlődését, az újítások lényegét és mibenlétét. Ungváry Béla, aki részt vett a világháborúban, tudta, mekkora fejlődés ment végbe a légi hadviselés terén. A tudomány fejlődése igen erősen megmutatkozott a repülőgépgyártásban. Nem csupán mennyiségi növekedésnek, de – az újítások révén – gyors és szembetűnő minőségi fejlődésnek voltak tanúi a kortársak.⁶¹ Technikatörténeti szempontból is érdekes mindaz, amit Ungváry ír.

„A hadirepülőgépek ma már valóságos kis légierődök, amelyek gépfegyverekkel, sőt, gyorstüzelésű gépágyúkkal uralkodnak a légtengeren s támadásra több tonna bombarakományt szállíthatnak. A repülőgép fejlődésének irányát a legjobban a mai rekordteljesítmények mutatják: a legnagyobb elért óránkénti sebesség 682 kilométer, a berepült távolság 8544 kilométer, az időtartam 84 és fél óra, az elért magasság 18.404 méter, végül a legnagyobb, körülbelül 2000 méter magasságban szállított rakomány súlya 6450 kilogramm. Elképzelhetetlen az a borzalmas pusztítás, amelyet egy mérges gázzal romboló vagy gyújtó bombával megrakott repülőgépcsoport okozhat.”⁶²

A vadászrepülőkről írva tér rá a lövegek kérdésére. „A világháború kezdetén a tüzérségnek egyetlen feladata volt: egy álló vagy igen lassan mozgó földi célt – megfigyelő segítséggel – a távolság lemérése vagy megbecsülése után ráirányítással eltalálni, belőni. A lövések helyesbítésére mindig volt ideje, mert a cél elpusztítása csak ezután következett. A repülő célok eltalálásánál azonban az okozott különös nehézséget, hogy azok mindig más, rendszerint több kilométer távolságban és magasságban jelentek meg. Tehát a vízszintes távolságmérés nem volt elegendő. Szükségessé vált a pontos magasságnak vagy a helyzetszögnek mérése is.” Ezért át kellett szerkeszteni magát a gyújtószerkezetet és a löveget (ágyú). „A második és nehezebb rész már teljesen új feladat: az ágyú beállításához és a lövedék időzítéséhez szükséges adatoknak, a löelemeknek képzése gyorsan mozgó célra.”⁶³ „A lövedék-röppálya az arra ható légellenállás és súlyerő (a Föld vonzóereje) következtében hozzávetőleg parabola-ívet mutat. Ez minden magasságra és távolságra más és más. Minden röppályához és annak minden pontjához természetesen más röplési idő tartozik. Például egy 6-8 km távolságba való célra történő lövésnél a löveg elsülésének pillanatától a lövedék találati pillanatáig több másodpercnyi idő telik el. A repülőgép ezalatt már többszáz méterrel elrepült a célzás, illetőleg a löveg elsülésének helyétől. Ahhoz, hogy a mozgó cél és a lövedék az idő- és térbeli egy pontban, a találati pontban találkozzanak, a cél elébe kell lőni. Ugyanúgy, mint ahogy a vadász a futó nyúl elébe lő. Ezt az elébelövést a lövegcsőnek a cél haladási irányába való előretartásával érik el. A lövegcső magassági és oldalirányba állításának mértéke, úgyszintén a gyújtószerkezettel ellátott lövedék gyújtási ideje az a három tüzérségi adat (löelem-vegeredmény), amely a mozgó célra való lövéshez szükséges. Ezen értékek pontos és gyors képzéséhez többirányú változtatást, javítást végeztek a lövegen is, a lövedéken is, végül kifejlesztették az önműködő löelemképző műszereket.”⁶⁴ „A bombázó repülőgépek hasonló méréseket kell végezni, mint a tüzérségnek, azonban itt a cél áll, és a gép mozog.”⁶⁵

A löelemképző tehát egy bonyolult méréseket elvégző, adatok sokaságát tároló és alkalmazó szerkezet volt, amely megnövelte a célpont találati arányát a korábbi módszerekhez képest. Önműködően minden találati pontra kiszámította és javította a löelemeket. A löelemképző közelében felállított optikai távmérővel mérték a cél távolságát, a löelemképző optikájával pedig meghatározták a cél különböző adatait: oldal és magassági, sebességi, valamint irányszögének értékeit. Követték a cél mozgását, egy szerkezet lekicsinyítette a célpályája paramétereit s egy mérőgörgővel folyamatosan mérte a sebességét; egy sík lapon a cél mozgásirányát és pillanatnyi sebességét arányos módon leképezve mozgott. A görgő beállítását és mozgatását egy derékszögű vonalzópárra emlékeztető finom mechanikus szerkezet végezte. Kiszámította az előretartási értéket, megadva hozzá minden figyelembe veendő, szükséges paramétert. Az ún. célelemeket eljuttatta a tulajdonképpeni löelemképzőhöz. A lövedékek pályáját próbálövésekkel mérték le, s ezeket a lőtáblázatokban határozták meg. Ezt a közel 100 000 nagyságrendű adatmennyiséget vitték át egy térbeli idomra, az ún.

ballisztikai testre. Ennek a ballisztikai (forgás)testnek a palástján az egyes felületi pontok megfeleltek a lőtáblázatok elemeinek, azaz a lősík egy-egy pontjára érvényes röpidőnek. A matematikai számítások mechanikus elvégzése folytán létrejövő eredményt elektromos jelekként küldték a lövegek felé. Az elektromos jelek vezérelték a lövegeket úgy, hogy a gyújtók a repülőgéphez lehető legközelebb robbanjanak. A hatalmas adattömeg kiszámítása analóg módon ment végbe, azonban a továbbítása és kiértékelése elektronikusan.⁶⁶ Ezért tartják számon a Gamma–Juhász rendszerű löelemképzőt a számítástechnika történetében úgy, mint a Neumann János-féle komputer egyik fontos előzményét.⁶⁷ A löelemképző azért volt olyan sikeres a légvédelmi üteg használatában, mert a segítségével három feladatot: a löelemképzést, az adatközlést és magát a tüzelést egy időben tudták kivitelezni. A löelemképző és a távmérő alkalmazásával az előre lefektetett adatokat a tüzekek egy mozdulattal tudták bevinni a műszerbe, amely folyamatosan és önműködően kiszámította a löelemeket. A löelemek elektromos úton továbbították a löveghez, s így idővesztés nélkül, gyorsan tudták a lövegeket beállítani.⁶⁸

A korabeli – amerikai, angol, német, francia – szerkezetekkel összehasonlítva a Gamma–Juhász löelemképző vált be a legjobban. „Világviszonylatban vezet a Gamma–Juhász rendszerű önműködő löelemképző, amely Juhász István konstrukciója és sok részben találmánya”⁶⁹ – írja Ungváry Béla. „Működési elve analitikus (számoló), geometriai (lineáris), vagy e kettő kombinációján alapszik. E műszerek [...] a gyorsan mozgó célra vonatkozó löelem-eredményeket gyorsan és folytatólagosan, késedelem nélkül állítják elő. Egyes műszerek alkalmasak még a zuhanó vagy szabálytalan vonalat, kígyóvonalat leíró repülőgépek követésére, azon kívül az ún. parallaxisból eredő helyesbítésre is. Utóbbi helyesbítés abból áll, hogy a műszer a lövegtől több száz méter távolságban is a löveg helyére vonatkoztatott helyes értéket szolgáltatja.”⁷⁰ Ungváry Béla a következő szavakkal zárja igen érdekes írását: „Amíg a légi veszélyt repülőgépek és nem fantasztikus, láthatatlan sugarak vagy hasonló találmányok jelentik, addig a védelem mindig lépést fog tartani a légiflották fejlődésével.”⁷¹ A „fantasztikus, láthatatlan sugarak” később iszonyú és *kivédhetetlen* pusztítást végeztek ott, ahol bevetették őket...

Trianon megszorításai korlátozták az ország hadseregének létszámát, hadi eszközeinek importját. Svédország semlegesnek számított Európa országai között, hadiipara pedig jelentős volt. A svéd Bofors céggel⁷² kialakult jó kapcsolatok révén, a tőlük megvásárolt licenz (29M és 36M)⁷³ alapján kezdte el légvédelmi ágyúk gyártását a Diósgyőri Gépgyár a harmincas évek közepén. Ezt a kitűnő adottságú Bofors ágyút használták más hadseregek is Lengyelországtól Észtországon át Dániáig, Norvégiáig. Ehhez készült a löelemképző. A Nimród harcjárművek fő fegyverzete is ez a 40 mm-es, 36M típusú Bofors gépágyú volt. A harmincas években a svéd Bofors lövegek Gamma–Juhász löelemképzővel ellátott „párosai” sikert arattak; a löelemképzőre a világ minden tájáról jöttek a megrendelések: Svájctól, Hollandiától, Norvégiától, Finnországtól, Ausztriától, és a legnagyobb megrendelőtől, Olaszországtól. Szállítottak löelemképzőt Kínába, Perzsiába, Lengyelországba, Finnországba, Svájcba és Argentínába is.⁷⁴ Ungváry Béla a harmincas évek elején járt hivatalos úton Perzsiában is, hogy segítse a löelemképző beüzemelését. Ungváry Béla nemcsak elsőrendű tervező mérnök volt, de kitűnően beszélt németül és angolul. A harmincas évek végén a svéd állami megrendelések feltételeként, a svédek kívánságára, a helybeni gyártás megteremtésére létrejött Stocholmban a svéd–magyar (Gamma) kooperációban működő „Svenska Gamma Finmekaniska Verkstad” vállalat. A gépek

a Gamma tulajdonában voltak, és „munkát is a Gammából kiküldött szakemberek, többek között Kováts Béla és vitéz Ungváry Béla irányították.”⁷⁵ Ungváry 1938–1940 között volt a fililé munkatársa, illetve vezetője. A budapesti Gamma gyár 1939-től hadi üzem volt, termelése az 1926-oséhoz képest a százszorosára növekedett. A háború alatti években több tucatnyi egyéb hadászati eszközt, műszert gyártottak.⁷⁶ A svéd hadsereg légvédelmi ütegei két évtizeden át alkalmazták a löelemképzőt, melynek gyártási jogát 1939-ben megvásárolta a svéd Arencó AB vállalat.⁷⁷

Ungváry Béla 1939. március 1-től vette át (Kováts Bélától) a stockholmi üzem vezetését. Fizetését, a Gamma Gyárral kötött szerződés értelmében havi 1000 svéd korona összegben állapították meg, mely összeget havonta előre folyósították a számára. Ezenkívül minden, a svéd haditengerészet által a Gamma Gyárnak adott megrendelés számlaösszege utáni 2% jutalék illette meg.⁷⁸ 1940 tavaszán újabb szerződést kötöttek a szerződő felek. Ungváry Bélát megbízták a Gamma gyárnak az Ahrens céggel kötött licencszerződése alapján a svédországi termelés ellenőrzésével. Az is a feladata volt, mint a Gamma bizalmi emberének, hogy felügyelje azt a szerződésben szereplő feltételt, hogy a készülékek csakis a svéd haditengerészetnek szállíthatók, más országoknak a budapesti Gamma Gyár (és a magyar hatóságok) tudta és beleegyezése nélkül nem adhatók tovább. Ezért Ungváry külön havi 200 svéd korona juttatást kapott.⁷⁹ Ungváry Béla 1940–1946-ig az Arencó AB. alkalmazásában állt, majd 1969-ig a svéd haditengerészeti bizottság részéről az argentin haditengerészeti minisztériumhoz Buenos Airesbe kiküldött mérnök képviselőjeként és tüzérségi szakértőjeként dolgozott. A háború befejeztével már nem jött haza Magyarországra. A löelemképzőt a Bofors légvédelmi ágyúkkal ugyanúgy alkalmazták a német támadások ellen, mint a II. magyar hadsereg a szovjetek elleni hadműveletekben a Donnál.⁸⁰ A kommunista diktatúra, amely a rá jellemző általános paranoia szerint fő ellenségnek tekintette Nyugat-Európát és az USA-t, jobban szerette azokat az embereket, akik külföldi tanulmányútjaikat nem az „imperialista ellenség” országaiban, hanem – pl. a sztálini terror idején – a Szovjetunióban töltötték „emigrációban,”⁸¹ azért, hogy tanulmányozzák a kommunizmushoz vezető út állomásait és módszereit; a szibériai munkatáborokat, az ukrán genocídiumot⁸² és hasonlókat. A kommunista diktatúrák életetői nem szerették a vitézeket sem. A Lenin-fiúk bosszúálló „hőstettei” jóval többet értek a kommunista hatalom szemében, mint a vitézi címmel jutalmazott világháborús *hősi* helytállás. A tanult embereket: a korábbi rendszerhez köthető teljes keresztény középosztálybeli értelmiséget kirekesztették, megkülönböztették, fizikai munkára kötelezték, magyar és szovjet munkatáborokba vitték, elüldözték, kifosztották vagyonaikat elrabolták, megalázták és lenullázták.⁸³ Ma már tudott és bizonyított tény, hogy a budapesti kitelepítések legfőbb szempontja a bosszúállás mellett a vagyonrablás, a budai ingatlanok és ingóságok megszerzése volt. Az általános megtorlás fokozottan érintette mindazokat, akiket a Szovjetunió ellenségeinek tekintettek. Nem nehéz elképzelni, hogy egy olyan országban, amelynek lakosait a saját vezérei – korra és nemre való tekintet nélkül – „bűnös *népnek*” kiáltottak ki, milyen sors várt volna egy y-os végződésű vezetéknevű, Horthy Miklós által vitézi címmel kitüntetett, jómódú, a Nyugatot többszörösen megjárta, a szovjetek ellen sikerrel bevetett háborús fegyver megalkotásában részt vevő diplomás emberre...

Azok közül, akik Ungváry Béla és Ungváry József életútja kapcsán megemlíthetők, szinte kivétel nélkül mindenki elmenekült 1945 és 1956 között az országból. Juhász István, aki itt maradt, a javaitól, élete művétől, a gyárától s a munkájától megfosztva, eltiltva, megalázva, mellözve, börtönbüntetésre ítélve, szegénységben tengette a

hátra lévő életét. A kommunista diktatúrában szinte minden, ami korábban érték volt, értéktelenné vált. Kirekesztést és megkülönböztetést vont maga után a korábban szerzett vagy örökölt vagyon, a tudás, a háborús hőstett, a hit. Juhász Istvánt nemcsak kifosztották, de megvádolták, meghurcolták és megbüntették, amiért a háború előtt a gyárában nem baloldali, nem szakszervezeti-tag, nem a kommunista munkásmozgalmat életető munkásokat alkalmazott; amiért nem a baloldali szakszervezetektől kért – általuk ajánlott – kommunista, szervezett munkásokat, hanem napilapokban tette közzé az álláshirdetéseit⁸⁴ munkásfelvétel idején. Amiért megválogatta, hogy kiket alkalmaz.⁸⁵ Amiért olyan filmeket szponzorált, amelyeket a kommunizmust építők nácinak, fasisztának, népellenesnek minősítettek, csak mert a háború alatt készültek, mert nem a baloldali munkásmozgalmat éltették, mert a keresztény (úri) világot tükrözték, vagy mert olyan szereplői voltak, mint a fasisztának megbélyegzett, szintén meghurcolt Páger Antal,⁸⁶ akivel Juhász jó ismeretséget ápolt.⁸⁷ Mindenkin, katonatisztekől gyártulajdonosokig, színművészekről történészekig, aki a középosztályhoz, az arisztokráciához, a nemességhez, az értelmiséghez, az egyházakhoz tartozott, számon kérték, hogy miért nem volt a háború előtt nincstelen szegényparaszt vagy nincstelen gyári munkás, a holokausztot túlélő zsidó üldözött, kommunista, baloldali, munkásmozgalmár, Szovjetunió-barát, a háború alatt pedig miért nem volt az életét feláldozó zsidómentő, parancsmegtagadó, szabotőr, dezertőr vagy partizán. Az ország túlnyomó többsége ennek az „elvárásnak” természetesen nem tudott megfelelni. Keményen, és sok esetben *kegyetlenül* megbüntettek, kirekesztettek, elsüllyesztettek, mellőztek és elűldöztek szinte mindenkit, aki nem a kommunista elveket valló, nincstelen munkások és parasztok, vagy a zsidó üldözöttek közül származott. Így járt: Jendrassik György, aki 1947-ben ment el az országból (Argentínába, majd Nagy Britanniába), miután teljes szakmai elszigeteltség lett osztályrésze idehaza a háború után; Zupka Lajos és fia, valamint unokája különböző időpontokban menekültek az országból, miután mindenüket elvették, életüket ellehetetlenítették és veszélyeztettek; Ungváry Béla, aki később Németországban telepedett le, gyereke, utódai ott élnek; Cavallier József, akit haláláig megfigyeltek, állásából elbocsátották, nyugdíját megvonták az egyházakat ért folyamatos és aljas támadások idején; Juhász István, aki a testvérével, Zoltánnal ellentétben – ő Dél-Amerikába emigrált – Magyarországon maradt. Mindenki.⁸⁸

Az országot nem csakis az a háborús veszteség és pusztulás érte, amelyet számokban, az elpusztult materiális javakban tudunk kifejezni, hanem az a *felbecsülhetetlen* és máig *pótolhatatlan* veszteség, amit azoknak a becsületes, jellemes, hazaszerető, önfeláldozó, okos és képzett embereknek a távozása jelentett, akiknek el kellett hagyniuk ezt az országot. Az a tudás, erkölcsiség, jóakarát, tisztesség, bátorság, amit elvittek innen (ők maguk és az utódaik, mert ezeket az értékeket adták át nekik is), több generáción át kiheverhetetlen és behozhatatlan vesztesége ennek az országnak. A legnagyobb és legértékesebb kincset, mai, pénzorientált szöhasználatú „tőkét” vitték ki Magyarországról: a jóra való, tenni akaró, tanult, képzett, erkölcsös, becsületes embert. Hogy azután hosszú évtizedekre, még a rendszerváltás utáni éveket is meghatározó módon, tért nyerhessen az országban – a tudományos élettől a hétköznapiakig, a gazdaságtól a politikumig – a mindenütt uralkodó kontrasztelekció, az elvtelen pártosság, a jellemtelen protekcionizmus, a szabályok áthágásán nevelkedett furfangosok, a kiskapukon átszűszkáló képmutatók, a „szocialista erkölcsű” talpnyalók és törtetők, a korábbi társadalmi és történelmi „igazságtalanságok” miatt revansért lihegők sunyi és bosszúálló, erkölcs- és országromboló uralma: a *vörös csillagos* proletárdiktatúra.

JEGYZETEK

- 1 Ungváry Józsefről lásd Kövendy Katalin: *Civisvárosi Ungváry és Bisothka felmenőim*. Valóság, 2013/9. 88–100.
- 2 Lásd Az 1934. évben felavatott tisztí vitézek névsora in Vitéz Szécsy Imre et alii szerk.: *A tíz éves Vitézi Rend 1921–1931*. Budapest, Országos Vitézi Szék, Pest Királyi Vár. 8., Ungvári Béla, gépészmérnök, Budapest, 3595–1934. *Vitézek Albuma*. Budapest, Merkantil, 1939.
- 3 Dr. Riesz Kálmán 1887-ben született Debrecenben, anyja Ungváry Mária volt, apja Riesz Henrik kocsigyáros. Kolozsváron és Budapesten tanult s szerzett jogi diplomát, majd apja üzemében, valamint Bécsben kocsigyári segédként szerzett gyakorlatot. „1921-ben lett önálló, mikor atyja, néh. Riesz Henrik elhalálozásával átvette annak nagy tökéletességgel berendezett, országszerte ismert üzemét. Gyárt: luxuskocsikat, gyászokocsikat és autókarozzériákat.” *Debrecen sz.kir. Város és Vidéke Díszalbuma*, 1928. 63. (Fülöp Gabriella közlése.)
In: <http://pepigabi.hu/> (letöltés 2013. január 29.); Négyesi Pál: *A magyarországi karosszériakészítők összefoglaló enciklopédiája 1899-1949. Riesz Henrik*. A hazai automobilizmus története és dokumentációja. Négyesi Pál és Hajdú Csaba, Magyar jármű – magyarjarmu.hu honlap.
In: <http://magyarjarmu.hu/ipar/karosszerieszesitok/> (letöltés 2013. február 6.)
- 4 Ganz és Társa-Danubius Villamossági-, Gép-, Waggon- és Hajógyár Részvénytársaság.
- 5 Lásd Budapest gyárjai. Ganz. Budapest City – budapestcity.org honlap.
In: <http://budapestcity.org/02-tortenet/Budapestgyarjai/Ganz-hu.htm> (letöltés 2013. február 1.)
- 6 Jendrassik György a Ganz kiváló mérnöke volt, több világhíres találmánya volt. Egyebek mellett a Ganz–Jendrassik motorok révén indulhatott el a vasút motorizálása; az általa fejlesztett dízelmotorokat a hajózásban és a közúti járművekben használták. 1947-ben kénytelen volt elhagyni az országot. Jendrassik Györgyről, szabadalmainak listájáról lásd a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár Archívumában a róla írt oldalt.
In: <http://www.omikk.bme.hu/archivum/magyarok/hm/jendrassikrov.htm> (letöltés 2013. február 1.)
- 7 Hollandiában, Spanyolországban, Belgiumban, Franciaországban, Ausztriában stb.
- 8 A különböző korok úttípusaira lásd Ambrus Kálmán: *Az útépités fejlődéstörténetének áttekintése*. Az Útpályaszerkezetek c. előadássorozatának digitalizált, az egyetem honlapján elérhető előadási anyaga.
http://www.epito.bme.hu/uvt/oktatas/feltoltesek/BMEEOUVA105/ea_1_tortenet_2012.pdf (letöltés 2013. március 1.)
- 9 Négyesi Pál: *Zupka Lajos*. A hazai automobilizmus története és dokumentációja. Négyesi Pál és Hajdú Csaba, Magyar jármű – magyarjarmu.hu honlap.
In: <http://magyarjarmu.hu/karosszeria-gyartok-2/zupka-lajos/> (letöltés 2013. február 2.)
- 10 Az amerikai autógyártás fellegvéraiban olyan magyar mérnökök dolgoztak, mint Joseph Galamb és Charles Balough, azaz Galamb József vagy Balogh Károly. A járműgyártás általános történetére és benne a magyar feltalálókra lásd Bödök Zsigmond: *Magyar feltalálók az automobil történetében*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2003. Digitális változat.
In: <http://mek.oszk.hu/03300/03370/03370.pdf>; A híres Ford T-modellről és megalkotásában a magyar mérnökök szerepéről lásd Lindsay Brooke: *Ford Model T. The Car That Put the World on Wheels*. MBI Publishing Company, 2008. Digitális változat részbeni hozzáféréssel: Google Books.
In: <http://books.google.hu/>; Tom Collins: *The Legendary Model T Ford. The Ultimate History of America's First Great Automobile*. Krause Publications, 2007. Digitális változat részbeni hozzáféréssel: Google Books.
In: <http://books.google.hu/> (letöltések 2013. február 5.)
- 11 A Hercules rövid leírását lásd Robert Booth, Jr.: *A Brief History of Hercules Engines*.
In: <http://gasengine.farmcollector.com/>; *History of Hercules Engine Company*. Hercules Power Products honlap.
In: <http://www.herculesengine.com/history.htm> (letöltés 2013. február 19.)
- 12 *Canton, Ohio* in Ohio Historical Society Ohio History Central honlapja.
In: <http://www.ohiohistorycentral.org/entry.php?rec=675&nm=Canton-Ohio> (letöltés 2012. január 11.)
- 13 Timken Roller Bearing Axle Company (Timken Gördülőcsapágy Vállalat) Apa és fiai hozta létre. Gazdag, milliomos üzletember.
- 14 Bettye Hobbs Pruiitt: *Timken. From Missouri to Mars. A Century of Leadership in Manufacturing* Timken Company, 1998. Google Books.
In: <http://books.google.hu/>; Christina Lubinski: *Fighting Friction. Henry Timken and the Tapered Roller Bearing (1831-1909)*. Immigrant Entrepreneurship. German Historical Institute.
In: <http://www.immigrantentrepreneurship.org/entry.php?rec=28> (letöltések 2013. február 3.)
- 15 Kelly-Springfield Motor Truck Co., Springfield, Ohio.
- 16 Bruce Balough: *The Men Who Created the Model T*. kézirát.
Köszönettel tartozom Balogh Károly leszármazottjának, Bruce Baloughnak, aki rendelkezésemre bocsátotta saját, a nagyapjáról szóló, még nem publikált írását.

- Négyesi Pál: *Balogh Károly (1883–1966). A hazai automobilizmus története és dokumentációja*. Négyesi Pál és Hajdú Csaba, Magyar jármű – magyarjarmu.hu honlap.
<http://magyarjarmu.hu/emberek/balogh-karoly-1883-1966/>; Dr. Horváth Sándor: *Magyar mérnökök és alkotásaik. Galamb József és a T-modell*. Műszaki, Gazdasági és Természettudományi Konferencián elhangzott előadás, Verőce 2010. július 3.
 In: http://szpke.hu/galamb_jozsef_es_a_t-modell.pdf (letöltések 2013. február 8.)
- 17 A Ford T-modellen dolgozott Galamb Józseffel együtt „a kilencek” mérnöki teamben, amelyben Henry Fordon és fián kívül két amerikai, két magyar, egy svéd, egy német és egy kanadai mérnök és gépész dolgozott. Balough H. Ford bizalmasa, konzultánsa volt. A híres Ford T-modellről és megalkotásában a magyar mérnökök szerepéről lásd Lindsay Brooke: i. m.; Tom Collins: *The Legendary Model T Ford. The Ultimate History of America's First Great Automobile*. Krause Publications, 2007. Digitális változat részbeni hozzáféréssel: Google Books.
 In: <http://books.google.hu/>; Dr. Horváth Sándor: i. m.; Négyesi Pál: *Galamb József (Joe Galamb) (1881-1955)*. A hazai automobilizmus története és dokumentációja. Négyesi Pál és Hajdú Csaba, Magyar jármű – magyarjarmu.hu honlap.
<http://magyarjarmu.hu/emberek/galamb-jozsef/> (letöltések 2012. január 27.)
- 18 A Mather Spring Company (1911) Toledo, Ohio megalapítója, üzletember. Az általa gyártott rugókat és lökhárítókat használták a T-modellekben; Henry Ford, Walter Chrysler stb. állandó vásárlói voltak.
- 19 Egyebek között a Berger Manufacturing Company (Canton Ohio) tulajdonosa.
- 20 *History, growth and expansion of the Hercules Motors Corporation*. 3. I. (A továbbiakban *Hercules History*.) A Hercules Motors Manufacturing Company történetét bemutató, a gyár vezetőségének 1962-ben, írógéppel írt, belső használatra szánt gyártörténeti kéziratot Jack Dienes, a Hercules Engine Components elnöke tette számomra olvashatóvá, amiért, és a szíves segítségért köszönettel tartozom.
The Labors of Hercules. Builders of high-speed, heavy-duty engines rank among world's leading industries. Bruce Balough által küldött írás.
- 21 Lásd pl. az USA Hadügyminisztériumának tizenöt vállalattal, köztük a Kelly Springfield Motor Truck Company-val 8 000 darab, 3–5 tonnás teherautóra kötött szerződéséről szóló híradást korabeli amerikai újságban. *The Sun, New York*, 1918. május 25-i szám. *Historic American Newspapers*, Kongresszusi Könyvtár USA. In: <http://chroniclingamerica.loc.gov/> (letöltés 2013. február 25.)
- 22 *Hercules History*, i. m. 1–5. A Hercules Motors által gyártott motortípusokra lásd a gyárra vonatkozó anyagok levéltári felsorolását. Thomas Berry szerk.: *Hercules Motors Corporation - Hercules Engines (Canton, Ohio), 1920-1940 and n. d.* Historical Construction Equipment Association.
 In: <http://archives.hcea.net/> (letöltés 2013. február 26.)
- 23 *The Labors of Hercules*, i. m.; *Hercules History*, i. m. 1–2.
- 24 *Hercules History*, i. m. 3.
- 25 A Gamma Finommechanikai Gépek és Készülékek Gyára R.T-ről lásd *A GAMMA Műszaki Rt. története a Cégbírószági Okmánytár alapján 1920. május 1-től 1947-ig; A GAMMA Műszaki Rt. rövid története; A GAMMA Műszaki Rt. vezetői 1920-tól*. Gamma Műszaki Zártkörű Rt. honlapja.
 In: <http://www.gammatech.hu> (letöltés 2012. január 9.)
- 26 6 félévet végzett gépészmérnöki szakon. Tanulmányait a háború miatt nem folytatta. Lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) V—87423. *Vizsgálati dosszié Juhász István ügyében*. Szerv: BM osztály: III/3–C osztály. A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma. 1970. III. 11. Szigorúan titkos. A nyomozás kezdetének időpontja 1952. XI. 5. Juhász István Gépjárművezetői igazolvány-nyilvántartási lap, 1939. október 3. Juhász István sz. 1894. Kassa, foglalkozása m. kir. korm. főtanácsos, Gamma Rt. igazgató, Budatétény Jókai u 19–21. Iskolai végzettsége: 6 félév Műgyetemen, szakmabeli képzettsége: gépészet.
- 27 Lásd *Épületbelső* és az *Évfordulók* c. albumok képeit. Gamma Múzeum. A Gamma Ipartörténeti Szakgyűjtemény a Gamma Műszaki Zártkörű Rt. honlapján. Köszönöm a Gamma Múzeum vezetőjének, Baumler Edének a segítségét; hogy lehetővé tette számomra a gyűjtemény fotóalbumainak átnézését, a vitrinekben lévő tárgyak tanulmányozását és lefényképezését.
 In: <http://www.gammatech.hu/> (letöltés 2013. február 18.)
- 28 Az ilyen, az emberekre odafigyelő, a dolgozókat nem csupán robotoló rabszolgáknak tekintő vállalatokat és munkahelyeket szokták manapság a „legjobb munkahely” címmel kitüntetni. A gyár életéről lásd Gyulai Elemér: *Gamma-élet*. Szociális Szemle, 1940. 1. évf. 8. sz. 327–328. Digitális változat a Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma honlapon.
 In: http://mtdportal.extra.hu/ADATTAR/szerzok/gyulai_elemer.html; Varga József szerk.: *Juhász István hagyatéka*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum 1994-ben tartott tudományos emlékülés előadásainak szerkesztett változata. Petit Reál Könyvkiadó, Budapest, 1994. pp. 22–23, 45–49.
- 29 A felsorolásból mindegyik a Gamma Gyár szabadalma, az utolsó Juhász István vállalati igazgató

- szabadalma. Budapest, SzTNH, 1930. 01. 15. ügyszám: J-2916, lajstromszám: 101322. A Magyar Királyi Szabadalmi Bírósághoz bejelentett szabadalmak. Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala. <http://www.sztmh.gov.hu/> (Az összes szabadalmi leírás letöltése: 2013. március 1.)
- 30 SzTNH, 1930. 10. 14. ügyszám: J-3022, lajstromszám: 108525. „A találmány mozgó tárgyak mozgásirányának és sebességének meghatározására való szerkezetre vonatkozik, mely elsősorban oly készülékekben alkalmazható előnyösen, amelyeknél az illető tárgyat irányzó készülékkel, optikai irányzás útján követjük és eközben az irányzó készülék, pl. távcső mozgatásával egyidejűleg a készülék egy eleme a mozgó tárgy sebességével és az irányzékvonalnak szögelmozdulásaival arányos mozgásokat végez.”
- 31 Varga József szerk.: i. m. 15.
- 32 SzTNH, 1934. 05. 29. ügyszám: G-7073, lajstromszám: 105144. „Készülék sebességmérőhöz, melynél a regisztrálószalag menetközben megtett úttal, állásközben pedig az eltelt idővel arányos mértékben továbbbittatik, azzal jellemezve, hogy úgy az időtengelyről, mint az úttengelyről hajtott közös tengely és a tengelyen lazán elhelyezett továbbítóhenger közé kettős csavarhajtás van beiktatva.”
- 33 SzTNH, 1931. 05. 19. ügyszám: G-7074, lajstromszám: 108687. „A találmány a 105.589. számú törzsszabadalomban védett, időszakosan bekapcsolt mutatóval működő sebességmérő javítására, illetőleg további kiképzésére vonatkozik. [...] A 105.589. számú törzsszabadalom 1. igénypontjában védett sebességmérő változata időszakosan bekapcsolt mutatóval, amelyet a mérőkeréknek és a beállítókeréknek közös, felváltva vagy a mérőkerékre vagy a beállítókerékre felfekvő rögzítőszerve jellemez.”
- 34 SzTNH, 1931. 07. 01. ügyszám: G-7099, lajstromszám: 108606. „A találmány oly sebességmérő időszakosan bekapcsolt mutatóval, melynek az esősúllyal állandóan kapcsolódó emelőkerékét az óramű vezérelte tengelykapcsoló időszakosan, a mérési idő tartamára kapcsolja össze a mérendő tengellyel, amikor is az esősúly a pillanatnyi sebességnek megfelelően felemelkedik és legmagasabb állása ismert módon a készülék mutató szerkezetére és írószerkezetére vitetik át. [...] Sebességmérő időszakosan bekapcsolt mutatóval és a hajtást az esősúly emelőkerékére időszakosan átvívó, óramű vezérelte tengelykapcsolóval, azzal jellemezve, hogy az esősúly emelőkeréke a tengelykapcsoló eltolható részétől külön van választva, úgy hogy csakis forgó mozgást végez.”
- 35 SzTNH, 1934. 05. 29. ügyszám: G-7716, lajstromszám: 112124. „Készülék mozgó célok mozgásirányának és sebességének meghatározására, amelynek egy eleme követi a megfigyelt testnek, illetőleg a test vetületének mozgásait, amelyet a megfigyelt test vetülete mentén gördülő síkjával minden irányban szabadon beálló tárcsa és a tárcsa által vezérelt, kiértékelő szerkezet mozgó motort reverzáló villamos kapcsoló jellemez.”
- 36 SzTNH, 1934. 12. 07. ügyszám: P-8368, lajstromszám: 120848. „Két vagy több regisztráló szalagból álló szalagcsoport, a sebességeknek az út függvényeként való feljegyzésére, cserélhető számlapú, különböző maximális sebességű járművekhez használható sebességmérőhöz, melyre az a jellemző, hogy a szalagcsoport bármely két, különböző végbeosztású regisztráló szalagján mind az azonos útegységeket feltüntető, függőleges vonalaktól távolságok, mind az azonos sebességeket feltüntető, vízszintes vonalak egymástól távolságai egymáshoz fordítva aránylanak, mint a szalagokon regisztrálható maximális sebességek, mimellett az abcisszavonal és a végbeosztás egymástól távolságai valamennyi szalagon azonosak.”
- 37 SzTNH, 1935. 11. 22. Svédországi elsőbbség: 1934. 11. 23. ügyszám: B-13226, lajstromszám: 115601. „Berendezés kerekeken mozgó löfegyvereken. pl. lövegeken vagy géplövegeken, melyeknél a löveget hordó lövegtalpállvány a kerekkel oly mozgatható kapcsolatban áll, hogy a löveg a menetállásból oly helyzetbe hozható, hogy a löállásban, a kerekek tehermentesített állapotában, a talajra támaszkodik és megfordítva, azzal jellemezve, hogy a kerekek lövegtalp tengelyekkel összekötött, oly szerveken, pl. szögalakú karokon ágyazottak, hogy a lövegtalp tengelyek elforgatásával az állványnak a kerekéhez viszonyított magassági helyzete a menetállásból a löállásba, az állványnak a talajra támaszkodó helyzete felé, vagy megfordítva változtatható.”
- 38 SzTNH, 1936. 12. 30. ügyszám: J-3767, lajstromszám: 118937. „Lőelemképző készülék, melyre jellemző, hogy az egyes értékeket képező gépek egyenként vagy csoportosan, egymás fölött vagy mellett elrendezett és egymással összekötött tartószervekben vannak elhelyezve és két külön tartószervben levő, de egymással együttműködő gép, vagy gépcsoport egymással önmagukban ismert villamos vagy mechanikus kapcsoló eszközök útján van összekötve.”
- 39 SzTNH, 1937. 06. 11. ügyszám: G-8428, lajstromszám: 120556. „A találmány oly binokuláris távcső, mely távolság mérésére alkalmas. Binokuláris távcsőveknél a két látómezőben látható képek a két távcső optikai tengelyeire vonatkoztatva nem azonos helyzetűek, hanem a távcsővek kilépő tengelyeinek egymástól távolsága függvényében eltoltak. Ha ilyen binokuláris távcső egyik, például baloldali távcsővét hajszálkereszt segítségével terepbéli célra úgy állítjuk be, amint azt az 1. ábra mutatja, akkor a jobboldali távcsőbe tekintve a cél ott látható képe az optikai tengellyel szemben el van tolv. Ez a következőkben parallaxikusnak nevezett eltolódás, nagyságát tekintve, a kilépő optikai tengelyek adott távolsága mellett, a céltávolság függvénye. [...] Binokuláris távmérő távcső, melynek a két optikai

- kép közötti parallaktikus eltolódás nagyságát mérő eszközei vannak, melyet a távcső két képmezőjének mindegyikében elrendezett, az egyik képmezőben eltakart képrést a másik képmezőben szabadon hagyó, egy vagy több fényellenző és a különböző képmezőkhöz szabadon hagyott képrészeket egyeztető mérőeszközök jellemezzék.”
- 40 SzTNI, 1939. 02. 16. Unió elsőbbség: 1938. 02. 17. ügyszám: B-14390, lajstromszám: 124263.
- 41 SzTNI, 1939. 04. 08. ügyszám: B-14443, lajstromszám: 123961. „A találmány kerek talpú (kocsizható) fegyverek, különösen gépfegyverek (puskák, géppágyú, léghárító gépfegyverek) körébe tartozik. A találmány szerint a kerek talpat 90°-os billentéssel hozzuk a szállítóhelyzetből a tüzelőhelyzetbe, vagy fordítva. A talp szállítóhelyzetében a magassági forgáslap mértani tengelye függőleges. Az egyik keréken sarkantyúk, áószerű nyúlványok vagy más efféle horgonyelemek vannak, melyek a tüzelőhelyzetben a fegyver ágazatai. Ekkor a keréktengely a fegyvert hordozó sarkcsapággy tengelye. A találmány egyik fontos és igen előnyös fogantatási alakjánál a talp másik kereke a lövésnek, amikor ez tüzel, fekvő vagy ülőhelye. Ez a kerék oly módon lehet kilengethető, hogy azt a fegyver útjából eltávolíthatjuk, amikor a fegyvert nagy magassági irányszögű tüzelésre állítjuk be. Ennek az elérésére ezt a kereket valamely alkalmas módon forgathatóan kötjük össze egy vagy több kar egyik végével. E karok másik vége csuklóban csatlakozik a sarkcsapágyhoz, mely körül a másik kerék forgatható, úgyhogy az elsőnek említett kereket le és hátralengethetjük.”
- 42 SzTNI, 1939. 11. 13. Dániai elsőbbség: 1939. 08. 01. ügyszám: D-5234, lajstromszám: 127610. „Ha a löveg oldalirányú forgását valamely lövelemképző irányzékba, ú. n. prediktorka akarjuk bevezetni, mely utóbbinak célzószerveiről tudvalevő, hogy a löveg iránymozgásait kell önműködően követniük, akkor a bevezetésnek, minthogy a hajlékony tengely a forgás átvitelére nem felelhet meg megbízható módon a műszaki követelményeknek, a löveg csaptengelyén át kell végbemennie, vagyis az oldalirányú forgást az említett tengely körüli forgássá kell átalakítanunk. Ha már most az a közbelső tag, melyet e célból a löveg csaptengelyén beiktatunk, egyszerű fogaskerékáttételből áll, az oldalforgás az átvitel ideje alatt mégis a magassági szöggel növekednék vagy csökkenne, feltéve, hogy a löveg egyidejűleg emelkedik vagy süllyedne.”
- 43 SzTNI, 1939. 06. 17. ügyszám: I-4071, lajstromszám: 124621. „Készülék mozgó, különösen repülő célok löeemeinek meghatározására, melyben a cél vetületeinek mozgásait követő szerv, például mérőgörgő és ezzel villamos kapcsolás útján vezérelt, a mindenkor célmozgás irányában beálló célútkar van, melyet a célútkar és a villamos kapcsolómű hordozójának közös hajtóművét befolyásoló, a két elem és kölcsönös helyzetének, az irányhelyesbítés mértékével való megváltoztatására alkalmas, kézzel működtetett vezérlő eszközök jellemezzék.”
- 44 SzTNI, 1939. 08. 05. ügyszám: G-8899, lajstromszám: 132208. „A találmány oly berendezés, melylyel mozgó, különösen repülő célok löeemei úszó járművekről, a járművön elhelyezett löveg számára meghatározhatók. Ismeretesek mozgó, különösen repülő célok löeemeinek meghatározására való, szárazföldön használatos lövelemképzők, amelyekkel úgy az egyenes vonalban, mint görbe vonal mentén haladó célok löeemei is meghatározhatók. Az ilyen szárazföldi használatra készült lövelemképző nem alkalmas további intézkedések nélkül a löeemeknek hajókon felépített lövegekhez való megállapítására. A szárazföldi alkalmazásra készült lövelemképzők, amelyek a találmány szerinti berendezésben is felhasználhatók, a mozgó cél pálya- és sebességvetületeit vízszintes síkban képezik. Mivel azonban az úszó, járművön felépített löveg a jármű minden mozgását követi, az ismert lövelemképzővel meghatározott, a vízszintes síkra vonatkoztatott löeemeket a löveghez való továbbítás előtt a hajósíkra vonatkoztatott értékeké kell átalakítani. Ennek megfelelően tehát az ismert lövelemképzővel meghatározott értékeket korrigálni kell. A találmány szerinti berendezés azoknak a korrekciós értékeknek a meghatározására való, amelyek a hajótest mindenkor lengő mozgásaiból adódnak.”
- 45 SzTNI, 1942. 06. 24. ügyszám: G-9526, lajstromszám: 132787. „A találmány a tűzéség és gyalogsági nehézfegyverek céljaira való, elsősorban a lövőoldalt és a lőtávolságot mechanikusan meghatározó készülék. Szárazföldi célok közvetett irányzással való lövelésekor a tűzvezető a lövőoldalt és a lőtávolságot, a megfigyelő helyén mért szög- és távolságadatokról rendszerint számitással vagy szerkesztéssel állapítja meg. Ez a munka hosszadalmas és összpontosított figyelmei kíván, harc közben tehát könnyen hibás eredményt ad. A találmány szerinti készülék célja, hogy a szögmérő és a távolságmérő, vagy becslés adatai alapján a fenti két löelem az eddiginél lényegesen egyszerűbb módon, nevezetesen mindennemű számolási művelet nélkül, közvetlenül legyen meghatározható.”
- 46 SzTNI, 1942. 10. 22. ügyszám: G-9591, lajstromszám: 133815. Fényképezőgépekhez berendezés.
- 47 SzTNI, 1942. 12. 10. ügyszám: N-3789, lajstromszám: 141002. „A vezérmű minden olyan esetben használható, ahol a látótérben a célbaveendő tárgy sötétebb vagy világosabb a környezeténél, pl. lámpával fölszerelt vagy megvilágított géprész, repülőgép a légtérben (sötétebb az égboltnál).”
- 48 SzTNI, Unió elsőbbség napja: 1942. 09. 07. Bejelentés: 1944. 10. 21. ügyszám: A 4972, lajstromszám: 140263. „A találmány berendezésre

- vonatkozik löelemképző készülékek vizsgálatára és célja oly elrendezés létesítése, melynek segítségével ezek az eszközök hatásosan megvizsgálhatók, illetve mely lehetővé teszi az ily eszközökkel való gyakorlatozást. Erre az elrendezésre elsősorban jellemző eszközök egy vagy több ellenőrizhető módon változtatható primerértéknek folytonos jelzésére és berendezés az eszközbe a primerértéknek megfelelően bevezetett és/vagy abban kiszámított értékeknek folytonos feljegyzésére.”
- 49 Dr. Raffai Mária: *A hazai számítástechnika története*. Informatikatörténeti szakkönyv. InForum, 2000. „Juhász István (1894–1981) a ’20-as évek második felében kezdett el foglalkozni a löelemképzővel. Olyan készüléket tervezett, amely egyszerre négy ágyút vezérelt. A későbbi kísérletek egy előre beállított magasságban felrobbanó, időzített gyújtóval felszerelt légvédelmi lövedék elkészítésére irányultak.” 17.
In: <http://www.sze.hu/~raffai/org/raffai-infotort.pdf>; Kovács Győző – Szelezsán János: *Gondolatok Neumann János First Draft of a Report on the EDVAC című, 1945 júniusában megjelent tanulmányáról*. 2008. „Nem tekinthető szorosan a számítástechnikához kötődőnek, mégis megemlítjük, mint »hungarikum«-ot. Ballisztikus pályák számításához készült, a GAMMA művekben dolgozták ki. Analóg, lövegek irányítására használt szerkezet volt. Juhász ezt a gépet 1920-ban találta fel.” 40.
In: http://web.itf.njszt.hu/wp-content/uploads/2012/12/szelezsanj_szamtor.pdf; Papp Dezső: *Juhász István löelemképzője* c. írás a szerző honlapján. Itt legalább megemlítődik a „csapat”: „Juhász István és csapata a lineáris célelem-meghatározás elvén működő, önálló villamos energiaforrással ellátott automatikus löelemképzőjét öt éves kutatómunkával fejlesztette ki.”
In: <http://papp.gportal.hu/gindex.php?pg=31124862&nid=5248344>; (letöltések 2013. március 5.); Varga József szerk.: i. m. A számítástechnika kezdete hazánkban. 7. „A Gamma–Juhász féle lineáris, önműködő löelemképző gyártása Juhász István négy alapvető szabadalmán alapult (a találmányok az alábbi években kaptak védelmet, és a következő sorszámokat viselték: 1930. – 108.525; 1934. – 112.1224); 1936. – 118.937; 1939. – 124.624.)” Vö. ezen írásban a szabadalmi leírásokkal.
- 50 Rác Elemér: *A légvédelmi tüzérsapatok felderítő és tűzvezető eszközeinek fejlődése a két világháború között*. Bolyai Szemle, 2002. XI. évf. 2. szám. Digitális változat.
In: <http://portal.zmne.hu/download/bjkmk/bsz/bszemle/techn110201.html>
„Az első készülékek egyikét Szabó Sándor tartalékos főhadnagy készítette a »Gamma« finommechanikai gépek és készülékek gyárában. A kikísérletezett és bemutatott eszközt a légvédelmi gépfegyverek irányításához szándékoztak felhasználni. [...] A próbák után a készülék továbbfejlesztését leállították, a szabadalmat megvásárolta a magyar állam, és meglepő módon megtiltotta a készülék külföldi bemutatását (a szabadalmat gyakorlatilag a Gamma Műszaki Rt. vásárolta meg és feltehetőleg kiindulópontját jelentette a későbbi »Gamma-Juhász« löelemképzőnek.”
- 51 Cavallier József dr. – vitéz Fraknóy József (szerk.): *Új Universum 1–3.*, Franklin Társulat, Budapest, 1938.
- 52 Nobel-díjas magyar orvos, biokémikus. (C-vitamin és a P-vitamin felfedezése.) „A vitaminkutatás újabb haladása”.
- 53 Történész, egyetemi tanár, kultúrpolitikus. „Herman Ottó”.
- 54 Az első magyar hangmérnök. „Új hangfelvevő készülékek”.
- 55 Geológus, földrajztudós. „A magyar medence-rendszer kialakulása”.
- 56 Kossuth-díjas botanikus, biológus. „Detektív munka a botanikában”.
- 57 Geográfus, geológus, bölcsészdoktor, labdarúgó, gimnáziumi tanár, Adria expedíció-tagja. „A Golf-áram 400 éves problémája”.
- 58 Író, geográfus, Kína-kutató, egyetemi tanár. „Sven Hedin”.
- 59 I. világháborúban kitüntetett pilóta. „A légi tájékozódás és eszközei”.
- 60 Új Universum, i. m. 160–168.
- 61 Rác Elemér: i. m. „A behúzható futóművek, a légszavartengelybe épített tüzérfegyverek, a nagymanőverező képességgel rendelkező fémburkolatú repülőgépek, valamint a kiskiterjedésű objektumok elleni célzott bombavetés végrehajtására alkalmas zuhanó bombázók. A géppuskák mellett megjelentek a gépágyúk, a könnyű, közepes és a nehéz robbanó bombák.”
- 62 Ungváry Béla: *Légvédelmi tüzérség*. Új Universum, i. m. 161.
- 63 Uo.
- 64 Uo. 164.
- 65 Uo.
- 66 Lásd Rác Elemér: i. m.; Varga József szerk.: i. m. 6.
- 67 Lásd Kovács Győző: *The Early History of Cybernetics and Hungary* in Peter Weibel szerk. Beyond Art. A Third Culture. A Comparative Study in Cultures, Art and Science in 20th Century Austria and Hungary. Passagen Verlag, Vienna, 1997. 304–305. Digitális változat részbeni hozzáféréssel: Google Books.
In: <http://books.google.hu/> (letöltés 2013. március 8.)
- 68 Gazsi Lajos – Rác Elemér: *A magyar légvédelem jellemzői és tevékenysége a második világháború utolsó időszakában*. Bolyai Szemle, 2003. XII. évf. 3. szám. Digitális változat.
In: <http://portal.zmne.hu/download/bjkmk/bsz/>

- bszemle2003/hdm120302.html (letöltés 2013. március 9.)
- 69 Ungváry Béla: *Légvédelmi tüzérség* in Új Universum, i. m. 167.
- 70 Uo. 166.
- 71 Uo. 168.
- 72 Lásd Berkovics Gábor – Krajnc Zoltán: *Chapters from the Swedish-Hungarian military technology cooperation*. Hadmernök. I. évf. 3. szám, 2006. december. Digitális változat. In: http://hadmernok.hu/archivum/2006/3/2006_3_berkovics.pdf (letöltés 2013. március 15.)
- 73 A Bofors-ágyúkra és a löelemképzőre lásd Gazsi Lajos – Ráczy Elemér: i. m. „A 36M 40 milliméteres légvédelmi gépágyú tűzgyorsasága 120 lövés/perc volt és a csapódó gyújtós, fényjelzős repeszgránátja 11 sec. repülési idő után automatikusan felrobbant. A gépágyú páncélgránátja 500 méterről a 36 milliméteres páncélt átütötte. Az irányzék tömbjében a célelemek beállításával megtörtént a löelemek automatikus meghatározása is (a Süss Nándor Rt. gyártotta). A cél mozgásparamétereinek, valamint a céltávolság beállítása után a gépágyú képes volt 140 m/s célsebességig és 4000 méter távolságig a légcélok megsemmisítésére.”
- 74 Varga József szerk.: i. m. 19–20.
- 75 Varga József szerk.: i. m. 19.; *Cégbíróági Okmánytár...* Gamma Műszaki Zártkörű Rt. honlapja, i. m.
- 76 Varga József szerk.: i. m. 23–24.
- 77 Uo. 60–63.; Erik Albertsson: *A Gamma–Juhász löelemképző alkalmazása Svédországban* I. rész. Haditechnika, 1998. 32. évf. július–szeptember. 19–21.; II. rész. Haditechnika, 1998. 32. évf. október–december 10–15.
- 78 Nagyságos vitéz Ungváry Béla okl. gépészmérnök úrnak írt kétoldalas szerződés, tárgy: munkakör megállapítása, Juhász István, Gamma Finommechanikai Gépek és Készülékek Gyára Rt. XI. Fehérvári út 81–83., 1939. március 1. Ungváry Attila (Németország) tulajdonában.
- 79 Nagyságos vitéz Ungváry Béla okl. gépészmérnök úrnak, Stockholm, Askrikegatan, 7. írt szerződés, Gamma Finommechanikai Gépek és Készülékek Gyára Rt. XI. Fehérvári út 81–85., 1940. május 24. Ungváry Attila (Németország) tulajdonában.
- 80 Lásd Pappné Miskó Anikó (szerk.) – Tapodiné Máté Ilona (gyűjt.): *Nagy Pál visszaemlékezései. Emlékek a második világháborúból*. Vonulás a Dnyeperig; Gépszerezés a menet vonulása közben c. fejezetek. A Tiszakécskei Arany János Művelődési Központ és Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében őrzött digitalizált fotók és analóg hangfelvételek digitális feldolgozása. Tiszakécske, 2008. 2. In: http://www.ajmktiszakecske.koznet.hu/nagy_pal/nagy_pal_tartalom.html (letöltés 2013. február 9.)
- 81 Kun Béla, Szamuelyi(y) Tibor, Lukács György, Gerő Ernő, Rudas László, Rákosi Mátyas, Nagy Imre, Révai József, Farkas Mihály, Münnich Ferenc, Zalka Máté, Karikás Frigyes és a többi emigráns kommunista.
- 82 „Holodomor” a neve az 1932–33-as szándékos és tudatos ukrán népirtásnak, melynek során kb. 10 millió embert éheztetett halálra lassú és hosszú szenvedésekkel a sztálinista szovjet hatalom. A parasztok összes terményét (a később nálunk is alkalmazott) kötelező beszolgáltatás és rekvirálás módszerével – elvették, elkobozták. A Szovjetunió és a világ „dicsőségére” nagy részét Nyugat-Európába exportálták. Az éhen halt áldozatok közül kb. 3 millió gyerek volt. A halottakat a későbbi holokauszt rémségeit láttaó képekből és filmekből jól ismert módon gyűjtötték össze, hányták óriási gödrökbe a speciális brigádok.
- 83 Lásd Kövendy Katalin: *Lenulláztattak. 355 magyar királyi honvédtiszt polgári foglalkozása 1945 után*. Hadtörténelmi Levéltár „Tanulmányok és visszaemlékezések” c. gyűjtemény 4053. sz.; és a II. világháború – masodikvh.hu internetes portálon. In: <http://www.masodikvh.hu>. (letöltés 2013. április 5.)
- 84 ÁBTL V—87423. *Vizsgálati dosszié Juhász István ügyében. Jegyzőkönyv*. László Árpád tanú. Végig arról beszél, hogy csak jobboldali emberek lehettek munkavezetők, hogy az ebédszűnetekben is figyelték a vezetők, hogy baloldali eszméket ne terjesszenek beszélgetéseikkel a munkások. „Akiről pedig bizalmas nyomozás vagy besúgás folytán kiderült, hogy szervezett munkás, a gyárból azonnal eltávolították Ilyenformán a szervezett munkások élete csak bizalmas egymáshoz való utalás, egymás között való sugdosás útján folyt.” 5.
- 85 Uo. *Jegyzőkönyv*. 1945. február 16. Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztály. Juhász védekezik, hogy ő hirdetés útján vett fel munkásokat. Megvádolták azzal is, hogy keresztény munkásokat vett fel. Juhász védekezik, hogy nem adott utasítást soha, hogy csakis a jobboldali pártoktól vehetnek fel munkásokat. 2.
- 86 ÁBTL A—924. „*Hunyadi Páncélos*” SS-ek és háborús bűnösök névsorai. A „Szent László” hadosztály megalakulásáról, helyzetéről anyagok. „Háborús bűnös, mert a háború fokozottabb mértékben való folytatására és a nyilas (fasiszta) mozgalomnak segítségével szellemi tevékenységet fejtett ki: Dohnányi Ernő, Szabó Lőrinc, Szeleczky Zita, Fedák Sári, Fėja Géza, br. Gudenus Leó, Hankiss János, Páger Antal ...” 25.
- 87 ÁBTL V—87423. *Vizsgálati dosszié Juhász István ügyében*. A dossziében külön anyag vonatkozik Páger Antalra; neve többször előfordul a Juhászt ért vádakban és Juhásznak az arra való védekező reakcióiban.
- 88 Az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában szinte minden említett névhez kapcsolódóan találhatók anyagok.

Jelentés az ELTE Történettudományi Karán a „jobboldali elhajlásról”, az 1956-os magyar forradalom előestéjén

---

Inokai Tóth Zoltán (vagy ahogy ez rögzült a közhasználatban: I. Tóth Zoltán) neve nemcsak történészként ismert a szakma egy szűkebb csoportja számára¹, hanem elsősorban 1956-os mártíromsága tette ismertté, avatta hőssé. Aránylag rövid, tragikus véget ért élete az általa megélt korok keresztmetszeteként is felfogható. 1911-ben született Versecen, és gyerekként érte meg Trianont és a Bánság Romániához csatolását. Középiskolai tanulmányait a temesvári Piarista Gimnáziumban folytatta, és 1929-ben érettségizett. Ő maga sikeresen érettségizett ugyan, ez évben azonban a többi magyar anyanyelvű diák kilencven százaléka megbukott, ugyanis egy miniszteri rendelet értelmében az anyanyelvükön tanuló diákok is román nyelven, idegen tanárokból álló érettségi bizottság előtt kellett letegyék a vizsgát. Temesvárról Kolozsvárra, a Ferdinánd Király Egyetemre került, ahol történelem szakon tanult, valamint ezzel párhuzamosan a protestáns teológián a református lelkészi diplomát is megszerezte. 1934-et követően Szatmárnémetiben szerzett tanári állást, 1937–1939-ben a párizsi Sorbonne ösztöndíjasa lett. A háborús események miatt doktorátusát nem védhette meg, mégis történt sorsában előrelépés: a második bécsi döntést követően a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba került, segédőri beosztásban, ami lehetőséget adott kutatásai végzésére. A háborút követően Budapestre került, kutatóként. A nagy kiugrás éve számára 1949 volt, amikor kinevezték a Történettudományi Intézetben működő Szovjetunió és a Népi Demokrácia Országai Történelme Osztály élére. 1952-ben megkapta a Kossuth-díjat, 1953-ban lett tanszékvezető az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, majd amikor önálló történettudományi kart hoztak létre, ennek dékánja lett. 1956-ban lett az MTA levelező tagja. A forradalom kitörését követően közvetíteni próbált a tüntető diákság és a hatalom között, október 25-én egy előre bejelentett delegáció élén indult az Országházba, mikor a Kossuth téren kitört lövöldözés során halálos találatot kapott.

I. Tóth Zoltán a háború vége előtt nem volt illegalista kommunista, és nem vett részt az ország politikai életében az átmeneti években sem. Azok közé tartozott azonban, akiknek „bejött a rendszer”: a „reakciós” értelmiségi elit ellen folytatott, Révai József nevével fémjelzett szocialista kultúrkampf – a történetírásban Andics Erzsébettel az élen – kitisztogatta a Horthy-korszak értelmiségi rétegét, ugyanakkor ilyen rövid időn belül lehetetlen volt kinevelni megfelelő mennyiségű elvakult kommunista kádert. Pártpolitikai szempontból eddig „semleges” embereknek nyújtott az új konjunktúra lehetőséget, ezek közé tartozott I. Tóth Zoltán is. Később sem vett részt a Kommunista Párton belüli harcokban, így maradt ki abból a Sztálin halálát követő hatalomért való birkózásból, amely „sztálinisták” és „reformisták” között zajlott, és amely végül is az 1956-os forradalomban érte el tetőpontját.

Ennek a szinte négy éven át tartó kötérlúzásnak egy fontos tanúbizonysága I. Tóth Zoltán 1955. december 22-re keltezett jelentése az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történettudományi Karának helyzetéről, különös tekintettel a „jobboldali elhajlásra”. A keltezés dátuma igen fontos: 1955. december 3-án ugyanis az „új szakasz” kulcsfiguráját, Nagy Imrét kizárták a Pártból, és híveivel is megkezdte az átmenetileg győztes Rákosi-

vonalt a leszámolást. Jelen, az ELTE levéltárában felfedezett dokumentum esetében nem rendelkezünk a címzett szerv nevével, valószínűsíthető, hogy vagy a rektorátus, vagy pedig a pártszervek irányába íródott, és nagy valószínűség szerint utasításra.

A szöveget olvasva szembevető a Rákosi-éra „divatos” retorikája, olyan kifejezések használata, mint nacionalizmus, sovinizmus, kozmopolitizmus, és a munkás-származás hangsúlyozása ott, ahol a jelentés szerzője szükségét érezte – a mai ember ingerküszöbe szerint igen gyakran. Becsületére legyen mondva azonban, hogy aktív munkatársai közül senkit sem nevez név szerint, senkit sem „márt be”, pedig volna rá lehetősége, nem árt senkinek, a jobboldali elhajlás és a károsnak tartott jelenségek megnyilvánulásairól nagy általánosságban beszél, előszeretettel használva a „diákok körében” és hasonló jellegű általános kifejezéseket, ezek esetében is igyekeztél nem a nevével nevezni egyiküket sem. A jelentés úgy készült el, hogy ne kelljen lebuktatni senkit, aki már amúgy még azelőttől ne került volna a Rákosi-vonal korifeusainak látószögébe, de azért formailag elkészüljön, olyan nyelvezettel és terjedelemben, mely illusztrálja ugyanakkor készítőjének a rendszer iránti – valós vagy színlelt, ezt utólag pontosan már nem lehet megállapítani – hűségét, vagy legalábbis a konfrontáció elkerülésének szándékát.

A továbbiakban átadjuk a szót a dokumentum hivatalos szövegének, mely minden utólagos elemzésnél jobb tükrét nyújtja a kor hangulatának és a közegnek, melyben a budapesti akadémiai élet zajlott.

ELTE Egyetemi Levéltár, Történettudományi Kar iratai, 1953–1956

Jelentés az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történettudományi Karának helyzetéről és problémáiról

I.

A júniusi kormányprogram helytelen értelmezése, illetőleg eltorzítása a gyakorlati végrehajtás során – összefüggésben az országos problémákkal – Karunkon is megmutatkozott, mindenekelőtt a hallgatók között. Ennek legkézenfekvőbb megnyilatkozása volt a jobboldali elhajlás éveiben az, hogy egy sor olyan nézet kapott lábra és nyert sok esetben nyílt hangot, amelyek közül nem egyet leküzdöttnek és szétzúzottnak hittünk, illetőleg nem élő problémának ítéltünk. A legveszélyesebb nézetek ideológiai vonatkozásban a nacionalizmus területén jelentkeztek. A felmerülő kérdések közt a sovinizta ideológiának igen sok mozzanata szerepelt. A magyar kultúrfölény emlegetése csakúgy szóhoz jutott, mint a többi demokratikus országok eredményeinek lebecsülése és a szovjet történetírás egyes megállapításainak helytelenítése. A magyar történelem valóban nagy alakjainak kritikátlan dicsőítése és szemben állítása a szomszédos népek hőseivel ugyancsak minduntalan felbukkant. Voltak hangok, amelyek a nacionalizmus történelmi kialakulását a nemzetiségek rovására is, pozitívnak hangoztatták. Azokért az összeütközésekért, amelyeket a szomszédos népek uralkodó osztályai kölcsönösen szítottak és használtak ki, egyesek kizárólag a nem magyar uralkodó osztályok számlájára kívánják írni. Különösen sok problémát okoztak ilyen szempontból a legújabb történelem kérdései és eseményei. A trianoni és párizsi békeszerződések kérdései, a közép-európai határok rendezése a II. világháború után, a szomszédos országokban élő magyarok helyzete újra és újra felvetődtek és e kérdések zavaros felfogása oly tápult szolgált a nacionalizmus erősödéséhez, hogy még a határok revíziójának a gondolata is felbukkant.

Másrészt, a nacionalizmussal karöltve, tért hódított – bár összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben – a kozmopolitizmus is. Ezt jelentette a kapitalista államok művészeti és tudományos eredményeinek aránytalan feldicsőítése, országunk gazdasági fejlett-

ségének a nyugati technika előrehaladottságával való oly irányú összevetése, amely nem számol azzal, hogy mi honnan indultunk 1945-ben és hová jutottunk el. Egyes esetekben a kozmopolitizmus a polgári demokrácia dicsőítésének takarója lett a proletár demokráciával szemben.

A klerikalizmus megnyilvánulásait csak elvétve tapasztaltuk, viszont a vallásos ideológia befolyása sokkal nagyobb lett, mint amilyen 1953-at megelőző egy-két esztendőben volt. Hallgatóink nem kis része, főleg a nőhallgatók – még a diákszallósok közül is nem egy – templomba kezdett járni. A hallgatók közt olyan nézet alakult ki, amely, ha e kérdésre szó került, a marxizmust és a vallást, a tudományt és a mítoszt összeegyeztethetőnek könyvelte el. A vallásosság újjáéledésének jeleként azok a hallgatók, akik nem számoltak le ilyen irányú problémáikkal, antiklerikális megnyilvánulásaik esetén nem voltak hajlandók ilyen vagy amolyan irányban állást foglalni.

Nem kis gondot okozott az antiszemitizmus kérdése, amelynek terjedését csak közvetve tudtuk tapasztalni, minthogy e területen nyílt vitától azok is tartózkodtak, akiknek gondolkozása antiszemitizmussal terhelt. Hogy azonban hallgatóink egy részében megvolt, sőt kisebb mértékben ma is megvan, azt véletlen események, időnként egy-egy antiszemita hangú felirat megjelenése, sőt egy ilyen jellegű vers születése kézzelfoghatóan bizonyították. Sajnos, még egyik oktatónkkal is előfordult, hogy ő maga, bár oktató-vezető munkájában ettől tartózkodott, egy kérdésben ő is antiszemita befolyás alá került.

Voltak, sőt, némileg még ma is vannak nyomai a narodnyikizmus egy sajátos válfajának: a falu és város szembeállításának, pontosabban egy évfolyam hallgatói ily alapon történő elkülönülésének. Ez rendkívül nehéz eset azért, mert a bizonyos fokig narodnyik elképzelések alapján álló hallgatók ugyanakkor mégis helyesebb politikát képviselnek, mint az általuk városiaknak kikiáltott, lényegében polgári mentalitással rendelkező hallgatók.

Helytelen lenne nem kellő súllyal foglalkozni azokkal az ideológiai eltérésekkel, amelyek általában a felszabadulást követő tíz esztendő történetével, a Párt szerepével, politikájával és a szocializmus építésével kapcsolatosak. Minthogy egyetemünk hallgatói az ország legkülönbözőbb területeiről jönnek és a különböző társadalmi osztályok és rétegek fiaiból kerülnek ki, nálunk is, mint minden bizonnyal minden más karon, elburjánzottak a legkülönbözőbb, országosan lábra kapott nézetek, amelyek azután helyi problémákkal keveredve, utóbbiakat is segítettek általánossá tenni. A magánparaszti gazdaságok szerepének eltúlzása, az iparosítás lebecsülése, eredményeinek nullifikálása, a párt által elkövetett hibák abszolutizálása, a pártvezető felelősségre vonásának hangoztatása stb. mind fellelhetők voltak hallgatóságunk körében, nem is szólva a külpolitikával összefüggő kérdésekről.

Az ideológiai tisztánlátás ily megzavarodása a sajátosan egyetemi problémák területén is mélyen éreztette hatását. A DISZ szerepét lekicsinylő, jelentőségét kétségbevonó hangok rendkívül megnehezítették a DISZ munkáját, amelyben bizonytalanság és elkedvetlenedés jelei kezdtek mutatkozni. Mindehhez hozzájárult az a körülmény, hogy a megelőző időszakban sem az oktatók, sem a hallgatók között nem tisztáztuk egyfelől az ifjúsági egység helyes értelmezését, sem a munkásosztály vezető szerepének a speciális egyetemi viszonyok közötti érvényesítését. Ennek elmulasztása – bár csak bizonyos fokig és csupán részben – a munkás-paraszt és szakérettségis hallgatók hangjának halkulásához, azok visszahúzódásához vezetett, ugyanakkor teljesen nem sikerült az értelmiségi és egyéb származású hallgatókat a helyes útra mozgósítanunk. Ilyen viszonyok között a DISZ nem volt elég erős és tekintélyes ahhoz, hogy a munkás-paraszt hallgatók minden tekintetben kielégítő segítségének ügyét képviselhesse volna, oktatóink pedig abból az alpjában helyes elvből kiindulva, hogy az agyondéledtetés e hallgatók önbizalmának csökkenését vonja

maga után, amit a megelőző évek az irányú gyakorlata is bizonyított, nem hanyagolták el ugyan a kérdést, de a kelleténél jobban építettek a hallgatók spontaneitására. A fenti okok és sok más ok, magukkal hozták a tanulmányi fegyelem átmeneti csökkenését, a szocialista erkölcs meglazulását, sőt, egyes esetekben a szorosabb értelemben vett erkölcs romlását is, amelyet a fegyelmi büntetések száma is alátámaszt, holott ezek kiszabásában is liberálisabban jártunk el, mint a megelőző időszakban.

Mindezek előidézésében az országosan jelentkező jobboldali tendenciák mellett egy sor más ok is szerepet játszott. Nemcsak az, hogy oktató-nevelőmunkánkban az ugyancsak nehéz problémákkal küszködő DISZ-re nem tudunk megfelelően építeni, és nemcsak az, hogy egyre javuló marxista oktatásunk még mindig nem tudta százszázalékosan a hallgatókat egyetlen tudományos világnézettel átítatni. A szaktárgyak oktatói, bár a marxizmus-leninizmus alapján tanították, és a káros ideológiák leleplezését egyik főfeladatuknak tartották, az új helyzetben nem mindig találták meg a felszínre kerülő problémahalmaz megoldásának megfelelő módját. Nemcsak azért, mert egy sor felmerülő kérdést történetírásunk mindeddig nem tisztázott kellő mélységgel, ezeknek sokoldalú megvilágítását tehát az oktatás sem végezhette el, hanem azért is, mert a megelőző esztendőben a mi oktatásunkban is szép számmal voltak fellelhetők a sematizmus, dogmatizmus és vulgárizálás maradványai és 1953 után egyes problémák éppen ezek reakciójaként jelentkeztek. Az új nehézségek mindezt tudatosították oktatásunkban, valamint azt is, hogy 53 előtti tanításunk másik komoly fogyatéksága volt, hogy a hallgatók világnézeti nevelésében majdnem kizárólag a logikai elemekre építettünk és az érzelmi momentumokat, amelyeknek egyes területeken – pl. a nacionalizmus, vallásos ideológia, stb. – nagy szerepük van, olyan tényezőknél tekintettünk, amelyekkel nem kell számolni. Mindezek következtében a súlyos nehézségek közepette tanultunk is előző hibáinkból és az új problémákkal már ennek felismerésével néztünk szembe és éppen ezek tanulságait felhasználva próbáltunk először védekező álláspontot elfoglalni, majd ellentámadásba átmenni.

Természetes, hogy e két-három év nemcsak e hibák uralkodásában telt el. Bármennyire is nehéz harcot vívtunk az elmondottak ellenében, amely harc közben nem mindig álltunk szilárdan a sarkunkon, oktató-nevelőmunkánk más területein, ez ugyancsak megállapítható, szép eredményeket értünk el, olyanokat, amelyek azután az ideológiai küzdelemnek is kiindulópontjai lehettek. Elég, ha a középiskolás módszerekkel való szakításra, az anyagkövető szemináriumok felszámolására, a speciálkollégiumok bekapcsolására, az oktatók tudományos munkájának nagy előrehaladására, a tudományos diákkörök mindjobban bontakozó munkálkodására, a hallgatók ösztönzésére való nevelésére, az önálló gondolkodás terén elért eredményekre, az orosz nyelvvel előzőleg tapasztalt ellenállás leküzdésére, a vidéki tanári munkától való idegenkedés áttörésére, és még sok másra utalunk. Megjegyzendő továbbá az is, hogy a felsoroltak nem az elmúlt év egész terjedelmére voltak jellemzők, hanem inkább csak a márciusi határozatok megelőző hónapokra. Végül fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az ismertett jelenségekkel oktatótestületünk – egyes oktatóknál tapasztalható, de inkább csak kezdeti és átmeneti bizonytalankodás ellenére, nem utolsó sorban, a kari pártszervezet kezdeményezésére, és segítségével már jóval a márciusi határozatok előtt szembeszállt. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy mindezt a pártszervezettel való jó együttműködés tette lehetővé. Így azután már a múlt év őszén megkezdtük azt a munkát, amely március után, kiváltképpen pedig a jelen félév kezdetekor még nagyobb lendületet vett. Ankéntokat szerveztünk egyes művészeti, irodalmi alkotások megtárgyalására, külön előadásokban foglalkoztunk több fenn ismertett problémával, például a nacionalizmus egyes kérdéseivel, tanszékeink többsége tanszéki határozatokban rögzítette konkrétan megjelölve, hogy melyek azok az elvi-ideológiai kérdések, amelyek-

kel az előadásoknak egy-egy történeti probléma kapcsán foglalkozniuk kell, oktatóink maguk hozzálltak egyes, úgynevezett kényes történelmi kérdések feldolgozásához, a szemináriumi és szakdolgozati témák kiválogatásánál az ideológiai harcot ugyancsak előtérbe állítottuk, a diákszallók látogatásával ugyancsak közvetlenebbé tettük tanárok és hallgatók kapcsolatát és ezzel kibővítettük az oktatáson kívüli nevelés lehetőségeit. Hogy március és augusztus után mennyire jutottunk előre, arról részben munkatervünk beszél, amelyet egy-két pont kivételével teljesítettünk, részben pedig az egyes tanszékek munkájánál lesz róla szó.

A következőkben igyekszünk rövid áttekintést nyújtani az egyes történeti tanszékek munkájáról és problémáiról.

II.

Ókori egyetemes történet

A tanszék munkájának komoly nehézsége, hogy Begyáts László adjunktus elvtárs betegsége következtében, aki a politikai nevelőmunkában kiváló teljesítményt nyújtott, az oktatókra igen sok feladat ellátása hárul. A tanszékvezető, Borzsák István elvtárs kitűnő szakmai felkészültséggel rendelkezik és a politikai nevelőmunkából alapos marxista tudása segítségével, kivált az oktató tevékenységen keresztül, de a hallgatósággal való személyes érintkezésben is, tiszteletreméltó eredményeket tud elérni. Kiemelendő, hogy a kedvezőtlen előfeltételek ellenére is igyekszik a magasabb évfolyamokkal menő hallgatókkal az I. éven megkedveltetett szaktárggyal való kapcsolatot továbbra is fenntartani. A munkás-paraszt és szakértetség hallgatókkal a tanszék oktatói intenzíven, egyénekre menően foglalkoznak, egyik-másik közülük már az első éven eléri a többi hallgatók színvonalát. Nagy gondot fordítanak az idegen nyelvek elsajátítására, eredményeket is érnek el, de sok nehézséget jelent a hallgatók erős megterhelése. Sarkady János adjunktus az elmúlt évben lett tagjelölt. Kiváló tehetségű, elsőrangú szakmai felkészültségű és nagysikerű oktató, aki az elmúlt években különösen a levelező oktatásban mutatott fel eredményeket, melyekért a minisztérium is dicséretben részesítette. Hibája, hogy a tudományos munka iránti rajongása miatt a tanszéki adminisztrációban kevés segítséget nyújt a tanszékvezetőnek. A tanszékvezetőnek hibájául az tekinthető, hogy az oktatómunkán keresztül való nevelés valóban nagy és döntőjellegű nevelési lehetőségek mellett egyéb lehetőségek fontosságát kissé korlátozottan látja, bár tőle telhetőleg minden formából kiveszi a részét. A tanszék tudományos munkája kiterjedt és értékes. A tanszék az ókori anyagot igen jól fel tudta használni a vallásos ideológia elleni harcra, mint a vallás történeti keletkezéséről tartott külön szemináriumi foglalkozáson. Általában megállapítható, hogy a tanszék mind oktatói, mind nevelői munkáját színvonalasan és eredményesen látta el. Mint fiatal tanszék, komoly fejlődés reményére jogosítja fel a kari vezetést.

Középkori Egyetemes Történet

Gyóni Mátyás elvtárs tragikus elhalálása következtében a tanszék igen nehéz helyzetbe került. A tanszékvezető az elmúlt két évben egy-egy félévig betegállományba volt, s így az eredetileg csak szakkollégiumot tartó és a latin nyelvoktatásban foglalkoztatott Váczy Péter egyetemi tanár a főkollégium előadásában is komoly szerep hárult. Váczy elvtárs fejlődést mutatott ugyan, és a marxizmus-leninizmus alkalmazásában is tett előrelépéseket, továbbá a szovjet tankönyvekre és szakirodalomra is támaszkodik, mégis nehézségekkel küzd és kétségtelen jóakarata ellenére sem tud olyan elmélyült marxista szellemű előadásokat tartani, amelyek kívánatosak volnának. A fegyelmezésben is nehézségei vannak, habár ezen a téren az utóbbi időben javulás mutatkozik. Gyóni elvtárs el távoztával a

tanszékvezetés feladatát igyekszik erejéhez képest szorgalmasan ellátni. Az utóbbi időben javulás mutatkozik a munkásparaszt és szakértségs hallgatókkal való intenzív foglalkozásban. Legutóbb jól bevált önkéntes csoportos konzultációkat tartott. Minthogy Váczy elvtárs erői nem kielégítőek a tanszék biztos kezű vezetésére, a nehézségeket a II. félévtől kezdve Székely György docens, rektorhelyettes elvtárs tanszékvezető helyettesként való beállításával fogjuk megoldani, s a főkollégiumot is ő fogja előadni.

Koch Sándorné tanársegéd jó szakmai és ideológiai felkészültségű oktató, akit a hallgatók kedvelnek és a tudományos munka területén is biztatóan halad előre. Jónás Ilona tanársegéd még a kezdet nehézségeivel küzd, szakmai felkészültségét fokozatosan javítja, politikailag fejlett párttag, viszont tudományos témáját a tanszéktől kapott korlátozott méretű és minőségű segítség híján bizonytalansággal küzd. Oktatói munkáját jól ellátja.

A tanszék a közelmúltban a Középkori magyar Történeti tanszékkal együtt megvitatta a tananyag felhasználásának lehetőségeit a klerikális reakció elleni küzdelemben, ennek előkészítése kollektíven történt, előadója Jónás Ilona volt. A tanszéki tagsággal, melynek fele munkás, paraszt és szakértségs, a tanszék intenzíven foglalkozik. A középkorral foglalkozó szovjet tanulmányokat magyar nyelven a hallgatók rendelkezésére bocsátó sokszorosított kiadvány létrehozásával és rendszeres megjelentetésével a tanszék hozzájárul az oktatás színvonalának emeléséhez.

Remélhető, hogy Székely György elvtárs bekapcsolódásával a tanszék a jelenleginél sokkal jobban fogja teljesíteni oktatói és nevelői feladatát.

Új- és Legújabb kori Egyetemes Történet

A tanszék oktató-nevelői munkáját általában szilárd világnézeti-politikai megalapozottság jellemzi, ami az elmúlt két évben megóvta a jobboldali elhajlástól. A jobboldali elhajlás elemei főként olyan oktatóknál mutatkoztak meg, akik azóta már nem dolgoznak a kar kötelékében (Pintér László), vagy pedig a hibák csekély mértékben fordultak elő és azóta teljesen kiküszöbölődtek. Közvetve a jobboldali elhajlásnak tulajdonítható, hogy a tanszék az elmúlt években nem rendezett olyan vitákat, amelyek az oktatás tartalmi kérdéseivel foglalkoztak volna. Ebben a tanévben fordulat történt, így a tanszéken készülő 1871-től napjainkig tartó egyetemi történeti egységes jegyzettel kapcsolatos vitákat bonyolítják le. Az oktatásban a tanszék tagjai helyesen emelték ki a proletár internacionalizmus kérdéseit – az egyetemes történelem döntő fordulópontjánál, így a Párizsi Kommünél, az Internacionálék történetének elemzésénél, az 1905-ös forradalomnál és a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnál, valamint a II. világháború utáni korszakban, és felvették a harcot az oktatásban a nacionalista tanítások ellen, főleg többek között a Versailles-Washingtoni békerendszer, illetve Trianon és a II. világháború utáni békeszerződések tárgyalásánál. A munkás, paraszt és szakértségs hallgatókkal való foglalkozásban a tanszék oktatói értek el eredményeket. A tanszékvezető helyettesítésével megbízott Incze Miklós elvtárs maga is kitűzte, hogy minden egyes munkás, paraszt és szakértségs hallgatóval személyesen konzultál.

A fiatal különösen a munkás és paraszt származású oktatókkal (Cirus Károly és Kis Aladár) való foglalkozás terén mind Incze Miklós tanszékvezető helyettes elvtársnak, mind pedig különösen Szamuely Tibor adjunktus elvtársnak vannak még feladatai, habár eredményeik is jelentékenyek. Valamennyi tanársegéd eredményesen dolgozik tudományos tervén és igen élénken vesz részt a tudomány népszerűsítésében (előadások, brosrák). A tanszék kitűzte a munkás származású tanársegédek levelező (esetleg rendes) aspirantúrára irányítását. A pártonkívüli Urbán Aladár és a legutóbb tagjelöltnek felvett Vadász Sándor tanársegédek is további komoly fejlődést mutatnak.

Meg kell említeni azokat a jelentékeny nehézségeket, amelyek a tanszékvezető, G. Fazekas Erzsébet elvtársnőnek már harmadik esztendeje szabadságon léte okoz. A tanszék munkáját nehezítő körülmények ellenére a munka sikeresen folyik és a fejlődés jeleit mutatja. Incze elvtárs tanszéki munkáján és színvonalas előadásain, valamint Szamuely elvtárs politikai szempontból helyes előadásán kívül a tanársegédek is sorra megállták a helyüket mind a nem szakosoknak tartott nappali előadások és szemináriumok tartásában, mind a levelező oktatásban.

Középkori magyar Történet:

A jobboldali elhajlás idején ez a tanszék is általában szilárdan állt a talpán. Az elhajlás közvetett jelenségei inkább csak abban a formában jelentkeztek-, ami egyébként az egész karra többé-kevésbé jellemző volt-, hogy a hallgatósággal való foglalkozásban többet bízott a spontaneitásra a kelletnél, és így egy időben többet foglalkoztak a kiváló hallgatókkal, mint a munkás-paraszt és szakértetségis hallgatókkal, ami azonban nem jelentette ezek feltűnő elhanyagolását. Ebben kétségtelenül felelőssége volt Léderer Emma tanszékvezető elvtársnak is, aki azonban ugyanakkor kiváló politikai érzékkel még 1954 őszén felfigyelt a különösen a volt magyar szakos II. éves hallgatók körében elterjedt narodnyik és nacionalista nézetekre és a szükséges lépéseket határozottsággal megtette. A márciusi határozatok után a tanszéken tovább fokozta politikai nevelőmunkáját, de ez csak az augusztusi határozatok után bontakozott kis szélesebben. Felmérték az I. éves hallgatók helyzetét, és a DISZ-el karöltve intenzíven egyénekre menően foglalkoztak a munkás, paraszt és szakértetségis hallgatókkal. A II. évfolyamon igen jól beváltak a tematikus csoportos konzultációk. A II. évfolyamon tervszerűen igyekeznek felébreszteni a munkás és parasztszármazású hallgatókban a történet iránti fokozott érdeklődést. A konzultációk során sikerült magának a tanszékvezetőnek mindkét évfolyamon a hallgatók zömével személyesen beszélnie. A tanszék a politikai nevelőmunka terén igyekezett a DISZ-t csoportviták rendezésére irányítani, de ez még kezdeti stádiumban van. A tanszék – a Középkori Egyetemes Tanszékkal együtt – vitát rendezett az oktatási anyag felhasználásáról a klerikalizmus és a vallási ideológia ellen. A tanszékvezető irányítása alatt a tanszék oktatói kivétel nélkül kivették a részüket a tudományos kutatásból és eredményeiket tanszéki vitákon rendszeresen megvitatják. A tanszék oktatói közül Sinkovics István docens, mind az oktató, mind a nevelőmunkában kiváló teljesítményt nyújt, és karunk egyik legkiválóbb tanára. A Módszertani Bizottság jórészt az ő vezetésének köszönheti sikeres munkáját. Székely György elvtárs mintaszerűen felépített, magas tudományos színvonalú előadásokat tart, rektor helyettesi munkája következtében azonban viszonylag kevés ideje van a tanszéki munkára. A tanársegédek közül a politikai munkában kiemelkedik Berek István elvtárs, aki a párt alapszervezet titkári tisztségét is betölti, az utóbbi időkhöz ezéért tudományos munkája háttérbe szorult, de újabban ezen a téren javulás mutatkozott. Bolla Ilona és Nagy Erzsébet pártonkívüli tanársegédek alapos, lelkiismeretes és színvonalas munkát végeznek oktató-nevelő és tudományos téren, de a társadalmi munkában több kezdeményező erőt kellene mutatniuk.

Megállapítható, hogy a tanszék munkáját sikeresen, emelkedő színvonalon látja el.

Történeti Segédtudományok tanszéke

E tanszék munkája a Középkori Magyar Történeti Tanszékkal a tanszékvezető azonossága következtében, szorosan összekapcsolódik és így az utóbbiról mondottak itt is érvényesek. Szilágyi Lóránd egyetemi tanár meg-megújuló betegsége következtében gyakran kiesik a munkából. Jelenleg is kórházban fekszik és így nem képes a tanszéki feladatok

vállalásából kellő mértékben kivenni a részét. Molnár József tanársegéd az oktató, nevelő, politikai és tudományos munka területén egyaránt dicséretesen állja meg a helyét. A tanszék munkáját korlátozza, hogy a levéltáros képzés pillanatnyilag szünetel, viszont ez a tanszék látja el a karon a latin oktatást.

Új- és legújabb kori Magyar Történet

A márciusi határozatokra e karnak ez a tanszéke reagált a legélelénkebben és 1955. áprilisi értekezletén központi kérdéssé tette a szervezett küzdelmet az oktatómunka keretei között. Az augusztusi határozatok nyomán tovább fejlesztette politikai nevelőmunkáját. Hanák Péter megbízott tanszékvezető irányításával „A nacionalista nézetek elleni harc kérdése az oktatásban” címmel vitasorozatot kezdeményezett. A tanszék kitűzte 1, a nacionalizmus elleni harcot, 2, a természettudományos világszemlélet kialakítását, 3, népi demokratikus fejlődésünk eredményeinek kiemelését és 4, munkásosztályunk hősi szerepének kihangsúlyozását. A 2 kérdés terén ugyan lemaradás mutatkozik, (ezen a Műszaki Egyetem és a Bölcsészettudományi Karok most szerveződő előadáscsereje hivatott segíteni) a többi téren azonban sikeresen halad a munka. A nacionalizmus elleni harc terén Galántai József tanársegéd elsősorban a revizionizmussal és a határkérdéssel kapcsolatos helytelen nézeteket cáfolta: a párizsi béketárgyalások anyagának részletes elemzése, a történeti, etnikai, politikai viszonyok sokoldalú vizsgálata során. Varga János és Szabad György adjunktusok a reformkori előadások, Hanák Péter tanszékvezető helyettes és Tóth Ede tanársegéd a nemzetiségi kérdést súlypontba állító szemináriumok során igyekeztek rámutatni a nemzetiségek nemzeti harcának pozitív oldalaira és arra, hogy a magyar uralkodó osztályok nacionalista politikája hogyan akadályozta a nemzetiségek fejlődését. Komoly súlyt helyezett a tanszék népi demokratikus fejlődésünk eredményeinek bemutatására és azokra az öröklött korlátokra, és akadályokra, amelyek legyőzésével értük el sikereinket. Munkásosztályunk hősi szerepét a népi demokratikus korszak előadásai mellett erősen hangsúlyozták Kató István docens szakelőadásai az 1918-as burzsoá demokratikus forradalomról, valamint Bevelő Irén tanársegéd és Siklós András adjunktus szakszemináriumai a Tanácsköztársaságtól, illetve a Horthy-korszakról. A konzultációkon az oktatók kitérnek az elvi-politikai kérdésekre, ezen a téren azonban még nagyobb következetesség szükséges. A munkás, paraszt és szakértetségis hallgatókkal a tanszék nagy gonddal foglalkozik. A DISZ munkáját élénk figyelemmel kísérik, a funkcionáriusokat tanszéki értekezletekre is meghívják.

A tanszék az augusztusi határozatok szellemében mind fokozódóbb mértékben javítja munkáját és a további fejlődésre szép reményekkel kecsegtet.

Szovjetunió története tanszék

A tanszék 1953-ban létesült és A. N. Kitusin elvtárs szervezte meg. Eleinte Kitusin professzor mellett Popovics György tanársegéd dolgozott, jelenleg ideiglenesen Dolmányos István adjunktus sikeresen irányítja a tanszéket, és Hegedüs Viktor aspiráns támogatja munkájában. Az 1954-55 tanév első felében erős jobboldali, különösen nacionalista jelenségek mutatkoztak a hallgatóság között, mely ellen az oktatók felvették a harcot. Az oktatás színvonalának emelésével, az átfedések kiküszöbölésével, a szovjet tudomány eredményeinek alkalmazásával, az orosz-magyar történelmi kapcsolatok tárgyalásával sikerült a hallgatóságot közelebb hozni az orosz történelem kérdéseihez. A tananyagot Dolmányos elvtárs igyekezett alkalmazni a helyi szükségletekhez anélkül, hogy elvi feladáshoz folyamodott volna. Sok dolgozóját vonta be a tanszék munkájába, és egyik hallgatója pályadíjat is nyert. Rendszeresen törekszik az érdeklődő hallgatókból kollek-

tívát építeni a tanszék köré. Az előadásokon már a márciusi határozatok előtt felhívta a figyelmet a jobboldali jelenségek helytelenségére. A munkás, paraszt és szakértetség hallgatók közül az oktatói létszám természetesen csekély számú hallgatóval foglalkozhat, de ezekkel igen eredményesen.

A tanszék hiányossága, hogy tulajdonképpen csak egy kinevezett oktatója van és nincs tanszékvezető tanára. Ugyanakkor igen nagy létszámú hallgatója van (az idén 550 rendszeres és levelező, jövőre mintegy 900). A színvonal további emelése és növekedő feladatok ellátására legalább még egy kinevezett színvonalas oktatóra volna szüksége. A programot át kellene dolgozni. Az előadásokon a nemzetiségek történetére nagyobb súlyt kellene helyezni. A tanszék tudományos munkássága szépen halad. A Lenin intézet történeti tanszékével együttműködve nyomdába adták a Szovjetunió története 54 éves olvasókönyvét. Dolmányos elvtárs a dekabrista mozgalom magyarországi visszhangjáról tanulmányt közölt a Századokban, ő és Hegedűs elvtárs is brosúrákat írtak az MSZT és a TTIT részére. Az orosz-magyar kapcsolatokkal foglalkozók szervezésére a tanszék kísérletet tett és ennek eredményeképp 1956 nyarára egy tanulmánykötet megjelenése várható a tanszék szerkesztésében. Végeredményben a tanszéken értékes oktató, nevelő és tudományos munka folyik és színvonalának további fokozatos emelkedésére minden remény megvan.

Európai Népi Demokratikus Országok Története tanszék

A tanszék fontos feladatainak megoldását nagymértékben nehezíti, hogy a tanszékvezető a dékáni funkció betöltése miatt oly nagymértékben el van foglalva, hogy a tanszék ügyeivel, fejlesztésével, mint egyedül kinevezett oktató, alig képes foglalkozni. Ezért a tanszéki munka külső előadók bekapcsolásával (Perényi József, Arató Endre), lényegében az előadói tevékenységben és igen csekély számú hallgatói foglalkozásban merül ki. Ennél fogva mindenekelőtt az előadások színvonalára fektet hangsúlyt és ezen a téren fokozódó eredményeket ér el. A tanszék által készített jegyzet egységes kiadása most készül és a román résznek a következő évre tervezett átírásával a népi demokratikus országok legújabb történettudományi és régészeti eredményeinek felhasználásával remélhetőleg komoly színvonalú áttekintést fog nyújtani a népi demokratikus országok történetéről, melyet később tankönyvvé kíván fejleszteni. A hallgatók 1953/54-es tanévben meglehetősen idegenkedtek a szaktárgytól, elsősorban az előadó tanársegédek színvonalatlan teljesítménye miatt. Ezen a téren jelentékeny változás történt, az előadók komoly tudományos színvonalat valósítottak meg az előadásaikon. A politikai nevelés tekintetében a tananyag rendkívül sok alkalmat nyújt a nacionalizmus jelenségei elleni harcra, amivel az oktatók bőségesen élnek is. Igen sok azonban még a tennivaló, nemegyszer az előadáson részletesen tárgyaltak után is meglepő tájékozatlanságot tapasztalunk például a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó kérdésekben. Súlyt helyez a tanszék a klerikális reakció leplezésére, amire a tananyag szintén igen alkalmas. Nagy lehetőségeket rejt magába a népi demokratikus korszak előadása is, bár ezen a téren egyes országoknál az elvi kérdések tisztázására nem áll rendelkezésre elég biztos anyag (pl. Bulgária). A tanszék szervezésében, a kari Tudományos Bizottság égisze alatt nagyszabású többéves vitasorozat indul 1956. február havában Kelet-Európa fejlődése fő kérdéseinek tisztázására, melyre hazánk összes számba jöhető szakértőit mozgósítja. A vitasorozattal a kelet-európai összehasonlító történettudományos alapvetéshez a tanszék bizonyos mértékben kíván hozzájárulni, a tanszéki élet és a következő félévtől kiterjedésben továbbnövő feladatok ellátása (így a vizsgáztatások technikai lebonyolítása is) kellő színvonalon és szélességben csak egy újabb, magas tudományos értékű oktató kinevezésétől remélhető. A történettudományi kar munkájának is problémáinak futólagos áttekintéséből az a tanulság vonható le,

hogy létezésének két és fél éve alatt a jobboldali elhajlás következtében fellépett súlyos nehézségek és az elkövetett hibák ellenére karunk történelemoktatása a fejlődés útjára lépett és tekintélyes eredményeket is ért el. A hibák kiküszöbölése és a munkának a párt-határozatok szilárd alapjára támaszkodó folytatása és fokozása biztosítéka annak, hogy karunk mind nagyobb sikerrel fogja az új szocialista értelmiség nevelésének nagy ügyét szolgálni.

Budapest, 1955. december 22-én, I. Tóth Zoltán, dékán

JEGYZETEK

- 1 Történeti munkásságának néhány darabja: *Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Füzetek, 1941; *A román nemzetudat kialakulása a moldvai és havasalfjai krónikáirodalomban*, Budapest, Athenaeum, 1942; *Az „Astra” románosítótevékenysége a Székelyföldön*, Kolozsvár, Minerva Nyomda, 1942; *A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1942; *Román vonatkozású magyar történelmi irodalom*, Kolozsvár, Minerva Nyomda, 1943; *Az erdélyi román nacionalizmus első évszázada 1697–1792*, Budapest, Athenaeum, 1946; *Biographie d'une frontière : la formation du „Partium”*, Paris, Presses Univ. de France, 1946; *Klein Sámuel és az erdélyi román felvilágosodás*, Kolozsvár, Minerva Nyomda, 1947; *parasztozsgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig*, Budapest, Közoktatási Kiadó, 1951; *A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Nyomda, 1956; stb.

Kollektivizálás a Székelyföldön

Írásom célja a székelyföldi kollektivizálás bemutatása.¹ A bevezetőben ismertetem a vizsgált földrajzi terület közigazgatási változásait, bemutatom a létrehozott mezőgazdasági egységek típusait, azok megszervezésénél használt módszereket, vázolom a romániai kollektivizálás korszakait, majd a székelyföldi kollektivizálás eseménytörténetét.

(Székelyföld közigazgatási változásai 1949–1962 között) A vizsgált időszakban (1949–1962) négy közigazgatási átszervezés történt.

1949–1950-ben még a megye–járás–község felosztás létezett, mindegyik falu önálló község státusszal rendelkezett. Székelyföld területén Maros, Háromszék, Udvarhely és Csík megyék léteztek, amelyek nevükben a régi székely székek hagyományát vitték tovább.

Az 1950. szeptember 8-i közigazgatási átszervezéssel megszüntették a megyéket és járásokat, a falvak többségének önálló község státuszát megszüntették, mert egy községi rangú falunak rendelték alá a környező falvakat. Szovjet mintára tartományokat hoztak létre, amelyek rajonokból álltak.²

Székelyföld területén Sztálin (később: Brassó) és Maros tartományokat alakították meg. Maros tartomány Gyergyó, Ludas, Régen, Erdőszentgyörgy, Dicsőszentmárton és Marosvásárhely rajonokból állt. Sztálin (Brassó) tartomány túlnyomórészt magyarok lakta rajonokból állt (Udvarhely, Csík, Rákos, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely), kivételt képezett Sztálin rajon a Brassó körüli falvakkal.

1952. szeptember 27-én szovjet nyomásra³ egy újabb közigazgatási átszervezéssel létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt (MAT), amely Maros tartomány helyett létesült.⁴ Sztálin tartománytól a MAT-hoz csatolták a magyar lakosságú Csík, Udvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely rajonokat. A Felső-Maros völgyében lévő, többségében románok lakta településekből létrehozták Hévíz rajont, a román többségű Dicsőszentmárton és Ludas rajont Sztálin, illetve Kolozs tartományhoz csatolták.⁵

A következő közigazgatási átszervezés 1956. január 10-én történt, ekkor a MAT-on belül létrehozták Székelykeresztúr rajont, és más belső rajonhatárokon is módosítottak, de a tartomány külső határai csak kis mértékben módosultak.⁶ Az 1960. decemberi 27-i közigazgatási átrendezéssel Maros-Magyar Autonóm Tartományra (MMAT) nevezték át a tartományt, emellett nagyarányú területmódosulást is eszközöltek, aminek legfontosabb következménye a tartomány tömbmagyar jellegének megszűnése.⁷ Brassó tartományhoz csatolták Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely magyar lakosságú rajonokat, a MMAT-hoz csatolták a román többségű Ludas (Kolozs tartománytól) és Dicsőszentmárton (Brassó tartománytól) rajonokat.⁸

Az 1968. évi közigazgatási átrendezéssel visszaállították a megyerendszert, a történeti Székelyföld területén Maros, Hargita és Kovászna megyéket hozták létre.

(A szocialista mezőgazdasági egységek típusai)

Kollektív gazdaság.

Alapszabályzatok.

1949. évi alapszabályzat. 1949-ben megalkották a kollektív gazdaságok első minta-alapszabályzatát.⁹ A tagok földterülete és főbb munkaeszközeik közös tulajdonúvá vál-

nak, de a tagok megtarthattak bizonyos számú háziállatot és 25-50 ár területet a család szükségletére, valamint az ennek megműveléséhez szükséges mezőgazdasági eszközöket.¹⁰ A kollektív-tagok földjét egy tagba kellett egyesíteni, a be nem lépett gazdálkodóknak ugyanolyan nagyságú, hasonló minőségű területet kellett adni.

Minden munkafázist meghatároztak munkanormákban¹¹, ezek meghatározását a vezetőtanács végezte a Mezőgazdasági Minisztérium ajánlása alapján. A normákat átszámították munkanap-egységekre, és ezek arányában osztották ki a termést és a pénzjövendelmet a tagoknak.

A közgyűlés választotta az 5-7 tagú vezetőtanácsot és a 3 tagú ellenőrző bizottságot, ennek beiktatását a rajoni Néptanács Végrehajtó Bizottsága is jóvá kellett hagyja. „Kulákok, spekulánsok, kizsákmányolók” nem lehettek tagjai a kollektív gazdaságoknak.

Az alapszabályzat szerint a kollektív tagjai az alapítás után 3 évvel kiléphettek a közös gazdaságból.

1953. évi alapszabályzat. 1953. májusában egy új kollektív gazdaság minta-alapszabályzatot vezettek be, ez az előzőnél kimunkáltabb volt.¹² Kisebbségre maradó földterület (20-30 ár), tartalékalapot létesítettek a gyengébb termésű évekre (2%-a a pénzjövendelmeknek), szigorították a pénzfelhasználás feltételeit, maximálták az ügyvezetés költségeit (5%), segélyalapot létesítettek (a termés és jövedelem 2%-a), az állóalap-részesedése nem változott.

Igyekeztek ösztönzőket is beépíteni, pl. ha egy brigád a tervezett termésnél nagyobb terméseredményt ér el, jövedelemelosztáskor a tagjai plusz munkanapegységeket (és jövedelmet) kaphattak, annyi százalékban, amennyivel túlhaladták a termést. A tervezett termésnél kevesebbet nyújtó brigádok esetében 10%-ig terjedő munkanapegység-levonást rendelhettek el.

A RMP KB 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozatában ajánlásokat fogalmaztak meg a kollektívek alapszabályzatának módosítására.¹³ Ajánlották egy havonkénti, de legalább negyedévenkénti pénzbeli előleg bevezetését, mellékgazdaságok létesítését (zöldségekertek, szárnyas-, sertés-, tejgazdaságok) azért, hogy a kollektív egész évben eladható terményeket állítson elő és ajánlották a segélyalap felemelését 2-ről 4%-ra. De a legnagyobb változás a tagfelvételt érintette: ajánlották az állammal szemben „lojális” magatartású kulákok felvételét a közös gazdaságba.

A kollektív gazdaság megalakítása. Először a helyi állami- és pártszervektől (vagy a helyszínrre küldött aktivistáktól) kipuhatták, hogy melyik helységben alakítható könnyebben közös gazdaság majd felmérték a kiválasztott helység gazdasági és demográfiai helyzetét, aktivistákat küldtek (egy „pártszervező” vezetésével), akik egy „kezdeményező bizottságot” hoztak létre. Elsőként általában a földnélküli vagy kevés földdel rendelkező földművesek lettek tagjai az új gazdaságnak.

Rendkívüli eredménynek számított, ha a falu legbefolyásosabb gazdáit sikerült rábírnunk hogy belépjenek a közös gazdaságba, hiszen ők a falu véleményformálói voltak, beállásukat általában a helybeliek nagy része követte. Pár nagygazdát is be kellett szervezni, mert csak az ő földterületeik bevonásával lehetett a kollektív alapításhoz megkövetelt föld/munkaerő arányt biztosítani.

A kollektív gazdaságok székházának általában egy nagy udvarral, csürrel rendelkező, általában kuláknak minősített helybeli házát vették el. A családot vagy karhatalommal elvitték a helységből, vagy megfélemlítették, hogy elköltözzenek, a más településeken lakókat pedig lemondatták birtokukról. A megfelelő mennyiségű földterület és munkaerő megléte esetén a szervezők összeállítottak egy összegzést a leendő kollektív gazdaság adataival és javasolták a kollektív megalakításának/felavatásának engedélyezését, amit a

Központi Bizottság Mezőgazdasági Ügyosztálya vagy a tartományi Pártbizottság bírálta el.

A kollektív gazdaság megszervezése. A tagok élő (lovak, szarvasmarhák) és holt (székér, borona, cséplőgép) eszközeit egy ún. leltározó bizottság gyűjtötte össze. Ezeken kívül a következő évi vetőmagot és a kollektív állatainak kitelettetéséhez szükséges takarmányt is próbálták összegyűjteni.

A tagosításra kijelölt területről az egyéni gazdálkodóknak át kellett adniuk területeiket (alá kellett íratni velük a földcsere-jegyzőkönyvet), helyette távolabbi, általában gyengébb minőségű földterületeket kaptak. Mivel a földcsere-jegyzőkönyvek aláírása állandó nehézségekbe ütközött, a hatalom jogszabályi úton rendezte ezt a problémát: a 151/1950-ös MTH szerint földcserére akkor is sor került, ha csak az egyik fél egyezett bele!

Adminisztratív intézkedés volt a kollektív gazdaságok minta-alapszabályzatának feloldozása majd aláírása a kollektív tagságával. Még el kellett fogadtatni a munkanormákat majd a munka-minimumot (egy év alatt egy család minimum hány munkanapegységet dolgozik a közös gazdaságban – a felettes szervek évi minimum 80, a kollektívben végzett munkanapot próbálták elfogadtatni).

A kollektív kádereinek (brigádosok, traktoristák, mezőőrök, raktárosok) általában párt-hű embereket választottak, tekintet nélkül a hozzáértésre vagy a szorgalomra, ami folyamatos problémákat és károkat okozott.

TOZ típusú mezőgazdasági társulás/társas gazdaság.

A RMP KB 1951. szeptember 18-i határozatában hirdették meg a TOZ típusú mezőgazdasági társulások létrehozását¹⁴, és 1952. január 25-én közzétették a minta-alapszabályzatát.¹⁵ (Később ezeket mezőgazdasági társulásokká, majd társas gazdaságokká nevezték át.) Ezekben a termőterület és a műveléséhez szükséges mezőgazdasági eszközök és igazsálatok a gazdák tulajdonában maradtak és be lehetett állni a földterület csak egy részével is. A tagok földterületeit tagosították, a legfontosabb munkálatokat közösen végezték, a termést a tulajdonosok földterületeinek arányában osztották szét. Itt is munkaterv és termelési terv alapján művelték a földet, a társulás nem oszlott fel a mezőgazdasági év végén és lehetőség volt közös (osztatlan) alap létrehozására is.

A társulás – alapszabályzatban is kimondott – célja a kollektív gazdasággá való átalakulás volt. Mivel nem volt sem területi-, sem létszám alsó határ, akár 4-5 családdal is alakítottak mezőgazdasági társulásokat.

Járadékos mezőgazdasági termelőszövetkezet. Ezt a szervezési formát a RMP KV 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozatában ajánlották, és 1965 őszén dolgozták ki ennek minta-alapszabályzatát.¹⁶ Eszerint a tagok teljes földterületüket a szövetkezetbe hozták, de az megmaradt a gazdálkodó tulajdonában: a szövetkezet csak használati joggal rendelkezett felette.

A földterületet ugyanúgy (cserével) tagosították mint a kollektív gazdaságok, a tagok ugyanúgy 20-30 árt tarthattak meg személyes használatra, és a mezőgazdasági eszközök és igazsálatok is közös tulajdonba kerültek.

A leglényegesebb különbség a jövedelemelosztásban volt: azt a munkanapegységekből (75%) és a földterület nagyságának arányában – járadékként – (25%) számították ki. A munkaképes tagok – ha nem végeznek el egy minimális mennyiségű munkanap-egységet – nem részesültek a földjáradékban.

Egyszerű társulások. Azokat a társulásokat, amelyek nem követték mindenben a mezőgazdasági társulások alapszabályzatát (pl. nem volt osztatlan alapjuk, nem dolgozták meg együtt a földeket, stb.), „egyszerű társulásoknak” tekintették.¹⁷ Ezek többfélék lehetnek, a MAT-ban az ipari növények termesztésére szakosodott társulások ismertek – ezek általában kényszertársulások voltak: a kötelező vetéstervben a gazdákat ipari növények

termesztésére kötelezték, és az egyszerű társulás keretében a gazdák egy összefüggő táblában termesztették a kijelölt növényt.

(*A kollektivizálás módszerei*) A beszerzés során három típusú módszert alkalmaztak.

Ösztönző módszerek.

Földosztás. Azok a földművelők, akik nem rendelkeztek földterülettel és addig nap-számosként vagy szolgaként dolgoztak, ha beléptek a kollektív gazdaságba, egy fél ha földterületet kaptak használatba.

Adócsökkentés. A kollektív gazdaságba való belépéssel a gazdálkodók mentesültek a beszolgáltatási kvóták és a mezőgazdasági adó alól, ami sok család számára szabadulást jelentett a nyomasztó gazdasági terhek alól.

Jogi-adminisztratív nyomásgyakorló módszerek.

Kényszermunka. A korabeli törvények szerint minden család köteles volt közmunkát végezni, ezt a helyi államigazgatási szervek arra használták fel, hogy teljesíthetetlen határidőre nehéz fizikai munkát rójanak ki az ellenálló gazdákra.

Munkahelyről való eltávolítás. Az állami munkahelyeken dolgozókat fenyegették ezzel.

Rokonok meggyőzésére kényszerítés. Azokat az állami alkalmazottakat, akiknek kollektivizálандó helységekben laktak a rokonaik, elküldték, hogy írassák be a hozzátartozóikat a közös gazdaságba.

Kilakoltatással való fenyegetés. Főleg azokban a helységekben alkalmazták, ahol a második világháború végén elmenekült száz lakosok helyett mások telepedtek meg.

Bírósági eljárással való fenyegetés. Különbféle ürüggyekkel (pl. gazdasági szabotázs) az ellenálló gazdákat perbe fogták, ahol pénzbírságtól a börtönig terjedtek a büntetések.

Erőszakos módszerek (fizikai és pszichikai erőszak).

Kivégzés. Ez a pár esetben alkalmazott módszer volt a leghatásosabb, a megfélemlített helybeliek pár nap alatt tömegesen iratkoztak be a kollektív gazdaságba.

Fizikai bántalmazás. Néhány gazdát a Milíciára vagy a Securitatéra vittek, ahol verték őket, kutyákat uszítottak rájuk, hogy aláírják a belépési nyilatkozatot. Aláírás után hazarendték őket, és utasították, hogy elmeséeljék, mi történt velük.

Aláírásra kényszerítés a Milícia segítségével. Az ellenálló gazdákat fegyverrel kényszerítették, hogy a helyi Néptanács vagy Milícia székházába jöjjenek, aláírni a belépési nyilatkozatot.

Elzárás/bezárás. Egyes helységekben bezárták a kollektivizálásnak ellenálló gazdákat a helyi Milícia vagy Néptanács pincéjébe élelem és víz nélkül.

Meggyőzés beszélgetésekkel. Elméletileg a gazdálkodókat egyéni beszélgetésekkel kellett volna meggyőzni a beiratkozásról. Ezt kifordítva a pártaktivisták este jöttek a gazdához és későig ültek ott, és ezt többször megismételték, remélve, hogy a kifárasztott gazda aláírja a belépési nyilatkozatot.

Alkukhelyzetek. A kollektivizálás utolsó szakaszában két esetben van tudomásunk alkukhelyzetről. Egyik esetben egy nagyernyei nagygazda – látva hogy elkerülhetetlen a közös gazdaságba való beállítás – leányának városi munkahely kieszközléséhez kötötte a belépési nyilatkozat aláírását. A pártszervező személyes kapcsolatai révén kerített munkahelyet, a gazda pedig, aki méltányolta kérése teljesítését – éveken keresztül a gazdaság egyik legmegbízhatóbb munkatársa lett.

A másik ismert esetben a gerendkeresztúri és más helységbeli kollektív gazdaságok vezetőtanácsa megengedte, hogy az kollektív gazdaság tagok egyéni gazdaságaiban gyenge teheneiket kicseréeljék a kollektív gazdaság jobb minőségű teheneivel.

(*A romániai kollektivizálás eseménytörténete*) A romániai kollektivizálás három nagy időszakra osztható, úgymint az 1949–1953; 1953–1955, 1956–1962 közötti évekre.

1949–1953. A kollektivizálás első időszaka 1949. március 3–5-től, a Román Munkáspárt kollektivizálást meghirdető plenáris ülésétől kezdődik, és négy szakaszra osztható.¹⁸

1949. március 3. – 1950. június. Az első szakasz jellemzője, hogy viszonylag erőszakmentesen törekedtek a kollektív gazdaságok megalakítására, bizonyos gazdasági feltételek elérésére törekedve (minimum 3 ha/család).¹⁹ Az óvatosság és a gazdálkodók ellenállása miatt azonban kevés közös gazdaság alakult, emiatt a kollektivizálásért felelős Ana Paukert egyre több kritika érte.²⁰

1950-ben szovjet tanácsadókkal közösen kidolgozták Románia első ötéves fejlesztési tervét, amely szerint 1955-re Románia termőterülete 70 százalékának a kollektív gazdaságok tulajdonában kellett lennie. E cél csak úgy lehetett volna elérni, ha már 1950-ben 1000 új gazdaságot létesítenek. Ana Pauker ellenszegült ennek, tudva, hogy az ilyen rövid időn belül csak erőszak alkalmazásával érhető el.

A KB többi vezetőjének, elsősorban Gheorghe Gheorghiu Dej-nek így kapóra jött, hogy 1950. június közepén Ana Pauker egészségi okokból távozott az országból, és helyére Dej bizalmi emberét, a tömeges és felülről irányított kollektivizálást sürgető Alexandru Moghioroș-t (Mogyorós Sándort) nevezték ki a Mezőgazdasági Bizottság élére. Ő 1950. június közepén egy bukaresti pártgyűlésen közölte, hogy szeptemberig országosan körülbelül 1000 új kollektív gazdaságot kell alakítani, és felszólította a megyei párttitkárokat ennek végrehajtására.²¹

1950. június – 1950. szeptember. Ettől az időponttól új szakaszról beszélhetünk, mert a megyei párttitkárok a gyors és tömeges kollektivizálás érdekében erőszakhoz folyamodtak.

A Rendőrség és a Milícia is bekapcsolódott a kollektivizálásba, megfélemlítve vagy rákényszerítve az embereket, hogy belépjenek a közös gazdaságba.²² A hatósági erőszak miatt az ország különböző vidékein ellenállási góccok alakultak ki²³, nyár végére nyilvánvalóvá vált az erőszakos kollektivizálás tarthatatlansága, ezért a kollektivizálást ősszel leállították.²⁴

1950. szeptember – 1952. június. A harmadik szakaszban az erőszakos kollektivizálás nyomán keletkezett problémákat próbálták megoldani, illetve a létrejött kollektív gazdaságokat megszilárdítani. Ana Pauker visszatérte után, 1950 őszén leállította a kollektivizálást, és igyekezett megszüntetni a törvénytelenégeket.²⁵

Az irányváltást a nyilvánosság számára a különböző párhatalmazatok jelezték, ezek közül a RMP KB 1951. szeptember 18-i határozata elismerte, hogy erőszakos módszereket alkalmaztak a kollektivizálás folyamán („különösen a volt Háromszék, Kis-Küküllő, Fehér, Vilcea, Argeș megyékben”).²⁶ A határozat javasolta, hogy létesítsenek TOZ-típusú mezőgazdasági társulásokat.

Ana Pauker intézkedései miatt a romániai kollektivizálás annyira lelassult, hogy 1952 elején az összes kelet-európai kommunista állam közül Romániában volt a legkisebb a kollektívek tulajdonában levő föld mennyisége.²⁷

A pártvezetésen belüli harcban Ana Pauker teret veszített Gheorghe Gheorghiu Dej-zsel szemben. Ana Pauker kizárása a pártból (a KB 1952. május 27–29-i ülésén) a kollektivizálásban is új szakasz kezdetét jelentette.²⁸

1952. június – 1953. augusztus. A kollektivizálásban, bár már nem az 1950 nyarán tapasztalt mértékben, de visszatért az erőszak alkalmazása.

1953. augusztus – 1955. december. Sztálin halálát követően az új szovjet vezetés az erőforrások nagyobb részét csoportosította át a fogyasztási cikkek előállítására. A moszkvai irányváltáshoz igazodva Romániában a RMP KB 1953. augusztus 19–20-i ülésén

jelentették be az új gazdaságpolitikai fordulatot. Elismerték, hogy a kollektív gazdaságok nem kaptak elégséges támogatást, illetve hogy működési hiányosságaik vannak, emiatt kis terméseredményeket értek el. A határozat hatására lelassult a kollektivizálás.²⁹ Két év alatt az országban csupán 155 új kollektívet létesítettek.³⁰ Ebből az időszakból erőszakos módszerek alkalmazásáról sincsenek adataink.

1955. december – 1962. A romániai kollektivizálás harmadik – utolsó – szakasza a RMP II. kongresszusával kezdődött. Az 1955. december 23–28-án tartott kongresszuson a szovjet irányváltást követve egy újabb gazdaságpolitikai fordulatról döntöttek.

A mezőgazdaság tekintetében megállapították, hogy az nem növekszik a feltételeknek megfelelően, ennek okát a falusi kisárutermelés túlsúlyában és a mezőgazdaság szocialista szektorának alacsony növekedésében látták, ezért tervbe vették, hogy 1960-ig a mezőgazdasági termelés kb. 60-70%-át a mezőgazdaság szocialista egységei adják.³¹

A Galați tartományban történt „kísérleti” kollektivizálást követően a RMP KB 1956. július 16–17-i plenáris ülésén újra szorgalmazták a kollektivizálás gyorsítását.³² Javasolták egy új típusú mezőgazdasági szervezet, a járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezetek létrehozását.³³

Az 1956 őszi magyarországi események a kollektivizálás újbóli visszafogását eredményezték, de már az év végi, 1956. december 27–19-i plenáris ülésen a kollektivizálás további folytatásáról döntöttek.³⁴

A RMP KB 1958. november 26–28-i plenáris ülésén Gh. Dej pártfőtitkár a kollektivizálás továbbfolytatását, az állami gazdaságok és a kollektívek gépesítési fokának növelését tűzte ki célul.³⁵

1960. június 20–25-én, a RMP III. kongresszusán, Gh. Dej ismertette az ötéves (1956–1960) terv eredményeit: úgy értékelte, hogy a mezőgazdaságban a terület és árutermelés szempontjából már 1959 végén túlsúlyba került a szocialista szektor.³⁶ Szavai szerint „*nagy vonalakban befejeztük a mezőgazdaság szövetkezetesítését*”, így állásfoglalása után várható volt, hogy a fő hangsúly a mezőgazdasági társulások kollektívekké alakítására tevődik. Dej még arra is kitért, hogy „*az utóbbi években [...] a kis kollektív gazdaságok nagyobb gazdaságokba egyesülnek*”, várható volt tehát a kollektív gazdaságok összevonása is.

A RMP KB 1961. június 30. – július 1-ji plenáris ülésén szintén a kollektivizálás további folytatásáról értekeztek.³⁷ Gh. Gh. Dej értékelése szerint a III. pártkongresszus óta tömegessé vált a mezőgazdasági társulások kollektív gazdaságokká alakulása is, így domináns formává váltak a kollektív gazdaságok.³⁸ Dej áttekintése szerint ekkor az ország mezőgazdasági termőterületének majdnem teljes egésze a szocialista szektorban van, és a hátralévő időszak fő feladata a mezőgazdasági társulások kollektívekké alakítása volt. Erre alapozva Dej kijelentette, lehetséges a kollektivizálás befejezése a kitűzött év, 1965 előtt. Jelentése végén Dej kijelölte a követendő célokat: a kollektivizálás felgyorsítását és a kis területtel rendelkező kollektív gazdaságok összeolvasztását.³⁹

Valószínűleg a román pártdelegáció 1961. július 31. – augusztus 12. közötti szovjet-unióbeli útjával hozható kapcsolatba a kollektivizálás erőszakos formáinak a gyakoribbá válása az ezt követő időszakban.⁴⁰

A kollektivizálás – szimbolikus – befejezése a Nagy Nemzetgyűlés 1962. április 27-i, ünnepi nagygyűlésén történt.⁴¹

(A szövetkezetesítés eseménytörténete a Székelyföldön)

1949. március – 1950. június. *Lassú kollektivizálás.* Az időszakra az óvatosság és az ösztönző módszerek használata volt a jellemző, amivel csak minimális eredményeket értek el: főként a nincstelen és szegény földműves réteget sikerült bevonni gazdaságokba,

majd, hogy meglegyen az előírt 3 ha föld/család arány, pár nagygazdát is beerőltettek. Az időszakban Csík és Udvarhely megyékben nem alakítottak meg egyetlen kollektív gazdaságot sem, bár szervezés folyt.

Maros megye. 1949–1950 júniusa között Maros megyében is többnyire az ösztönző módszerek használata volt a jellemző, ezzel 1950. júniusáig csupán négy kollektív gazdaságot sikerült létesíteni. Presztízszokokból az első Maros megyei kollektív gazdaságot Ákosfalván (1950. márciusban avatták fel) létesítették, mert ott a második világháború időszakában internálótábor működött, ahová az akkor illegalitásban lévő kommunista párt tagjait és szimpatizánsait zárták.

Háromszék megye. A megye első kollektív gazdaságát Torján (Kézdivásárhelyi járás) hozták létre, amelyet 1949. augusztus 14-én avattak fel. A téli agitációs munka nyomán zsarolással, 62 család részvételével 1950. május 28-án felavatták fel az angyalosi kollektív gazdaságot.⁴²

1950. június. – 1950. szeptember közepe. Erőszakos kollektivizálás. Az 1950. júniusa-szeptembere közötti időszakban az adminisztratív nyomásgyakorlás és az erőszakos módszereket különféle módozatait alkalmazták Maros és Háromszék megyékben. Csík és Udvarhely megyékben egyelőre csak a kollektív székházához szükséges birtokelkobzásokról vannak írásos adataink, valószínűleg itt is alkalmaztak nyomásgyakorló módszereket, de csak kisebb mértékben.

Maros megye. Az itt alkalmazott erőszakos módszereket közül a kulákgyilkosságok voltak a legismertebbek. A kollektivizálással kapcsolatos megfélemlítésért végeztek ki 1950 augusztusában Udvarfalván Nagy László, Vadadon Kiss István⁴³, Mezőszilváson Grindeanu Ioan⁴⁴, Marosorosziban Lăluț Remus kulák minősítésű gazdákat. Nem volt elég a félelmet előidézni, azt szét is kellett teríteni azt a vidéki társadalomban: a kollektivizálandó helységekből pár ellenálló gazdát a Miliciára vagy a Securitatéra vittek, ahol megfélemlítéssel vagy fizikai erőszakkal rákényszerítették őket a belépésre, majd hazaengedték őket, néhány esetben utasítva is őket, hogy elmeséljék a velük történeteket. A két hónapi szervezőmunka eredményeképp a Maros megyében 33 kollektív gazdaságot alakítottak 1950. szeptember végéig.

Háromszék megye. Az 1949. március 3–5-i határozat után egy nem pontosított időpontban két küldött érkezett Bukarestből, akik Tóth Géza megyei párttitkárral együtt elmentek Lécfalvára (?), ahol – Tóth Géza nyilatkozata szerint – bemutatták egy kollektív gazdaság megszervezésének módját, ennek lényege hogy „a parasztokat rövidre kell fogni” és „nem szabad utánuk engedni, mert máskülönben soha nem iratkoznak be a kollektív gazdaságba”. Tóth a továbbiakban ezeket a módszereket használta fel a szervezésben. A helyi párt-alapszervezettel közölték, hogy a kollektív gazdaságok megszervezése párthatározat, és okvetlenül végre kell hajtani.

Az angyalosi kollektív gazdaság felavatása (1950. május 28.) után kezdtek kényszerítő módszereket alkalmazni, ugyanis ezután a megyei pártbüro csak az eredményeket értékelte ki, a hibákat nem, úgyhogy a visszaélések elhallgatása bevett szokássá vált.⁴⁵

A megyei pártbizottság büroájában eldöntötték, hogy Kézdilemhényben is kell kollektív gazdaságot szervezni, mert Luka László (akkori KB-tag és pénzügyminiszter) onnan származott, és azt remélték, ha itt létre tudnak hozni egy kollektív gazdaságot, máshol is könnyebb lesz a szervezés. Az 1950. április–májusában végzett szervezés ellenállásba ütközött, de végül 1950. június 11-én felavatták a kollektív gazdaságot.⁴⁶

Június első felében Tóth Géza megyei párttitkár egy három hónapos kollektivizálási tervet készített, 1950. június–augusztus között három közös gazdaságot szándékoztak a megyében megalakítani. De ekkor érkezett vissza Bukarestből Nagy Mihály, Háromszék

megye pártbizottságának titkára és azt mondta, hogy ez túl kevés, mert Csík megye 20, Udvarhely megye 24 és Maros megye 30 kollektív gazdaság megalakítását tervezi.

Ezt követően Nagy Mihály javaslatára nyolc, majd 15 új kollektív gazdaság megalakítását vették tervbe. Tóth ezt követően telefonon beszélt a KB Mezőgazdasági Ügyosztályának egy tagjával, akitől megkérdezte, hogy a kollektív gazdaságok szervezésénél a mennyiségre, vagy a minőségre helyezték a hangsúlyt, a válasz: mindkettőre. Ezt úgy értelmezte Tóth, hogy csak nagy létszámú kollektív gazdaságokat szabad alakítani. Így beindult egy erőszakos kollektivizálás, július-augusztusban a megyében 21 kollektív gazdaságot alakítottak, és további háromból gyűjtötték össze az belépési aláírásokat.⁴⁷

Csík megye. Nincs elegendő adatunk a kollektivizálás korai szakaszáról, hét helységben 11 családfőtől vették el birtokaikat, akik családjaikkal elhagyták a községet. 1950. augusztus végéig tíz helységben avattak fel kollektív gazdaságot, azokban a helységekben, ahol vagyonekobbzásra került sor.

Udvarhely megye. Hat helységből kilenc család vagyont vették el, a volt tulajdonosok a megfélemlítések hatására elhagyták a helységeket. Augusztus végéig 13 helységben alakítottak kollektív gazdaságot.

A székely megyékben 1950. október 17-ig végrehajtott birtokelkobzások

Megye	Bírósági eljárással	Bírósági eljárás nélkül	Házfoglalás	Helységből eltávozott vagyont lefoglalták	Megmozdulás nyomán elkobozták
Háromszék	24	-	-	2	37
Csík	2	9	-	1	
Udvarhely	1	10			
Maros	29	9	5	9	
Összesen	56	28	5	12	37

DANIC, CC al PCR, Secția Agrară 65/1950 f. 255-296

1950. szeptember közepe-vége. Kollektivizálás-ellenes megmozdulások. A megmozdulások általában kollektív-ellenes tömegtüntetéssel kezdődtek, majd vagy aláírásgyűjtéssel folytatódtak, amit küldöttségekkel állami vagy pártszervekhez juttattak. Más esetekben a tömeg megrohanta a községházat, megsemmisítették a beiratkozási íveket, elkergették vagy -verték a pártszervezőket, elűzték az államhatalom helyi képviselőit.

Megmozdulások a volt Háromszék megye területén (Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy rajonok). Az erőszak hatására megmozdulások robbantak ki, hogy hol és mikor, arról eltérő adatokkal rendelkezünk. Megmozdulásokról vannak adataink augusztus 18/27, szeptember 7 körül is, de zömmel 1950. szeptember 17-én törtek ki, és 8-12 helységet fogtak át.

Válaszul a hatalom 1950. szeptember 22-én vagy 28-án a megmozdulásban részt vett helységekből több családot letartóztatott és elvitt, egy részüket a Román Alföldre deportálták. Sepsigidófalván a falubeliek megpróbálták megakadályozni a családok elhurcolását, ennek során a Securitate két helybelit, Zsigmond Andrást és Jancsó Vilmost lelőtt.

A volt Háromszék megyei megmozdulások nyomán elhurcolt családok száma

Helység	Elhurcolt családok száma 1950. szept. 28-án ⁴⁸	Elhurcolt családok száma, nem ismert időpontban ⁴⁹
Sepsigödöfalva	6	5 (23 személy)
Angyalos	7	3 (11 személy)
Maksa	6	9 (20 személy)
Lécfalva	8	8 (23 személy)
Kézdimárkosfalva	3	1 (4 személy)
Kézdihatolyka	4	2 (6 személy)
Zalánpataka	-	3 (7 személy)
Dálnok	-	3-4 (15-18 személy)
Sepsiszentgyörgy	-	1 (4 személy)
Komolló	-	1 (3 személy)
Sepsiárkos	-	1 (2 személy)
Sz. petőfalva	-	6 (20 személy)
Összesen	34	43-44 (138-141 személy)

Forrás: SJAN Mureş, I.J.M.I. Mureş, Dir. Reg. M.A.I.-M.A.M. 1558, f. 9-13.

Megmozdulások a volt Kis-Küküllő megye Maros tartományhoz került területein (Ludas rajon). 1950. szeptember közepén a radnóti, majd a környező három kollektív gazdaságban törtek ki megmozdulások, nincsenek adataink a megtorlások mértékéről.

1950. november – 1951 tavasza. Stagnálás és rejtett ellenállás. 1950 őszén és telén megkezdődött a kollektív gazdaságok alakításakor tapasztalt törvénytelen ségek és erőszakoskodások kivizsgálása. Az irányváltást jelezte, hogy október közepén kivizsgálták a tartományban megalakításra javasolt kollektív gazdaságokat, de egyik esetben sem hagyták ezt jóvá.

Az enyhülés másik jele a pártkollégiumok létrehozása volt, melyek feladatául tűzték a párttagok visszaéléseinek kivizsgálását, ezt Maros tartományban a 1950 szeptemberében hozták létre.

1950. november 5-én egy bizottság felülvizsgálta a Maros tartományi kollektív gazdaságok földterületeinek tagosítását és komoly visszasságokat tártak fel.⁵⁰ Kiderült, hogy 21 kollektív gazdaságban azoknak gazdálkodóknak egy része, akik nem álltak be a közösbe, gyengébb minőségű és kisebb csereföldet kaptak, mint amit a kollektív területébe tagosítottak. Az elégedetlen földművelők sok helyütt nem vették át a csereföldet. Az ellenállás nagyságára jellemző, hogy Csiba-Káposztásszentmiklóson 155 személy nem írta alá a földcsere-jegyzőkönyvet. A kulákoknak minősítettek gyengébb minőségű földeket kaptak.

A megmozdulások – a nyílt ellenállás – leküzdésével a gazdák a rejtett ellenállás különféle eszközeivel éltek. Ennek lényege, hogy a kollektív gazdaság tagok – habár a belépési nyilatkozatot aláírták, de a kollektív gazdaság létrehozását megelőző gyakorlati lépéseket igyekeztek elszabotálni, amire többféle lehetőség adódott: állatok beadásának késleltetése, takarmány beadásának megtagadása, földterületek eltitkolása, vetőmag és a mezőgazdasági eszközök be nem adása, lopás. De a leghatékonyabb forma a munkamegtagadás lett, amely egyre nagyobb méreteket öltött 1951 elején.

1951. tavasz – 1952. június. *Munkakimaradás és újjászervezés.* 1951. Tavaszán hat, Marosvásárhely környéki kollektív gazdaságban nagyarányú munkakimaradásokra került sor. Három gazdaság esetében a tartományi vezetés személycserét, kizárásokat alkalmazott, de a másik három, problémásabb gazdaság (kerelői, kincsesi, királyfalvi) esetében az „újjászervezést” alkalmazták: akik amúgy sem dolgoztak, kiléphetek a közösből és visszakapták földjüket, állataikat (de akárcsak a többi egyéni gazdálkodó, vetéstervet kaptak és beszolgáltatási kötelezettségük volt az állammal szemben). A kollektív gazdaság teljes megszűnését viszont sehol nem engedték. A királyfalvi gazdaságban a tagok nagyrésze újra munkába állt, a kincsesiben a beavatkozás csak felerősítette a bomlási folyamatot, amit már csak külső beavatkozás (külső munkaeerő) tartott működésben. A kerelői újjászervezés sikertelennek bizonyult, legnagyobb „eredménye” abban állt, hogy precedenst teremtett. Az újjászervezés hírére a környező rajonok erőszakkal létesített vagy problémás kollektív gazdaságaiban lassú bomlási folyamat indult meg.

1951. július–augusztus. *Újabb válság.* Ezt az időszakot a kollektív gazdaságok helyzetének fokozatos – a tömeges munkakimaradás miatti – újbóli romlása jellemezte, ráadásul mindez a kritikus – a termésbetakarítás – időszakában történt meg. A legáltalánosabb a munkakimaradás, majd a lopás volt, amely néhány esetben a teljes felbomlás állapotához vezetett: széthordták a kollektív vagyonát. Néha ez „legális” ellenállással párosult, azaz a törvényes formaságokat betartva, kérték, kérvényezték a kollektív feloszlásának engedélyezését. Ezek közül azoknak az akcióknak volt a legnagyobb visszhangja, amelyek során Bukarestbe vitték a feloszlást kérő kérvényeket.

Az újabb ellenállási hullámnak már gazdasági oka is volt. Az ellenállás azért ekkor erősödött meg, mert az előlegosztáskor és a mezőgazdasági adók és kötelező beszolgáltatások beadásánál nyilvánvalóvá vált, hogy az egyéni gazdálkodás eredményesebb, a kollektív tagok becsapva érezték magukat, az ígért bőség helyett a kollektív gazdaságok gyenge eredményeket mutattak fel.

Július végén – augusztus elején három újabb gazdaságban voltak munkakimaradások, augusztus végére ez már tíz gazdaságot fogott át.

1951. augusztus 30. – szeptember 26. *Válságkezelési kísérlet.* Látva, hogy nem sikerül javítani a helyzeten, a Maros tartományi pártbizottság vezetősége augusztus 27–28-án⁵¹, vagy szeptember közepén elutazott Bukarestbe.⁵² Itt a KB kiértékelte a tartományi pártbizottság munkáját, majd tervet készítettek a hét legrosszabb helyzetű kollektív újjászervezéséről.⁵³

Visszatértük után alkalmazni kezdték a tervet: hét gazdaságban szeptember 18-án és 22-én megpróbálkoztak az újjászervezéssel, de ezek kudarcba fulladtak, a gazdák a kilépésük engedélyezését követelték, vagy már a termést és a beadott eszközeiket hordták haza a tagok.

1951. szeptember 18-án megjelent a KB határozata a „Kollektív gazdaságok létesítése és a mezőgazdasági társulások terén végzett munkáról”, amiben elítélték a kollektív gazdaságok erőszakos szervezését, külön említve a volt Kis-Küküllő és Háromszék megyéket is, mint negatív példa.⁵⁴ A határozat hatására egyes helységeken (pl. Havadtón), ahol kollektív gazdaságot próbáltak szervezni, a gazdák kérték, hogy töröljék őket a beiratkozottak közül.⁵⁵

Egyértelműen bizonyosodott, hogy az újjászervezés modellje nem alkalmazható, mert a kollektív gazdaságok majdnem teljes megszűnésével jár. Több újjászervező gyűlést már nem tartottak. De ekkorra már elterjedt ezek híre, és megerősítette a kollektív gazdaságokkal szembeni ellenállást, amely tömegessé vált, mintegy 32-33 gazdaságot érintett.⁵⁶ Szervezett, látványos és merész akciókra került sor főleg az egymáshoz közel fekvő Alsó-

Nyárádmenti kollektív gazdaságokban, például 1951. szeptember 24-én a tartományköz-pont Marosvásárhelyen a rajoni Néptanács székháza előtt a csiba-káposztásszentmiklósi kollektív küldötteként 38 nő tüntetett a kollektivizálás ellen.

1951. szeptember. Vezetőcserék.

Az 1951. szeptember 26-i tartományi ülésen a jelenlévő magas rangú pártvezetők (több KB-tag és maga a mezőgazdasági miniszter is részt vett) leváltották Maros tartomány első titkárát, Nagy Mihályt és a mezőgazdasági ügyekért felelős titkárt, Dănescu Petrut, a kollektív gazdaságok helyzetének „elkezelése” miatt, majd kijelölték tehát az új irányvonalat: az újjászervezések leállítását, a kilépések megakadályozását, a hangadók megbüntetését.

A kialakult helyzet kezelése – 1951. október–december: A helyzet normalizálására a teljes bevethető pártapparátust mozgósították, a tartományi pártbüro tagjait, a tartományi és a rajoni aktivistákat, a 6 hónapos pártiskola aktivistáit. A legnehezebb helyzetű kollektív gazdaságokba a Központi Bizottságtól érkeztek aktivisták. Éjszakai szolgálatot is szerveztek a sürgős hírek fogadására. Négy, a legnehezebb helyzetűnek ítélt kollektív gazdaságban maga a mezőgazdasági miniszter tartott nagygyűléseket.⁵⁷

A helyzet stabilizálása hosszú időt vett igénybe. Különbféle módszerekkel próbálták helyreállítani a kollektív gazdaságok működőképességét: kollektíven belüli egyéni gazdálkodás ideiglenes engedélyezése, előlegesztás, propaganda-intézkedések, a kollektív vezetőségének leváltása, kizárások a kollektív gazdaságból, külső munkaerő alkalmazása, más munkahelyen dolgozó kollektív tagok hazahívása, munkára kötelezés a Néptanács segítségével.

1952-ben újra lendületet vett a kollektivizálás, de nincsenek részletesebb adataink a folyamatról.

1953–1955. Stagnálás.

1953 első harmadában a tartományban négy új kollektív gazdaságot és három mezőgazdasági társulást avattak fel.⁵⁸ A RMP KB utasításai nyomán 1953 februárjában leellenőrizték a tartomány összes (107) kollektív gazdaságát: vizsgálták a minta-alapszabályzatok betartását⁵⁹ és a tagságot állandó brigádokba szervezték.

A KB utasítására a MAT pártbizottsága 1953. február 13-i ülésén feldolgozták a KB körlevelét a Bukarest és Bihar tartományban történt „visszaélésekről”, majd a rajonokban tartott „feldolgozó” gyűléseken kiderültek helyi szinten elkövetett visszaélések – amit követően helyszíni kivizsgálásokat tartottak.⁶⁰ 1953. február 13-án a KB egy átiratot is küldött a tartományi pártbizottsághoz a Régen rajonban a kollektivizálás során történt kihágások ügyében (27211/2928), és ennek nyomán egy ellenőrzést hajtottak végre ebben a rajonban, amely megállapította, hogy Görgényszentimre, Dedrádszéplak és Kozmatelke községekben az 1952. évi szervezések folyamán adminisztratív-nyomásgyakorló módszereket használtak.

A KB utasítása, és a februári ellenőrzés nyomán a hangsúly az új gazdaságok megalakításáról a meglévők megerősítésére helyeződött át.

1953-ban egy új ellenállási forma válik tömegessé, az egyéni vagy közös kilépési kérvények beadása. Ennek oka az lehetett, hogy ekkor járt le az a három év, amely után – a kollektív gazdaságok eredeti, 1949. évi alapszabályzata szerint – a tagok kiléphettek a közös gazdaságból. Mások Nagy Imre, Magyarország akkori miniszterelnöke beszédének hatására kérték a kilépésüket. Máshol kevesellték a fizettségként kapott terménymennyiséget, és azt mondták, hogy amíg egyéni gazdák voltak, jobb terméseredményeket értek el a földterületükön, mint amilyen eredményt elért ugyanakkora területen a kollektív gazdaság.

Az 1953. évi kilépési kérések a MAT koll. gazd-ból és mezőg. társulásaiból

Időpont	Kilépési kérés összesen	Kilépési kérés		Visszavonta	Kizártak
		kg-ból	mt-ból		
1953. szept. 28.	376	n.a.	n.a.	125	23
1953. szept. 30.	555	417	138	n.a.	n.a.
1953. október 14	638	473	165	121	33

Forrás: SJAN Mureş, CRM-PCR 69, f. 73., 118.; CRM-PCR 74, f. 79

A helyzet kezelésére kiküldött aktivisták egyéni beszélgetéseket folytattak a kilépni szándékozókkal, és azzal próbálták eltéríteni szándékuktól, hogy közölték velük, ha kilépnek a kollektív gazdaságból, akkor nem kapják vissza azt az élő és holt leltárt, amivel beléptek a kollektív gazdaságokba.⁶¹ Másol csoport- és nagygyűléseken igyekeztek meggyőzni a kérés visszavonásáról a kollektív gazdaság tagokat. Volt, ahol még a gazdaság vezetőségének hibáit is szóba hozták az aktivisták, csakhogy lecsendesítsék a tagokat.⁶²

A kilépési kérések két helységben voltak tömegesek: Körispatakon 65 család írta alá a kérést, de „meggyőzés” után már csak 27 személy tartott ki a kilépési szándék mellett.⁶³

A vadadi kollektív gazdaságban 48 kollektív gazdaság tag egy kilépési kérvényt írt (a kérvényt az aláíratásért házról-házra vitték), majd egy kéttagú küldöttség (Lakatos György és Szász Jenő) jóváhagyásra a kérvényt a Mezőgazdasági Minisztériumba vitte. Bukarestből való visszatérésük után szeptember 23–24-én 41 tag nyújtott be egyéni kilépési kérést a kollektív gazdaságból.⁶⁴ Az állami és pártszervek végül az akció szervezőjét Kiss T. Jánosban azonosították, akit a falu kultúrotthonában tartott gyűlésen „lelepleztek” – a gazda ezt követően öngyilkos lett.

Csíksereda rajonban a TOZ típusú gazdaságok létesítésekor jelentkezett a földművelők azon törekvése, hogy a távoli, a falu határának távoli részében fekvő földekkel lépjenek be (amelyeket a társas tagosításakor közelebb tudnának hozni, miközben a tulajdonjoga az övék maradjon).⁶⁵

1954-ben is a szövetkezetek alakítására tevődött át a hangsúly: az évben csupán két kollektív gazdaság alakult 24 mezőgazdasági társulás mellett.

1955-ben egyetlen kollektív gazdaság és 35 mezőgazdasági társulás alakult a tartományban, de mind a két üzemtípusnál csekély a területi és létszámnövekedés. Ebben az évben a kollektív gazdaságok és mezőgazdasági társasok területe 12,5%-a volt az egyéni gazdaságok korábbi szántóterületének, és a tartomány földműveléssel foglalkozó családjainak 8,4%-a volt kollektív gazdaság tag.

1955 novemberében 155 kilépési kérés volt a tartomány kollektív gazdaságaiból – ezeket „meggyőzéssel” 83-ra csökkentették.⁶⁶

1956–1962. A kollektivizálás befejezése.

1956. A RMP II. kongresszusát követően (1955. december 23–28.) megkezdődött a kollektivizálás felgyorsítása Maros tartományban is. Előbb egy központi küldött jelentésben feldolgozták a párthatározatot, terveket dolgoztak ki, majd megkezdődött a tényleges szervezőmunka.⁶⁷

Az év folyamán május 1-ig 2750 család 4750 ha-val lépett be szocialista mezőgazdasági egységekbe, Udvarhely rajonban 11, Sepsiszentgyörgy rajonban hét társulást szerveztek.⁶⁸

1956. május 22-én a tartományi pártbizottság munkaülésén Vargancsik István tartományi párttitkár közölte, hogy hátramaradtak a kollektivizálási munkával, mert az 1956. évi terv havi előirányzatainak csak a 41%-át tudták teljesíteni.⁶⁹ A mezőgazdasági társulások szervezése kapcsán megfigyelték, hogy egyes gazdálkodók csupán azért lépnek be, mert gyenge minőségű, oldalas részen fekvő területeiket lapályos területekre akarják tagosítani.

1956. július 31-én Csupor Lajos tartományi pártfőtitkár ismertette, hogy ekkor a MAT-ban az össz-szántóterület 20%-a volt a szocialista szektor tulajdonában (az országos átlag 29% volt), az össz-mezőgazdasági terület 37%-a (országosan 37%), és a kollektív gazdaságok, egyszerű társulások és mezőgazdasági társulások a MAT-ban a szántóterület 14,4%-át birtokolták (országos átlag 21,5%), tehát a MAT-beli kollektivizálás elmarad az országos átlagtól.⁷⁰ Csupor eredményesebb kollektivizálást sürgetett.

1956 elején 72 pártszervezőt küldtek ki a rajonokba kollektivizálni, a rajoni pártszervek pedig a maguk során még 102 személyt. A nyári hónapok alatt (június, július) a tartományból 39, a rajonokból 54 személyt küldtek ki kollektív gazdaságokat szervezni.⁷¹

Kimutatás a MAT mezőgazdasági területeiről 1956. augusztus 22-én

Terület	Tartomány	Amelyből		Szocialista szektor területi megoszlása					
	összesen	szoc.-ta szektor		Áll. Gazd. ⁷²		Koll. és társas gazd. ⁷³		Néptanácsok	
	Ha	Ha	%	Ha	%	Ha	%		
Össz. mez. ter., amelyből	704.492	266.510	37,83	9.079	1,28	59.108	8,39	198.323	28,15
Szántó	308.023	55.491	18,01	5.549	1,80	41.186	13,37	8.756	2,84
Kaszáló	188.839	19.904	10,54	904	0,47	12.389	6,78	6.183	3,27
Legelő	201.689	189.662	94,03	1.940	0,96	4.389	2,17	183.333	90,89
Gyümölcsös, szőlős	5.941	1.453	24,45	686	11,54	716	12,05	51	0,85

Forrás: SJAN Mureş, CRM-PCR 142, f. 79.

1956. szeptember 7-én a tartományi pártbizottság plenáris ülésén újra megvitaták a tartományi kollektivizálás helyzetét. Az ülésen jelen volt a Mezőgazdasági Minisztérium részéről Fazakas János küldött, aki bírálta a tartománybelieket, mert az országos tervelőirányzathoz képest az eredmények nem voltak kielégítőek, mert az éves célként 9000 földműves családot szándékoztak beszervezni, de csak 3000-et írtak be, a 27 000 beszervezendő ha-ból csak 6000 ha-t tagoltak be a szocialista szektorba. Javasolta, hogy az éves tervelőirányzat egy részét tegyék át 1957-re, mert 1956-ban már nem látta azt kivitelezhetőnek.⁷⁴

1956. október 10-ig Udvarhely rajon 92%-ban, Régen rajon 88%-ban teljesítette az éves kollektivizálási tervét, de mindezzel együtt a tartomány egészére az 1956-os évre tervezett 28 700 ha-ból csak 5400 ha-t sikerült addig beszervezni. A hátramaradás okai között szerepelt, hogy a meglévő szocialista egységek nem működtek jól, ezért nem voltak vonzóak, és a nyári betakarítási és beszolgáltatási kampányok miatt nem volt idő a szövetkezetesítéssel foglalkozni.⁷⁵

Az 1956-os évre tervezett kollektivizálási tervet a tartományban végül csak 23,23%-ban teljesítették, így a kollektivizálásban országos szinten az utolsók között volt a tartomány.⁷⁶ Az év folyamán 75 kilépési kérés volt a tartomány kollektív gazdaságaiból.⁷⁷

1956. december közepén döntöttek arról, hogy a hegyvidéki rajonoknak minősített Hévíz, Csík és Gyergyó rajonok jórészt nem kollektivizálják.⁷⁸

Bár az iratokban sehol sem említik, de az 1956. évi kollektivizálási terv gyenge eredményei a magyarországi forradalom hatásával magyarázhatóak. A statisztikából az látható, hogy az év első felében tapasztalható szervezési lendület az év második felében alábbhagyott, a kollektív gazdaságok taglétszáma és földterület-nagysága alig nő, és a mezőgazdasági társulások szervezése is jóval elmarad az év első felében tapasztalttól. A magyarországi forradalom miatti forrongó hangulatban valószínűleg nem erőltették a kollektivizálást a Székelyföldön.

1957. Az év első felében újra tömegesen adták be a kilépési kéréseket a kollektív gazdaság tagok, valószínűleg szintén a magyarországi események hatására. Csupor Lajos tartományi párttitkár ezzel kapcsolatban arra utasított, hogy ahol sok kilépési kérés volt ott ne legyen tömeges kizárás, hanem végezzenek politikai munkát a kollektív gazdaság megerősítéséért, és csak azokat zárják ki, akik tevőlegesen neheztlik a kollektív gazdaságok munkáját.⁷⁹

Új módszerekkel próbálták gyorsítani a kollektivizálást: az év elején a tartományi Néptanács úgy döntött, hogy az alkalmazottait hazaküldi fizetés nélküli szabadságra, hogy akiknek a családtagjai közül földje van, léptesse be egy kollektív gazdaságba vagy mezőgazdasági társulásba⁸⁰, az ügyosztály-főnökök pedig 10 naponként be kellett számoljanak az elért eredményekről. A rajoni Néptanácsokat is utasították, hogy foganatosítsanak hasonló intézkedéseket.⁸¹

Szervezési intézkedésként rajononként 2-3 csoportot (kollektívát) alakítottak, amelyek csak a kollektivizálással foglalkoztak, a tartományi büro részéről 2-2 titkárt küldtek le a rajonokba legkevesebb másfél hétre, ugyanilyen céllal. Ezt a módszert hatékonynak minősítették, mert jobban mozgósította a rajoni pártszerveket és a helyi Néptanácsokat (azok „csipkedték magukat”). A kollektivizálendő helységekbe csoportokat hoztak létre a közös gazdaság megalakításáért.⁸²

1957. augusztusig főként a már meglévő egységekbe szerveztek családokat, valamint a kollektív gazdaságok megerősítésén dolgoztak: 31 gyengének minősített kollektív gazdaságból 14-ben szervezeti és személyi változásokat eszközöltek.

1957. augusztus 10-én a tartományi pártbizottság határozat hozott a szövetkezetesítés felgyorsításáról, majd nagyarányú mozgósítás történt: november és december hónapokban 8181 agitátort küldtek ki a falvakra kollektivizálni, amely nyomán decemberben egy kollektív gazdaságot és 47 társas gazdaságot avattak fel és majdnem négy és félezer családot léptettek be a már létező kollektív gazdaságokba és mezőgazdasági társasokba.⁸³ Az egyéni gazdasággal rendelkező párttagok 72,6%-a tagjává vált valamilyen szocialista mezőgazdasági egységnek.⁸⁴

1958. Az év első harmadában ismét kisebb ütemű a kollektivizálás, változást újra csak egy országos politikai esemény hozott: 1958. április 14-én a constanta-i találkozó hatására a tartományi pártvezetés a szövetkezetesítés felgyorsításáról döntött: 1958-ban 59 545 ha területet szándékoztak bevonni a szocialista szektorba.⁸⁵

Az 1957–1958. évi kollektivizálási terv a MAT-ban

Rajon	Előirányzat 1957-re (ha)	Megvalósítás 1957-ben (ha)	Megvalósítás %-ban	1957-ben megszervezett szövetkezetek	Előirányzat 1958-ra (ha)
Csík	3.212	91	2,83	1	8.611
Keresztúr	1.290	736	57,05	9	3.303
Gyergyó	5.900	176	2,98	2	9.096
Udvarhely	3.251	1.200	36,91	18	9.163
Régen	2.703	1.906	70,51	18	5.592
Erdőszentgyörgy	3.206	1.063	33,15	11	4.976
Sepsiszentgyörgy	725	2.935	404,82	12	3.042
Marosvásárhely	6.031	1.577	26,14	12	9.811
Kézdivásárhely	2.272	1.074	47,27	9	5.393
Hévíz	233	790	339,05	16	555
Összesen	28.823	11.548	40,06	108	59.545

Forrás: SJAN Mureş, CRM-PCR 190, f. 133.

1958. június 8-a után 251 községi (szervező) kollektívát alakítottak 2013 taggal, őket még 10 457 helyi szervező is támogatott. Ezzel az apparátussal már több eredményt értek el: az év végéig a mezőgazdasági társulások földterülete és létszáma több mint megháromszorozódott.⁸⁶

A MAT-beli rajonok kollektivizálásának helyzete 1958. aug. 31-én

Rajon	A szövetkezetesített terület növekedése 1957. júl. 31-től 1958. aug. 31-ig ha-ban	Előirányzat 1958-ra ha-ban	Teljesítve 1958. augusztus 31-ig ha-ban	Teljesítve 1958. augusztus 31-ig %-ban
Marosvásárhely	2.874	9.811	1.475	15,03
Régen	2.415	5.592	1.444	25,83
Hévíz	1.325	555	660	118,96
Gyergyó	476	9.096	400	4,40
Csík	492	8.611	402	4,67
Sepsiszentgyörgy	4.732	3.045	1.013	62,84
Kézdivásárhely	3.808	5.393	3.009	55,79
Udvarhely	3.425	9.163	2.378	25,96
Székelykeresztúr	2.608	3.303	2.042	61,83
Erdőszentgyörgy	2.268	4.976	1.260	25,33
Összesen	24.218	59.545	14.346	24,12

Forrás: SJAN Mureş, CRM-PCR 190, f. 192.

A tartományi pártbüro 1958. szeptember 27–28-án tartott plenáris ülésén megállapították, hogy a KB 1958. június 9–13-i plenáris ülésének határozata után a tartományban 56 mezőgazdasági társulást és két kollektív gazdaságot szerveztek meg. Gyergyó rajonban a kollektivizálási tervet csak 4,5%-ban teljesítették. Az ülésen eldöntötték, hogy a pártbüro a RMP II. kongresszusának határozata alapján módosítsa a rajoni kollektivizálási terveket oly módon, hogy az 1960-as év végéig 60-70%-ban befejezzék a mezőgazdaság szocialista átalakítását.⁸⁷

Nyomásgyakorló módszerek 1957–1958-ban.

Egyéni felszólítás. Székelykeresztúr rajonban akkor gyorsult fel a kollektivizálás, amikor minden párttaggal külön leültek, és felszólították, hogy iratkozzon be valamilyen szocialista mezőgazdasági egységbe, az érintettek pedig engedelmessé váltak.⁸⁸ Ugyanebben a rajonban a KB ülésének határozata [1958. június 9–13.] után gyűléseken feldolgozták a kollektív gazdaság- és mezőgazdasági társulás alapszabályzatát, majd egyénileg megkérdezték a gazdáktól, melyiket választják – általában a társast választották.⁸⁹

Területkijelölés. Csehétfalva községben összehívták a gazdálkodókat, és kijelöltek egy 63,7 ha-s helyet a társulásnak, és mindenki belépett, akinek ott volt földje (A gazdák reakciója érthető: a mezőgazdasági társulásokba való beállással legalább a föld tulajdonjoga az övék maradt, ellenkezés esetén rosszabb minőségű, távolabb fekvő földterületeket kaptak volna.) Hévíz rajonban hasonlóképpen jártak el Andrenyászatelep és Ratosnya községeknél, és ugyanez történt Marosvásárhely rajonban Székesen, Iklandon, Mezőféléen, ahol mind gyanúsán kevés földcserére került sor.⁹⁰

Fenyegetés. Kézdivásárhely rajonban Csernátanban a községi Néptanács elnökének sugallatára közölték a gazdálkodókkal, hogy vagy belépnek a szocialista szektorba, vagy kulák-listára teszik őket. Ugyanebben a rajonban jegyzőkönyvet vettek fel azokkal a párttagokkal, akik nem értettek egyet a mezőgazdaság szocialista átalakításával. A Securitate rajoni parancsnoka személyesen beszélt két pappal, hogy segítsék a mezőgazdaság szocialista átalakítását, közülük egyikük ezt visszautasította.⁹¹

Csikszereda rajonban is fenyegették kulák-listázással a gazdálkodókat, és aki nem állt be, kulák-listára került, emiatt Csíkszentsimonban a rajoni Néptanács érvénytelenítette a községi kulák-névjegyzéket.⁹²

Bíróági eljárás. Erdőszentgyörgy rajon Mája községben 12 gazdálkodót beidéztek az ügyészségre illegális földvásárlás vádjával, ezzel próbálták őket a kollektív gazdaságba való beiratkozásra bírni.

1958. december végén Székelykeresztúr rajont teljesen szövetkezetesített rajonnak minősítették.⁹³ Az évben a tartományban négy kollektív gazdaság alakult 151 családdal és 588 ha-val, a meglévő kollektív gazdaságokba belépett 2079 család 5115 ha-val. Ebben az évben még alakult 247 társulás alakult (15 936 családdal és 30 468 ha földdel), és a meglévő társulásokba belépett 19 891 család 56 107 ha-val.⁹⁴

1959–1960. 1959 januárjától intenzívebben foglalkoztak a szövetkezeti mezőgazdasági egységek földterületének tagosítási munkáival, 80 mérnök dolgozott ezen, és a mezőgazdasági társulások kollektív gazdaságokká való átalakítását tervezték.

1959. március hónapban Sepsiszentgyörgy rajon jelentette a szövetkezetesítés befejezését. 1960. január 5-én kérte a Kézdivásárhely rajoni pártbizottság a rajon teljesen szövetkezetesített rajonná nyilvánítását.

MAT-tanulmány. 1960. december 14-én állította össze egy tanulmányt a MAT-beli domb- és hegyvidéki falvak kollektivizálásáról. A MAT 659 vidéki településéből 432-öt domb- és hegyvidékiek tekintettek, amelyekben 109 047 család élt, 381 412 személlyel. A tanulmány szerint a hegy- és dombvidéki településeken a földterület több mint fele (52,5%) szántó, és majdnem ugyanennyi (46,4%) a kaszáló és legelő.

A tanulmány a hegy- és dombvidéki településeket három csoportba osztotta: az Erdélyi- és a Küküllő-fennsíkon elhelyezkedő dombsági falvak (Marosvásárhely, Régen, Erdőszentgyörgy, Székelykeresztúr, Udvarhely rajonok); a Csíki- és Gyergyói medencékben lévő falvak (kivételezve a közvetlenül hegylábi településeket); a hegyi települések. A tanulmány szerzői szükségesnek látták a kollektivizálást az első két csoport településeinél, a felszabaduló munkaerőnek pedig az ipari települések fele való „szervezett” átirányítását.⁹⁵

1961. február 21-én zajlott a tartományi pártaktív gyűlése a mezőgazdaság problémáiról, amelyen jelen volt Cosma Ioan mezőgazdasági miniszter is.⁹⁶ A gyűlésen bemutatták a tartományi pártbizottság mezőgazdasági osztálya jelentését a kollektivizálásról.

1961 első felében Maros tartományban a mezőgazdasági társulások tagjai nem akarták kijavítani a tavaszi vetési kampányhoz szükséges mezőgazdasági eszközöket, mondván hogy tavasszal boronálnak, amivel van, és ősszel belépnek a kollektív gazdaságba, és onnan már nem az ő gondjuk a szerszámok javítása. (Az őszi belépési szándékot az magyarázhatja, hogy a gazdák még utoljára le akarták aratni munkájuk gyümölcsét.) Az is általános jelenséggé vált, hogy eladták teheneiket, igás ökreiket, hiszen a közös gazdaságba való belépéssel ingyen kellett volna odaadniuk.⁹⁷

1961. március 14-én a tartományi pártbizottság bővített plenáris ülésén feldolgozták a RMP KB által kiadott, az Argeş tartományi kollektivizálás során elkövetett „kihágásokat”, majd meg kellett vizsgálni a MMAT-beli kollektivizálás alatt elkövetett törvénytelenégeket is, ennek során érdekes részletek kerültek napvilágra a tartománybeli kollektivizálásról.⁹⁸

Módszerek 1960/1961-ben.

Nyomásgyakorlás pártgyűléseken. Több rajonban egy „enyhe megszorítászerű” adminisztratív módszert alkalmaztak a tartományi pártbizottság engedélyével: pártgyűlésre összehívták a mezőgazdasággal foglalkozó, vagy abban dolgozó párttagokat.⁹⁹ Ott feldolgozták a kollektivizálás rajoni helyzetét majd felszólították a jelenlévőket, hogy iratkozzanak be a kollektív gazdaságba, és kollektivizáljanak ők is. Mivel a felszólítás a rajoni pártbizottság titkárától vagy a rajoni Néptanács elnökétől jött, sokan beiratkoztak. A Kézdivásárhely rajoni gyűlésen még ennél is tovább mentek: kijelentették, hogy senki sem mehet ki a teremből, amíg nem írja alá a belépési nyilatkozatot.¹⁰⁰

Társas gazdaságok összevonása a kollektív gazdaságokkal. Ludas rajonban 1960 végére a rajont 98%-ban kollektivizálták.¹⁰¹ Ekkor már csak Septéren nem volt kollektív gazdaság, itt társasokat próbáltak szervezni, hogy az emberek a közösben dolgozzanak. Mivel 1961 tavaszán már csak körülbelül 350 család gazdálkodott társas gazdaságokban, adminisztratív úton besorolták őket a kollektív gazdaságba: ősszel a kollektív gazdaságoknak és a társas gazdaságoknak közös vetéstervet készítettek. De a gazdák emiatt 42 000 kg gabonát nem vetettek el ősszel.¹⁰² „Később” (valószínűleg 1961 elején, az Argeş tartományi kollektivizálásról szóló párthatározat után) helyesbítettek: a társas gazdaságok saját vetéstervet kaptak. Csíkszereda rajonban is előfordult hasonló eset.¹⁰³

Adóbefizetés. Dicső rajon egy településén a Néptanács vezetősége az egész 1961-es évre kérte az adó befizetését azoktól, akik nem iratkoztak be a kollektív gazdaságba.¹⁰⁴

Természetesen tovább használták a már bevált adminisztratív nyomásgyakorló módszereket is: hívták az embereket a Néptanácsához, és ha nem jöttek, idézót kaptak vagy büntetést. A gyárakból a földműves származású munkásokat hazaküldték a rokonaikat meggyőzni a kollektív gazdaságba való beállásról.¹⁰⁵

Udvarhely rajonban a látogatásokon, „eszmecsereken” túl idézéssel hívtak embereket a Néptanácsához.¹⁰⁶

Gyergyó rajonban Ditró községben a földcserébe néhányan nem egyeztek bele, mert nem ugyanolyan minőségű földet kaptak volna.¹⁰⁷ Gyergyóremete községben a helyi

Néptanács és a pártszervezők megfélemlítették az embereket. Gyergyóalfaluban és Gyergyócsomafalván az adminisztratív nyomásgyakorlást használták. Gyergyóalfaluban a földeserek miatt feszült helyzet alakult ki, volt eset, amikor 30 lakosnak nem volt kijelölt földje.

1961. augusztus 1-jén a tartományban 260 kollektív gazdaság létezett (50 800 családdal és 162 500 ha-val) ez 31,4%-a volt a tartománybeli földműves családoknak, és 31%-a tartomány kollektivizálendő területének. Ugyanekkor 554 mezőgazdasági társulás is működött (91 527 családdal és 250 409 ha-val), és a szocialista szektorban dolgozott a mezőgazdasággal foglalkozó családok 87,8%-a.¹⁰⁸ A legtöbb egyéni gazdaság Csík és Gyergyó rajonokban volt.

A tartományi mezőgazdasági területek helyzete 1961. július 1-jén

Mezőgazdasági egységek és földterület	Mezőgazd. terület aránya az össz-földterülethez		Szántóterület aránya az össz-földterülethez	
	Ha	%	Ha	%
Állami mezőgazdasági egységek	242.615	31,8	27.718	7,5
Kollektív gazdaságok	161.464	21,1	127.704	34,5
Társulások	248.646	32,6	162.112	43,7
Szocialista szektor összesen	652.725	85,5	317.534	85,7
Egyéni gazdaságok	111.108	14,5	53.033	14,33
Földterület összesen	1.416.558	100	370.567	100

Forrás: SJAN Mureş, CRM-PCR 293, f. 110.

A mezőgazdaság átszervezésének helyzete 1961. júl./aug. 1-jén a MAT-ban

Rajon	A teljes kollektivizálható földterületből	
	Koll. gazd.-ban (%)	Szövetkezetekben (%)
Csík	5,4	51,9
Gyergyó	4,2	67,9
Ludas	88,4	97,7
Udvarhely	36,9	74,7
Régen	16,7	82,7
Marosvásárhely	20,5	89,4
Dicsőszentmárton	32,2	86,7
Hévíz	1,7	75,4
Marosvásárhely város	49,4	86,9
Összesen	31,2	79,2

Forrás: SJAN Mureş, CRM-PCR 293, f. 110.

1961. augusztus 1-jén a tartomány mezőgazdasági területének 85,5%-a, a szántóterület 85,7%-a és a földműves családok 87,8%-a, a szocialista szektorban volt. Ezen belül a kollektivisták szektor a családok 31,4%-át és a tartomány kollektivizálható földterületének 31,1%-át tette ki.¹⁰⁹

1961. június – 1962.

A RMP KB 1961. június 30. – július 1-ji plenáris ülésén a kollektivizálás további gyorsításáról született döntés. Ennek alapján Maros tartományban is fel kellett gyorsítani a kollektivizálást: 1962 végéig Marosvásárhely, Régen, Dicső, Udvarhely rajonokban a kollektivizálható földterület 80-90%-át be kívánták szervezni a kollektív gazdaságokba, Csík és Gyergyó rajonokban 1961 végéig be kívánták fejezni a szövetkezetesítést és át kívánták térni a kollektivizálásra.¹¹⁰

1961. augusztus 3-án zajlott a Maros tartományi pártaktív kollektivizálással foglalkozó gyűlése, 340 párttag részvételével.¹¹¹ A gyűlésnek az adott súlyt, hogy jelen volt rajta Cozma Ioan KB-tag és mezőgazdasági miniszter, a cél pedig a kollektivizálás felgyorsítása volt.

Cozma Ioan mezőgazdasági miniszter az ülésen dörgedelmes kritikában részesítette a tartományi pártapparátust a lassú kollektivizálás miatt: a MAT-ban a kollektivizálható földterület 31%-át kollektivizálták csak, és ezzel az eredménnyel országosan az utolsó előtti (12.) helyen áll a tartomány. Cozma ráparancsolt a pártapparátusra, hogy dolgozzanak: meg kell szabadulni a magántulajdontól, és be kell fejezni a kollektivizálást! A mezőgazdasági társulások átmenetiek, a cél áttérni a kollektív gazdaságokra, és 1962 végéig be kell fejezni a kollektivizálást, amit a legfontosabb problémának kell tekinteni! A mezőgazdasági miniszter gúnyolódott a tartományi pártbizottsággal is.¹¹²

A gyűlésen kitéűzték a kollektivizálási célokat a tartományban, és elfogadtak egy intézkedéssorozatot is, a cél: 1961-ben kollektivizálni Ludas és Udvarhely rajont, 1962-ben a kollektivizálás befejezése Marosvásárhely, Dicső és Régen rajonokban, és a szövetkezetesítés befejezése Csík, Gyergyó, Hévíz rajonokban, majd az utóbbiakban 1964 előtt be akarták fejezni a kollektivizálást.¹¹³

1961. augusztus 28-án a Maros tartományi pártbizottság plenáris ülésén leváltották Csupor Lajos első titkárt, helyette központi „ajánlásra” Banc Iosif-ot választották meg.¹¹⁴ A személycserét követő felszólalásokban szóba került a kollektivizálás is: Cozma Ioan felrótta Csupor Lajosnak, hogy az 1961 tavaszán nagy lendületben lévő kollektivizálást lefékeztek.

Ezek után augusztustól novemberig intenzív munkát fejtettek ki a párt- és Néptanács szervek a tartományban: októberben 17 mezőgazdasági társulás (2247 családdal és 6589 ha-val) átalakult kollektív gazdasággá.¹¹⁵

1961. december 1-jén a földművelő családok 36,8%-a, és a kollektivizálható terület 36,4%-a volt a kollektív gazdaságokban.¹¹⁶

1962. január 1-jén már a tartomány mezőgazdasággal foglalkozó lakosságának 41,1%-a és a tartomány kollektivizálható területének 40,6%-a volt a kollektív gazdaságokban.¹¹⁷

1962. március 1-jén a kollektivizálást befejezettek nyilvánították Udvarhely, Marosvásárhely, Dicsőszentmárton és Régen rajonokban. Ekkor már csak „szóbeli ellenállás”-ról van tudomásunk: Marosvásárhely rajonban Szentgerice, Nagyadorján és Nyárádszentlászló helységeekben a rendszert szidták, és „a kollektív gazdaság ellen voltak”, Iszló, Vécke és Nagyadorján falvakban egyes gazdák azt mondták, hogy minden amit az újság ír nem igaz, és amit írnak, az az emberek megtévesztésére szolgál.

Nyíltan csak a Jehova tanúi vallási közösség tagjai szálltak szembe a beírással: Bözöd faluban (Marosvásárhely rajon) 17 családfő, akik ennek a vallási közösségnek voltak a tagjai („pocăiți”), kategorikusan visszautasították, hogy beálljanak a kollektív gazdaságokba, Parajd faluban 3 személy, ugyancsak a Jehova tanúi vallási közösség tagjai írásos nyilatkozatot adtak, hogy nem léphetnek be a kollektív gazdaságba, mivel azt a Román Munkáspárt vezeti – feltehetően a RMP ateista nézetei jelentették az akadályt.¹¹⁸

Márciusban létrehoztak 88 kollektív gazdaságot 33 289 családdal és 104 916 ha-val, és a meglévő kollektív gazdaságokba belépett 10 281 család 40 589 ha-val, az elért eredmény a hónap folyamán „bevetett” 17 ezer (!) agitátornak és 3700 helyi képviselőnek volt köszönhető.

1962. március 10-én befejezettek nyilvánítták a Maros tartományi kollektivizálást. A hó végén (március 31-én) a tartományban 465 kollektív gazdaság volt, 140 645 családdal és 435 616 ha-val (amiből 299 797 ha szántó volt). A tartományban ekkor még volt 61 mezőgazdasági és állattenyésztési társulás, 10 782 családdal és 24 318 ha-val.¹¹⁹

Az új kollektív gazdaságok megalakításával párhuzamosan zajlott a kollektív gazdaságok összevonása is: Ludas rajonban 2 hónap alatt a felére csökkent a kollektív gazdaságok száma, Marosvásárhely rajonban 125-ről 102-re csökkent az összevonásokkal a kollektív gazdaságok száma.¹²⁰

Habár papírforma szerint ekkorra már lezárult a kollektivizálás, de 1962. áprilisában és júliusában (!) is még felavattak két kollektív gazdaságot a tartományban, és az év közepéig folyamatos volt a még egyéni gazdálkodók beíratása a kollektív gazdaságokba, a mezőgazdasági társulások kollektív gazdasággá alakítása, és azok összevonása.¹²¹

A kollektivizálás következményei. A több mint egy évtizedes kollektivizálási folyamat eredményeképpen gyökeres változások történtek a vidék életében. Felszámolták a gazdasági önállóság alapját: a földet, erdőt, szőlősköket, gyümölcsösöket elvették, az ezeket igazgató köztisztviselőket (erdő-közirtokosság, hegyközség) feloszlottak, az egyéni földtulajdon megszűnt, a megalakult kollektív gazdaságok nem a helyi közösségek, hanem az állam érdekeit szolgálták ki. A magán-földtulajdon megszüntetése mélyreható társadalmi következményekkel járt: a vállalkozói és nagygazda elit megszűnt. Addig nincstelen vagy szegényparasztokat – a kommunista pártba való belépésük után – tettek meg a helyi közigazgatási és gazdasági egységek (kollektív gazdaságok) vezetésére, lehetőséget adva egy felfelé tartó társadalmi mobilitási pályára.

A megélhetés létalapjának, a magántulajdonú földnek az elvétele kényszerű mobilitást indított el: a nagyobb fizetés jelentette vonzerő mellett elsősorban a megélhetési kényszer miatt a fiatal korosztály tömegesen választott városi munkahelyeket, és telepedett át vagy ingázott városra.

Teljes korosztályok kiesése miatt a helyi szokások is megritkultak. Bizonyos vallásos ünnepeket betiltottak (nagyapónteki körmenetek a keresztfához), és eltűntek egyes, a magántulajdonú mezőgazdasághoz kötődő szokások (a nagygazdáknak végzett közös aratás, és az ezt követő aratóbál). Az '50-es évek közepétől a javuló anyagi jólét más szokásokat tüntetett el (pl. fonó kalács). A megmaradt szokásokat az értelmiség elit (tanügyi káderek) szervezik tovább identitásmegőrző céllal. Érzékelhető a szokások uniformizálódása (szüreti bálakat honosítanak meg olyan helységeken, ahol szőlő nem terem meg), illetve a ruhadivatok hatása a „népviseletre”.

A kollektivizálás időszaka alatt az életmód is megváltozott, a '40-es évek végén az áruhiány és a nagymértékű elvonások miatt a minél nagyobb fokú önellátás kerül előtérbe (ruhakészítés a családnak, szappan házi főzése, stb.), de az '50-es évek második felétől a javuló anyagi helyzet, az áruválaszték bővülése, az új technikai eszközök megváltoztatják az életmódot.

Az értékrend és a morál megváltozik, hiszen a „közös”, a kollektív gazdaság javaiból legitimnek tekintik a lopást, így egy kettős mércéjű közerkölcs alakul ki. A szorgalom, pontosság, alaposág, tisztességes munka többé már nem kifizetődő a közös gazdaság keretei között, ehelyett az „ügyeskedés” (lopás a közösből) és a szerteágazó kapcsolatháló válik fontosabb értéké.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogram támogatásával készült
- 2 5/1950 sz. törvény. *Buletinul Oficial* [Hivatalos Közlöny] (a továbbiakban: *BO*) nr. 77/1950, 1950. szeptember 8.
- 3 Lásd: Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda, 2008, Pro-Print, p. 21–45.
- 4 331/1952 sz. rendelet. *BO* nr. 50/1952, 1952. szeptember 27.
- 5 Lásd Pándi Lajos – Bárdi Nándor: *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Bp., 1997, Osiris, p. 562–563.
- 6 12/1956 sz. rendelet. *BO* nr. 1/1956, 1956. január 10.
- 7 3/1960 sz. törvény. *BO* nr. 27/1960, 1960. december 27.
- 8 Lásd Pándi Lajos – Bárdi Nándor: *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Bp., 1997, Osiris, p. 562–563.
- 9 *Statutul model al gospodăriei agricole colective* [A kollektív gazdaságok minta-alapszabályzata]. [București], 1950., Editura PMR.
- 10 Megtarthattak egy tehenet vagy bivalyt, két borjút, egy malacos kocát, összesen 10 juhot és kecskét, korlátlan számú háziszárnyast és nyulat, 15 méhkaptárt.
- 11 Az a mennyiségű munka, amit egy ember egy munkanap alatt elvégez.
- 12 1650/1953 sz. MTH, *BO* nr. 39, 1953. június 18.
- 13 *Rezoluția ședinței plenare a CC al PMR din 16-17 iulie 1956*. [A RMP KV 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozata].
- 14 A Román Munkáspárt Központi Bizottsága 1951. szeptember 18-i határozata. *Scânteia* (2146 sz.), 1951. szeptember 18., p. 1–2.
- 15 99/1952 sz. MTH. *BO* nr. 6, 1952. január 25.
- 16 *Rezoluția ședinței plenare a CC al PMR din 16-17 iulie 1956*. [A RMP KV 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozata].
- 17 1139/1959 sz. MTH. *Colecția de Hotărâri și Decrete* [Határozatok és rendeletek gyűjteménye] (a továbbiakban: *CHD*) nr. 33, 1958. augusztus 15.
- 18 *A RMP KV 1949. március 3-5-i plenáris ülésének határozata a párt feladatairól a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének megerősítéséért és a mezőgazdaság szocialista átalakításáért folytatott harcban*. 1949, RMP.
- 19 Csak akkor engedélyezték a felavatását, hogyha teljesítette az előírt gazdasági követelményeket (elegendő és jó minőségű földterülettel, valamint elégséges munkaerővel rendelkezett).
- 20 Robert Levy: *Gloria și decăderea Anei Pauker*. [Ana Pauker tündöklése és bukása.] Iași, 2002, Polirom (a továbbiakban: Levy), p. 78–110.
- 21 1950. június 15-én. Levy, p. 88.
- 22 Így körülbelül 30 000 embert írtak be 1950 nyarán és őszén a kollektív gazdaságokba. (Levy, p. 90.)
- 23 Levy 89–91. és *Dan Cătănuș – Octavian Roske: Colectivizarea agriculturii în România vol. I. Dimensiunea politică 1949-1953*. [A mezőgazdaság kollektívizálása Romániában. I. kötet. A politikai dimenzió.] București, 2000, INST, p. 23. (a továbbiakban Cătănuș–Roske 2000); Dorin Dobrințu: *Colectivizarea, cote și revolte țărănești în vestul României* (1949) [Kollektívizálás, beszolgáltatás és parasztlázasodások Románia nyugati részén]. *Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă* [A Román Jelenkorkutató Intézet Évkönyve], vol. I., 2002, București, p. 282–318.
- 24 A szakasz záró időpontja 1950. szeptember 1. (ekkor ért véget a kollektívizálásra vonatkozó két hónapos terv), vagy október 10–11. (ekkor volt a RMP KB titkárságának kollektívizálással foglalkozó ülése). Cătănuș–Roske 2000, p. 28., 181–191.
- 25 Leállította a pereket azok a kollektív gazdaság tagok ellen, akiket azért idéztek bíróságra, mert nem adták be állataikat vagy mezőgazdasági felszereléseiket a kollektív gazdaságba, és engedélyezte, hogy kiléphessenek a kollektív gazdaságból azok a földművelők, akik nem akartak tagok maradni.
- 26 *Scânteia* 1951. szeptember 18. (2146 sz.), p. 1–2.
- 27 Levy, p. 93.
- 28 Levy, p. 97.
- 29 Cătănuș–Roske 2000, p. 32.
- 30 Az országban 1953 végén 1997 kollektív gazdaság létezett, 1955 végén 2152. *Dezvoltarea agriculturii RPR. Culegere de date statistice* [A Román Népköztársaság mezőgazdaságának fejlődése. Válogatás statisztikai adatokból]. Buc., 1965, Direcția Centrală de Statistică, p. 46.
- 31 *A Román Munkáspárt II. Kongresszusa*. Bukarest, 1956, Állami Politikai Könyvkiadó, p. 559.
- 32 *Marius Oprea: „Transformarea socialistă a agriculturii”: asaltul final 1953-1962* [„A mezőgazdaság szocialista átalakítása”: a végső roham 1953–1962]. (szerk.) Dorin Dobrințu, Constantin Iordachi: *Țărânamea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România* [A hatalom és a parasztság. A kollektívizálás folyamata Romániában]. Polirom, 2005, (a továbbiakban: Dobrințu–Iordachi) p. 97.
- 33 *Rezoluția ședinței plenare a CC al PMR din 16-17 iulie 1956* [A RMP KB 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozata].
- 34 Lás Gh. Gh. Dej beszédét a RMP 1956. december 27–29-i plenáris ülésén. Marius Oprea: „Transformarea socialistă a agriculturii”: asaltul final 1953-1962. Dobrințu–Iordachi, p. 98.
- 35 *Scînteia* 1958. december. 2, p. 1–4.

- 36 A mezőgazdaság szocialista szektora az ország szántóterületének 81%-át foglalja el, felszámolták a kulákságot. *Előre* 1960. június 21. (3932. sz.), p. 2-4.
- 37 Marius Oprea: „Transformarea socialistă a agriculturii”: asaltul final 1953-1962. Dobrinču-lordachi, p. 105.
- 38 Gh. Gheorghiu-Dej: *Raport la plenara CC al PMR din 30 iunie – 1 iulie 1961 asupra mersului îndeplinirii directivelor congresului al III-lea al Partidului privind construirea socialismului la sate și dezvoltarea agriculturii* [Jelentés a Román Munkáspárt Központi Bizottsága 1961. június 30. – július 1-ji plenáris ülésén a III. Pártkongresszusnak a mezőgazdaság fejlesztése és a szocializmusnak a falvakon való építésére vonatkozó direktívái tekintetében]. București, 1961, Editura Politică.
- 39 Az optimális nagyságot síkvidéken (főleg gabonatermesztés) 1500–2500 ha, dombvidéken 1000–1500 ha, és a zöldség- és gyümölcsstermelő gazdaságok esetében 500–1000 ha-ban határozza meg.
- 40 Ugyanis itt számon kérték a romániai kollektivizálás lassúságát, ez pedig eredményezhette – a felgyorsítás érdekében – az erőszakos módszerek előtérbe helyezését. Marius Oprea: „Transformarea socialistă a agriculturii”: asaltul final 1953-1962. Dobrinču-lordachi, p. 106.
- 41 Gh. Gh. Dej: *Raport cu privire la încheierea colectivizării și reorganizarea conducerii agriculturii prezentat la sesiunea extraordinară a Marii Adunări Naționale 27 aprilie 1962*. [Jelentés a kollektivizálás befejezéséről és a mezőgazdaság vezetőségének újjászervezéséről, közölve a Nagy Nemzetgyűlés 1962. április 27-i soronkívüli ülésén] Buc, Ed. Politică, 1962., p. 5.
- 42 DANIC, CC al PCR, Secția Agrară 79/1950, f. 13.
- 43 Bakó József: Géppisztollyal lötték le. Brassói Lapok 2001. január 19. 6. és Gheorghe Iancu – Virgiliu Tărău: Un episod din implicarea Securității în colectivizarea agriculturii românești. [Egy epizód a Securitate beavatkozásáról a román mezőgazdaság kollektivizálásába]. *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, [A Kolozsvári Történettudományi Intézet évkönyve], 1998. Editura Academiei Române, Buc., 2000, p. 289–290.
- 44 *Memoria*. nr 7., p. 141.
- 45 DANIC, CC al PCR, Secția Agrară 79/1950, f. 13.
- 46 DANIC, CC al PCR, Secția Agrară 79/1950, f. 40.
- 47 DANIC, CC al PCR, Secția Agrară 79/1950, f. 15.
- 48 A dokumentum mindegyik esetben 1948. szeptember 28-át ír, valószínűleg elírás, 1950-ról van szó, mert többször úgy ír róluk, mint kollektív gazdaság tagok. (ANIC, CC al PCR – Secția Agricolă, 65/1950, f. 269-270.) A visszaemlékezések szerint pedig szeptember 22-én történt. (Balogh László: Történelem a homlokráncban. Gidófalva 1950. Sepsiszentgyörgy, 2000, Charta Kiadó. p. 96. és DANIC, CC al PCR – Secția Agricolă, 65/1950, f. 269-270.
- 49 SJAN Mureș, Dir. Reg. MAI-MAM 1558, f. 9-12.
- 50 SJAN Mureș, CRM-PCR 12, f. 127-128.
- 51 Bár az egyik forrásanyag augusztus 11–12-ét jelöli meg, mint a Bukarestben tartózkodás időpontja, de ez nem helytálló, mivel az újjászervezés a bukaresti konzultáció után közvetlenül kezdődött, augusztus 30-án.
- 52 SJAN Mureș, CRM-PCR 33, f. 329-333.
- 53 SJAN Mureș, CRM-PCR 33, f. 246-249.
- 54 *Scănteia* 1951. szeptember 18., 1-2. p.
- 55 SJAN Mureș, CRM-PCR 33, f. 238.
- 56 SJAN Mureș, CRM-PCR 33, f. 329-333.
- 57 Kincsesen, Oláhkocsárdon, Karácsonyfálván és Ákosfalván.
- 58 Beszámoló, 1953. március 26. SJAN Mureș, CRM-PCR 69, f. 114-115.
- 59 Pár kollektív gazdaságban az előírt 0,25 ha-s területnél többet utaltak ki a tagoknak.
- 60 SJAN Mureș, CRM-PCR 73, f. 74.
- 61 SJAN Mureș, CRM-PCR, 69, f. 172.
- 62 SJAN Mureș, CRM-PCR 69, f. 118.
- 63 SJAN Mureș, CRM-PCR 74, f. 80.
- 64 SJAN Mureș, CRM-PCR 69, f. 73.
- 65 SJAN Mureș, CRM-PCR 69, f. 63.
- 66 SJAN Mureș, CRM-PCR 143, f. 2.
- 67 SJAN Mureș, CRM-PCR 141, f. 99., 106.
- 68 SJAN Mureș, CRM-PCR 141, f. 175.
- 69 SJAN Mureș, CRM-PCR 141, f. 174.
- 70 SJAN Mureș, CRM-PCR 142, f. 14-15.
- 71 SJAN Mureș, CRM-PCR 142, f. 71.
- 72 Az állami gazdaságok 308 023 ha szántóterülete a tartományi állami gazdaságok más tartományokban fekvő területeit is magában foglalta.
- 73 A kollektív gazdaságok és társas gazdaságok összterülete 1956. június 1-ji adat.
- 74 SJAN Mureș, CRM-PCR 142, f. 51.
- 75 SJAN Mureș, CRM-PCR 142, f. 221.
- 76 SJAN Mureș, CRM-PCR 173, f. 35.
- 77 SJAN Mureș, CRM-PCR 173, f. 115.
- 78 SJAN Mureș, CRM-PCR 140, f. 254., 261.
- 79 SJAN Mureș, CRM-PCR 173, f. 110.
- 80 SJAN Mureș, CRM-PCR 173, f. 115.
- 81 SJAN Mureș, CRM-PCR 173, f. 133.
- 82 SJAN Mureș, CRM-PCR 173, f. 114.
- 83 SJAN Mureș, CRM-PCR 130, f. 102.; CRM-PCR 190, f. 190.
- 84 SJAN Mureș, CRM-PCR 190, f. 192.
- 85 SJAN Mureș, CRM-PCR 190, f. 133.
- 86 SJAN Mureș, CRM-PCR 190, f. 194.
- 87 SJAN Mureș, CRM-PCR 190, f. 212.
- 88 SJAN Mureș, CRM-PCR 190, f. 175.
- 89 SJAN Mureș, CRM-PCR 190, f. 172.
- 90 SJAN Mureș, CRM-PCR 190, f. 194.
- 91 SJAN Mureș, CRM-PCR 190, f. 177.
- 92 SJAN Mureș, CRM-PCR 190, f. 174.
- 93 SJAN Mureș, CRM-PCR 230, f. 24-25.

- 94 SJAN Mureş, CRM-PCR, 224, f. 136-138.
 95 SJAN Mureş, CRM-PCR 288, f. 79, f. 93-94.
 96 SJAN Mureş, CRM-PCR 293, f. 1.
 97 SJAN Mureş, CRM-PCR 293, f. 46.
 98 SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 33.
 99 Aktivisták, a rajoni tömegszervezetek vezetői, pártalapszervezet titkárokat, kollektivistákat és oda be még nem iratkozott vidéki párttagokat.
 100 SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 62.
 101 SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 50.
 102 SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 54.
 103 Kézdiszentléleken (Sánzieni) Bálint Károly felesége ősszel bevetette a területét, tavasszal (1961) tagosították azt a mezőgazdasági társulásba, holott ő nem volt tag. Földjét újraszántották, és más falu határában kapott földet kárpótlásképp. SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 150.
 104 SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 60.
 105 SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 55.
 106 SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 56.
 107 SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 57.
 108 SJAN Mureş, CRM-PCR 293, f. 109-110.
 109 SJAN Mureş, CRM-PCR 305, f. 110.
 110 SJAN Mureş, CRM-PCR 293, f. 116.
 111 SJAN Mureş, CRM-PCR 293, f. 72.
 112 Pl. a tartományi pártbizottsági gyűléseken azt is tárgyalták, hogy megy a vadászat, hány nyúl, fácán van – főleg azért, mert az elvtársak szeretnek vadászni! A MMAT pártaktíva gyűlése 1961. augusztus 3-án. SJAN Mureş, CRM-PCR 293, f. 99.
 113 SJAN Mureş, CRM-PCR 305, f. 104-105.
 114 SJAN Mureş, CRM-PCR 292, f. 159-160.
 115 SJAN Mureş, CRM-PCR 305, f. 201.
 116 SJAN Mureş, CRM-PCR 305, f. 230.
 117 SJAN Mureş, CRM-PCR 305, f. 1-2.
 118 1962. március 6. SJAN Mureş, CRM-PCR 334, f. 29.
 119 1962. április 5. SJAN Mureş, CRM-PCR 334, f. 36.
 120 1962. április 5. SJAN Mureş, CRM-PCR 334, f. 39.
 121 SJAN Mureş, CRM-PCR 334, f. 56.

Bokros Lajos 140 pontja

Mottó: A Bokros–Surányi-csomaggal kezdődött a magyar baloldal lezüllesztése, lumpenizálódása. 2014. április 6-án erről a folyamatról mondtak ítéletet a választópolgárok.

Nagy Pongrác¹, *A rendszerváltás gazdaságpolitikája* (Akadémiai Kiadó, 2004) c. könyvének hátsó borítóján található fülszöveg:

„»E teljesítmény mögött az az immár kilencéves következetes piacépítő politika áll, amely kezdetben sok áldozattal, gazdasági visszaesséssel járt, ezért erélyes végrehajtást igényelt, de az áldozatok minden esetben a gazdasági növekedés potenciálját erősítették. Visszatekintve és a hasonló helyzetből induló országokkal összehasonlítva, az áldozatok elkerülhetetlennek tűnnek.«

Dr. Surányi György: Elnöki bevezető. MNB, Éves jelentés, 1998.

Ez a könyv arról szól, hogy az áldozatok elkerülhetők, fölöslegesek és értelmetlenek voltak. Nagy Pongrác”

Az Élet és Irodalom karácsonyi számában megjelent Bokros Lajos 140 pontja. 2003 karácsonyán már volt egy ilyen ajándék e lap hasábjain a szerzőtől, de ott még csak 130 pontra futotta. Annak idején belevágtam egy nagy munkába: kritikailag elemezni a 130 pontot. A huszonötödik pontig jutottam, de akkor feladtam, nem láttam értelmét a folytatásnak. Most sem állok neki pontról pontra, nem lenne értelme, csupán a fő csomópontokra koncentrálok.

(*Bokros, a jobboldali*) Előljáróban annyit, hogy az Európai Parlamentben, a Tavares-jelentés vitájában Bokros azzal vágott vissza Orbán Viktornak, aki összehangolt baloldali támadásról beszélt kormánya és az ország ellen, hogy ő bizony *jobboldali*, és e minőségben bírálja most az Orbán-kormányt, egyetértve a Tavares-jelentéssel. Hm! Bokros úr, akkor mit keresett az állítólag „baloldali” Horn-kormányban 1995-ben? A Magyar Nemzet és a Valóság (2013. augusztus) hasábjain is leírtam már, hogy a Bokros-csomag (1995–97), majd az ennek felújításaként értelmezhető Gyurcsány–Bajnai-csomag (2006–2010) a szélsőjobboldali Pinochet-rezsim (1973–90) ultraliberális gazdaságpolitikájának átvétele volt, semmi más. Itt meg kell állni egy pillanatra, eloszlatni néhány közkeletű félreértést ezzel kapcsolatban. Augusto Pinochet 1973. szeptember 11-én döntötte meg Salvador Allende szociáldemokrata (és nem marxista!) kormányát, véres puccsal. A fasiszta junta elkezdett egy embertelen, népnyúzó restriktív politikát, amelynek eredményeként háromszámjegyű infláció, recesszió, és mély nyomor következett hét éven keresztül. 1973 novemberében Milton Friedmant hívták meg gazdasági tanácsadónak (még nem volt Nobel-díjas), de miután látta, hogy nem hallgatnak rá, a következő év tavaszán távozott. Friedman ugyanis restriktív helyett életszínvonal-javító, piacélénkítő politikát javasolt, amelynek egyik fontos eleme az infláció letörése, a peso megerősítése lett volna. (Ez lenne az annyit szidott, „embertelen” monetarizmus? De sok a tévhit e téren a magyar közgazda gondolkodásban!) 1979-ben, amikor a chilei „Bokros-csomag” már olyan katasztrofális következményekkel járt, hogy a CIA is egy baloldali forradalomtól

tartott, akkor hívták vissza a már Nobel-díjas Friedmant. Ő ekkor 180 fokos fordulatot javasolt a gazdaságpolitikában, infláció-letörést, életszínvonal-javítást, amit meg is léptek, és ezután, ennek következtében, sikerült tényleg rövid idő alatt páratlan gazdasági konszolidációt végrehajtani, a nyolcvanas években. Ezt azért hangsúlyozom, mert nálunk (is) él egy tévhit ezzel kapcsolatban, miszerint a „marxista” Allende-kormány által tönkretett gazdaságot Pinochet hozta rendbe, Friedman javaslatai alapján. Mint látjuk, szó sem volt erről, Allende nem tette tönkre a gazdaságot, Pinochet nem hozta rendbe, hanem tönkretette, és majd valóban sikerül ezután rendbe hozni Friedman instrukciói alapján. Valami hasonlót látunk a Bokros-csomag esetében is: saját maga szerint, és mások szerint az ő „konszolidációja” tette lehetővé a későbbi növekedést. Ebből sem igaz egy szó sem, ellenkezőleg: az első Orbán-kormány 1998–2002 között már nem annyira a rendszerváltás okozta válságból kellett kivezetnie az országot, mint inkább a Bokros-csomag sokkjá által előidézett újabb recesszióból. Azt is érzékelheti az olvasó, hogy Bokros restriktív csomagja köszönő viszonyban sincs Friedman monetarizmusával, sőt, annak homlokegyenest az ellenkezője. Például a monetarizmus szerint a nemzeti valuta gyengítése (leértékelés és elinflálás) az egyes számú bűn, amit el lehet követni a gazdaságpolitikában. Nos, Bokros első ténykedése pénzügyminiszterként 1995. március 13-án a forint kilenc százalékos egyszeri leértékelése, majd pedig a folyamatos csúszó leértékelés. Katasztrofális hatással volt a gazdaságra! De erről majd később.

A jobb és bal kérdés relativizálódása jól tetten érhető a mai magyar politika színterén! Hegedűs Zsuzsa szociológus nemrég Orbán Viktort szociáldemokratának minősítette, ugyanakkor az Orbán-kormány szembeni szimpátiával aligha vádolható liberális filozófus, Tamás Gáspár Miklós szerint is ennek a kormánynak a tevékenységében sokkal több a baloldali elem, mint például a Horn-kormány, valamint a Gyurcsány- és a Bajnai-kormányok politikájában volt.

A cikk bevezetőjében megtudjuk, hogy Bokros nagy ívű reformjait az első Orbán-kormány (1998–2002) igyekezett kiüresíteni, majd a második Orbán-kormány fel is számolta végleg. Ezután, a nagy gondolkodóhoz méltóan, ugyancsak nagy ívű történelmi visszatekintés következik 1913-tól (nem elírás!) napjainkig. Szó esik itt Hitler és Sztálin (elképzelt) bécsi találkozásáról 1913-ban, tudniillik a két fiatal lumpen ekkor tényleg Bécsben élt, közel egymáshoz, de természetesen nem ismerték egymást; Paulus fegyverletételéről Sztálingrádnál, a Kennedy gyilkosságáról, a dél-koreai utasszállító lelövéséről 1983-ban stb. Nyilvánvalóan a szerző történelmi jól értesültségét hivatott mindez a teljesen fölösleges „kitérő” bizonyítani, de persze „apróbb” hibák mégis csak becsúsztak. Például Sztálin 1933-ban *kezdte meg* Bokros szerint a kollektivizálást és az iparosítást, nos, a kollektivizálás ekkor már a végénél tartott, hiszen 1929-ben kezdődött, mint ahogy az iparosítás még korábban, 1928-ban, az első öt éves terv indulásával. 1933 januárjának legvégén Hitler még nem lett Führer, ahogy Bokros állítja, azt a címet csak Hindenburg elnök halálakor, 1934 augusztusában kreálja magának. Paulus nem 1943. február másodikán kapitulált, hanem január 31-én az Unyivermag áruház pincéjében, február 2-án egy elszigetelt német csapat egység tette le a fegyvert, amely nem tudott Paulus kapitulációjáról. Később megtudjuk, hogy Irak 2003-as lerohanásával „a nyugati világ erkölcsi iránytűje egy időre eltörött”. (Milyen költői!) Nézőpont kérdése. Végül mégis csak belebukott egy visszataszító diktátor, és bár valóban nem találtak tömegpusztító fegyvereket, de előtte Szaddam Husszeint kiutasította az ENSZ szakértőit. Aztán megtudjuk, hogy a henyé magyar nem harcolt meg a rendszerváltásért. Megint nézőpont kérdése: nekem másfajta emlékeim vannak 1989–90-ből, nem egészen csak az ölünkbe hullott a szabadság.

Végül jön a 140 pont. 1517-ben Luther is csak 95-ig jutott... A harmadik pontban megtudjuk, hogy a Kádár-rendszer külföldi hitelekkel finanszírozta a koraszülött jóléti államot. A szokásos mese a tücsöknevezetről. Természetesen a Kádár-rendszer a hiteleket nem életszínvonalra költötte (ilyesmire nem is adtak volna), ahogy ezt sokan hiszik, hanem rossz beruházásokra: eocén-program, liászprogram, kohászat és textilipar rekonstrukciója, a bányászat „fejlesztése”, Bős–Nagymaros (felépítés, majd ugyanannyiért elbontás), stb. A relatíve magas szintű jólét alapja az önkizsákmányoló életmód volt: háztáji, gmk, kaláka, másodállás stb.

Ugorjunk a 8. pontra, amely az 1995-ös „stabilizációval” foglalkozik! Nézzük a tényeket, mert ezek nincsenek a cikkben! 1989–93 között 19 százalékkal (és nem az általa említett 13 százalékkal) csökkent a GDP, de 1994-ben ez a folyamat megállt, elértük a gödör alját. Onnan tovább esni már nem lehet, persze ázni igen! Na, ezt mutatta be Bokros és Surányi csomagja 1995–1997-ben. 1994-ben már megkezdődött a kilábalás, egy spontán, úgynevezett Jánossy-féle helyreállítási periódus²: a GDP 2,9 százalékkal, az export 16,6 százalékkal nőtt. Nagy Pongrác, a Világbank egykori kelet-afrikai szakértője szerint „minden rendben volt, csak hagyni kellett volna a gazdaságot a maga természetes útján haladni”³, ám ekkor jött a Bokros-csomag, amely megtörte a lendületet, a V alakú válságot W alakúvá transzformálta, és elnyújtotta a kilábalást három évvel, amely így 1994 után csak 1998-ban tudott újra megindulni! Érdekes, ahogy Bokros fogalmaz: „A stabilizáció nyomán nem esett vissza a gazdaság teljesítménye...” Ez bizony a félig tele, vagy félig üres pohár esete. Az 1994-ben megindult dinamika megtörik, stagnál a gazdaság (1994: +2,9%, 1995: +1,5%, 1996: +1,3%), és csak azért nem esik vissza, mert a hazai vállalkozói szektor katasztrófális csőd hullámát már ellensúlyozza a bejövő külföldi tőke. Amely így persze „harc nélkül” meg is szerzi a hazai termelő szektor piacait, lásd például: élelmiszerpiac! Itt aztán Bokros logikájában előkerül az export vezérelte, meg beruházás vezérelte növekedés hamis mítosza is, holott, mint láttuk, növekedés sem volt. És persze Bokros szerint ez a stabilizáció alapozta meg a későbbi, 1998–2005 közötti töretlen növekedést. A szokásos közgazdasági számárság: előbb össze kell húzni a nadrágszíjat azért, hogy utána növekedhessünk. Ez a magyar gazdaságpolitikai gondolkodás egyik legavíttabb, legpusztítóbb, legveszélyesebb rögeszméje. Bizonyítható, hogy a magyar gazdaság 6-8 éves válságciklusaiért éppen ezek a megszorító csomagok voltak felelősek az elmúlt 35 évben.⁴ Négy ilyen fiskális megszorító csomag volt eddig: 1979–81, 1987–89, 1995–96, 2006–13. Valamennyinek az „eredménye” katasztrófális lett a gazdaságra nézve, hogy társadalmi hatásokról (lásd: tömeges elszegényedés!), ne is beszéljünk. Hanceg azzal, hogy az 1995-ös 86 százalékos GDP-arányos államadósság 2001 végéig 53 százalékra csökkent. Nos, elfelejti hozzátenni, hogy a Horn-kormány alapvetően még privatizációs bevételekből, tehát jelentős nemzeti vagyonvesztés árán csökkentette az államadósságot, másból nem is tehetette, hiszen gazdasági növekedés nem volt. Ennek következménye például az egykor világszínvonalú magyar élelmiszeripar elkótyavetyélése, messze értéken alul. „Afrikai törzsfőnökök” herdálták el nemzeti kincseiket üveggyöngyökért! Ezzel szemben az Orbán-kormány úgy folytatta az adósságráta csökkentését, hogy annak forrása már alapvetően a gazdasági növekedés, és nem annyira privatizációs bevétel. Ne feledjük el, hogyha nő a GDP, akkor a stagnáló összegű államadósság is relatíve csökken hozzá képest! Bokros elfelejtkezik arról az „apróságról” is, hogy csomagja eredményeként a reálbér-színvonal az 1989. évinek a 75 százalékára, a reálnyugdíj a 69 százalékára zuhant. Még az 1929–33-as nagy világválság idején sem zuhant ekkorát a reáljövedelem szint Magyarországon.

Békeidőben teljesen példátlan jelenséggel állunk szemben! Az infláció az 1994. évi 18 százalékról 28 százalékra ugrott vissza. Mellesleg emiatt a kamatlábak is az égbe emelkedtek, aminek következtében 1995-ben 464 milliárd forinttal romlott az államháztartás hiánya (ne feledjük, hogy az állam a legnagyobb adós!) Lóránt Károly számításai szerint⁵, csak ezt elfedték a rabló privatizációból befolyó tételek. Majd az Orbán-kormány teszi egyszámjegyűvé az inflációt, letörve ezzel a kamatlábakat is, így sikeresen tovább csökkentve a hiányt. Bokros szerint (10. pont) Orbánék fedezetlenül (tehát hitelből) növelték a béreket (minimálbéremelés három lépésben 1999–2001 között 19 600 forintról 50 ezer forintra, G. L.), de ezzel önmagának is ellentmond, hiszen akkor hogy mehetett le 53 százalékra a GDP-arányos államadósság 2001-ig? Megtudjuk, hogy Orbán túlköltekezést valósított meg, ami már csak azért is furcsa, mert soha nem látott mélységbe zuhant az államháztartás éves hiánya: 2001-ben öt százalék alá.

Természetesen a Medgyessy-kormány (2002–2004) is megkapja a magáét, főként a „felelőtlen” 50 százalékos közalkalmazotti béremelésért, ami állítólag felborította a pénzügyi egyensúlyt. Nos, a hiány 2004-ben, a tényleg nagyarányú béremelések után is csak 5,4 százalék volt, az infláció lement 3,6 százalékra (2005), és igaz, hogy a GDP-arányos államadósság-állomány visszakúszott 59 százalékra, de nem a béremelés miatt, hanem mert elfogyott a privatizálható vagyon. Mellesleg ma mindenki összetenné a kezét, ha 59 százalékon állnánk! A magyar baloldal szégyene volt, hogy ezért elverték a port Medgyessy kormányán, leváltották 2004 szeptemberének végén, és következhetett a Gyurcsány–Kóka–Bajnai trió szabályos közgazdasági kóklerkedése, amelynek eredményeként 83 százalékra ugrott a GDP-arányos államadósság. Az is jellemző, hogy Medgyessyt a Tocsik-botrány hőse, Suchman Tamás szólítja föl lemondásra 2004. augusztus 14-én. Medgyessy a korrupt SZDSZ-es miniszterektől akart megszabadulni.

Bokros szerint (12. pont) a Gyurcsány-kormány (2004–2009) nem változtatott a gazdaságpolitikán, tehát az 1998–2004 között érvényesülő, életszínvonalat javító, erőteljes növekedést eredményező, egyensúlyi pálya felé tartó politikán. Érdekes állítás. Míg 1998–2004 között dinamikus, évi négy százalék fölötti gazdasági növekedés mellett a bér- és nyugdíjszínvonal is szépen emelkedett, addig 2005–2010 között a gazdaság recesszióba fordult (jóval a 2008 őszi kirobbanó világválság előtt!), a reálbér zuhanása 15 százalékpontnyi volt⁶, miközben az infláció visszapörgött 8 százalék fölé, az államháztartás hiánya 10 százalék fölé, a GDP-arányos államadósság pedig, mint említettem, 83 százalék fölé. Nos, ebből is látható, hogy Gyurcsány Ferenc kormánya valójában, Bokros állításával ellentétben, 180 fokos fordulatot hajtott végre a gazdaságpolitikában az első Orbán-kormányhoz és a Medgyessy-kormányhoz képest.

Itt is hangsúlyozom, hogy a gazdaságpolitika szempontjából 1998–2004 képez szerves egységet, és nem 2002–2010. Ez a hét év, vagyis az első Orbán-kormány és a Medgyessy-kormány regnálásának időszaka szerintem a magyar gazdaság rendszerváltás utáni „aranykora”, amikor a gazdaság gyorsan közeledett a hosszú távú fenntartható növekedés pályájához. Ez még akkor is így van, ha a GDP-arányos államadósság valóban növekedett hat százalékponttal 2002–2004 között. Mint rámutattam, az egész magyar „baloldalt” jellemző és egyben minősítő epizód, hogy a közalkalmazotti béremelést végrehajtó Medgyessy Pétert, aki ebből a szempontból csak folytatta az első Orbán-kormány életszínvonal javító gazdaságpolitikáját, saját pártja buktatja meg, hogy jöjjön az újabb embert nyomorító megszorító csomag! A Gyurcsány–Kóka páros, majd Bajnai is éppenséggel visszatért Bokros dilettáns re-

ceptjéhez: a forintleértékeléshez, és a „felelőtlenül” kiáramlott jövedelmek tudatos elinflálásához. Természetesen a „felelőtlen” béркиáramlás közönséges közgazdasági számaráság, a bér és a nyugdíj csak elkezdett visszazárkózni a gazdasági teljesítménynek megfelelő normális szintre. Ez egyben a gazdasági növekedés legfőbb motorja is volt 1999–2004 között. 2004-ben az egy főre jutó GDP terén az Európai Unió átlagának 65 százalékán álltunk, miközben a reálbér-színvonal terén, a 40 százalékán. Innentől kezdve nem állja meg a helyét Bokros Lajos és társai „tücsök nemzet” meséje a teljesítménye fölötti életszínvonalon dorbézoló magyarokról. Palkovics Imre, a Munkástanácsok nevű szakszervezeti formáció vezetője 2006 augusztusában kijelenti: „az a legfőbb baj, hogy a magyarok szeretnek jobban élni, mint ahogy dolgoznak”. 2013 decemberében hasonlót mond az ATV egyik adásában: „Bért akkor lehet emelni, ha a gazdaság teljesítménye lehetővé teszi.” Nos, 2013-ban az egy főre jutó – a GDP-hez viszonyított – reálbér terén az európai uniós átlag 60-62 százalékán álltunk, míg a reálbér terén, a 22 százalékán. Ha ezt a hivatalos árfolyamon számított adatot korrigáljuk a reálárfolyam szerint (tehát figyelembe vesszük a forint leértékeltségét, valamint az árszínvonalban is meglevő különbségeket), akkor Pogátsa Zoltán számításai alapján a reálbér-színvonal az EU-átlag 34 százalékának felel meg. Láthatjuk, hogy ez is jócskán elmarad a valós gazdasági teljesítménytől. Vagyis szó sincs „túlfogyasztásról”, ahogy Bokros Lajos állítja unos-untalan, ellenkezőleg: a magyar munkavállaló messze a teljesítménye alatt keres és fogyaszt. Érdekes ebből a szempontból a hazai „szakszervezetek” gyászos szerepe, Kádárnak nem voltak ilyen megértő szakszervezetei, mint a rendszerváltás utáni kormányoknak, és főként a tőkének! Szinte Vlagyimir Iljics Lenin „munkásarisztokráciája” köszön vissza rezgő tokájú, jól fizetett szakszervezeti vezetőinkben, akik lelkendezve közlik „harcuk” eredményét minden évben: sikerült megőrizni a reálbér-színvonalat. Igaz, mint láttuk, a teljesítménytől messze elmaradó *gyalázatos* szinten. Majd kitérek arra is, hogy a humán tőke alulértékeltége és az elégtelen fogyasztási színvonal fogja vissza éppenséggel a magyar gazdaság teljesítményét, immár két-három évtizede. A magyar gazdaság ugyanis jelenleg nem erőforrás-korlátos, hanem piackorlátos! Az elégtelen fizetőképes kereslet miatt pang szinte minden ágazat. Hozzáteszem: ennyivel kisebb az állam adóbevétele is természetesen. Vagyis a túl alacsony bér nem javítja versenyképességünket, de az államnak sem jó (tudniillik az államháztartás egyenlegének, tehát az egyensúlynak!), mert kisebb ez által az adóbevétele. Innentől kezdve Bokros megszorító csomagjának sem volt az égvilágon semmi értelme, mint ahogy Gyurcsány és Bajnai hasonló csomagjának sem, csak súlyos károkat okoztak a magyar gazdaságnak és az egész társadalomnak. Az utóbbi restrikción, tehát a Gyurcsány és Bajnai által bevezetett újabb Bokros-csomag eredménye is ugyanaz lett: megint recesszióba zuhant a gazdaság 2006-tól kezdve. A 2009 márciusában hivatalba lépett Bajnai-kormányt Bokros persze agyba-főbe dicséri (14. pont): „tiszteletre méltó teljesítményt mutatott fel”. Hm! 6,8 százalékkal zuhant a magyar gazdaság produktuma, ezzel a harmadik legrosszabb gazdasági teljesítményt produkáltuk az Európai Unió 27 tagállama közül, ami tényleg „figyelemre méltó” teljesítmény. Megvonta a 13. havi bért és nyugdíjat, ezzel önmagában 7,8 százalékkal zsugorítva a nominálbért, hozzáteszem: teljesen fölöslegesen és értelmetlenül. Sőt, ez az intézkedés volt a felelős önmagában a GDP zuhanásáért. Díjazták is a választók 2010-ben. 2008 őszén George W. Bush felelőtlen gazdaságpolitikája miatt kitört a világválság: az 1500 milliárd dolláros adócsökkentés eredményeként spekulációs tőkeként felfúvódott pénzügyi luftballon a jelzáloghitel piacon kipukkadt. A világ 198 országából 197-ben a válság következményeit próbál-

ták enyhíteni, egyedül Magyarországon, szembehaladva az autósztládán a többiekkel, Bajnai kormánya egyensúlyt akar teremteni. Restriktív válság idején = közgazdasági dilettantizmus állatorvosi lova!

A 20. pontban megtudjuk, hogy „megszűnt a magántulajdon szentsége”, és persze az Orbán-kormány „államosítási törekvései” is megkapják itt a magukét. Hm! Tipikus jobboldali, sőt, ki merem jelteni: szélsőjobboldali közgazdasági gondolkodás! Itt rá kell mutatni arra, hogy a magyar gazdaság igenis túlprivatizálttá vált, éppen a bokrosi privatizáció(nak elkeresztelt szabadrablás) következtében, még a nyugati országok mércéjével mérve is. Az Orbán-kormány mostanában helyesen teszi, hogy korrigálja ezt a túlzást, és ahol kell, ott visszaveszi állami tulajdonba a közszolgáltató műveket például. Sajátos jelenség volt a Horn-kormány idején egyes szolgáltató cégeket, mint a vízműveket külföldi *állami* tulajdonú vállalatok részére „privatizálni”!

Ennyit tehát a baloldal–jobbodal ellentétpár relativizálódásáról Bokros Lajos szereplésén keresztül! Ő ugye 1995 márciusától 1996 februárjáig a „baloldali” Horn-kormány pénzügyminisztere volt. Mellesleg PhD-fokozatát Panamában szerezte (sic!), a Budapest Bank vezetői székéből ült át a miniszteri bársonyszékbe. A Budapest Bankot 12 milliárd forint veszteséggel adta át, majd pénzügyminiszterként egykori bankját 12 milliárd forintból, az adófizetők pénzén konszolidálta. Ezután került sor a bank privatizációjára. Nem fogja elhinni az olvasó, hogy mennyibe került a vevőnek! Nos, 12 milliárd forintba. Ez az ember lett Magyarország „baloldali” kormányának pénzügyminisztere. Az is fölteendő kérdés, hogyha ilyen eredményes volt az ő pénzügyminiszteri regnálása, miért rúgta őt ki Horn Gyula 11 hónap után? Mert kirúgta! Azért, mert világossá vált, hogy csomagja katasztrófális hatással járt! Csak nem lehetett ezt bevallani, elkezdődött hát a mítoszgyártás: Bokros csomagja megmentette az országot! Nos, növekedés helyett stagnálás (recesszió), az infláció 10 százalékponttal felugrik, csődhullám, körbetartozás, a nyomor példátlan kiszélesedése és elmélyülése. Hogy szokta ezt a szakirodalom együtt nevezni? Válságnak! Íme, Bokros „stabilizációja”: a gazdaság destabilizálása!

Bokrosnak fogalma sincs a modern közgazdaságtan olyan meghatározó elméleteiről és alkotóiról, mint a humán tőke elmélet, melynek kifejtője Theodore Williams Schultz⁷ (1902–1998), a Nobel-díjas (1979) amerikai közgazda, illetve a magyar Jánossy Ferenc (1914–1997). Schultz megállapítja, hogy a végső fogyasztás a humán tőke újratermelése, ezért nem szabad mereven szembeállítani a szűkebb értelemben vett termeléssel, és főként nem szabad az utóbbit az előbbi rovására előtérbe helyezni, például a beruházási ráta mesterséges megemelésével. De Bokros aligha hallott Milton Friedman (1912–2006) természetes ráta hipotéziséről, vagy a humán tőkének a gazdasági növekedésben játszott szerepét kifejtő elméletéről. A természetes ráta hipotézis szerint nem szabad mesterségesen változtatni a gazdasági mutatókon, például a történelmileg kialakult beruházási rátán, a nemzeti valuta piaci árfolyamán, stb., mert az ilyen mesterséges beavatkozások bumerángxént ütnek vissza. Kitűnően igazolták e nézeteket a Bokros-csomag és a Gyurcsány–Bajnai-csomag gyászos következményei.

(A modern gazdaság működése és Bokros nézetei) Nem folytatom, inkább áttérek egy másik gondolatrendszerre, a közgazdasági elmélet oldaláról közelítve. A gazdasági törvények objektívek, vagyis tudatunktól függetlenül léteznek. Ez nem marxista okoskodás, a nyugati közgazdaságtan is ebből a tényből indul ki. Meg lehet persze sérteni a gazdasági törvényeket, erről szóltak a szocializmus évtizedei, de a törvé-

nyek akkor is működnek, csak éppen torzulva, pusztító módon. A szocializmusban az árak nem a ráfordításokat tükrözték, ebből következett az értéktörvény sérülése, aminek eredménye lett a sorban állás, a hiány, a technológiai lemaradás, a gyatra minőség, a választék hiánya, a kiutalás és kijárás rendszere, vagyis a mindent átható korrupció. Fontos megemlíteni itt a beruházási ráta erőszakos megemelését, mert a *beruházás vezérelte* gazdaság voluntarista mítosza, amit Bokros is ismételt, ma is él a magyar közgazda szakmai tudatban, pedig rendkívül veszélyes illúzió. Már a magyar Jánossy Ferenc⁸ is megcáfolta 1966-ban (!), amikor leírta, hogy a beruházási ráta megemelésével nem lehet meggyorsítani a fejlődést. Nehogy azt higgye valaki, hogy ez a kapitalizmusban másként van, vagyis hogy a kapitalizmusban nyugodtan megsérthetjük a gazdaság autonóm törvényeit. A voluntarizmus, tehát a gazdasági törvények figyelmen kívül hagyása itt is visszaüt bumerángxént. Jellemző erre a voluntarizmusra, és az ebből következő bumeránghatásra Bokros receptje: a jövedelmek átcsoportosítása a fogyasztás oldaláról a vállalkozói oldalra, vagyis a beruházási ráta erőszakos megemelése. Katasztrófális volt a hatása, ugyanis a humán tőke tragikus leértékelődését eredményezte. Nagy Pongrác mutat rá arra, hogy pangó gazdaságban (1995–97 között!) a jövedelmek átcsoportosítása csakis valakik kárára történhet. Mint láttuk, ebből az átcsoportosításból nem lettek beruházások (a gazdaság pangott!), ám tényleg mesés vagyonok képződtek a bankszámlákon a mesés kamatlábak révén. 1996-ban Magyarországon nagyobb volt a luxusautók forgalma, mint Belgiumban és Ausztriában. Szafari-utakra, luxusautókra, drága, ám ízléstelen palotákra (gótikus tornyokkal és hasonló giccsekkel) ment el az átcsoportosított pénz azokban az években. A parvenü, műveletlen újjgazdag réteg rongyrazó hivalkodása mindenütt.

A modern gazdaság egészséges működésének előfeltétele monetáris oldalról Milton Friedman szerint:

1. Stabil, nem inflálódo, nem leértékelődő nemzeti valuta. Bokros ezt a gazdasági törvényt voluntarista módon megsértette a csúszó leértékelgetéssel, és a tudatos inflációs politikával.

2. A pénzellátás egyenletességének szigorú kritériuma. Vagyis nem szabad rángatózásokat bevinni a monetáris rendszerbe, mert az nagy bajokat okoz: válságciklusokat generál. Bokros voluntarista gazdaságpolitikájának fontos eleme volt az erőteljes pénzszükités: az 1989-ben kint lévő hitelállomány 70 százaléka lett visszaszívva, elképesztő kamatlábakkal. Volt olyan időszak 1995-ben, amikor a reálkamatláb elérte a húsz százalékot. (20 százalék infláció, 40 százalék kamatláb.) Egy egészséges gazdaság is összeroppant volna! A megtakarítások az egekbe szöktek, hiszen mindenki bankba tette a pénzt, ekkora profitrátát egyetlen gazdasági termelő ágazat sem tudott produkálni. Mesés profitok keletkeztek a magas kamatlábak révén, hatalmas megtakarítások mellett (is) pangott a gazdaság, senki nem ruházott be. Az irreális kamatlábak miatt bedőltek a gazdaságban a hitelek, körbetartozás, csödtömeg, a munkahelyek tömeges megszűnése jellemezte 1995–96-ban a Bokros-csomag két évét.

Ide kívánczik John Maynard Keynesnek (1883–1946) egy gondolata: „Általános volt az a nézet, hogy a világban felhalmozott gazdagság olyan áldozat útján jött létre, hogy egyes személyek önként lemondtak a közvetlen fogyasztással járó élvezetről, amit mi megtakarításnak nevezünk. Ugyanakkor azonban nyilvánvalónak kell tekintenünk, hogy az egyszerű önmegtartóztatás nem elegendő ahhoz, hogy városokat építsünk, mocsarakat szárítsunk ki... A vállalkozói kedv az, ami létrehozza és növeli a világ vagyonát... Nemcsak arról van szó, hogy megtakarítás nem létezhet vállalkozói kedv nélkül, hanem arról, hogy amint a megtakarítás *túlszárnyalja a vállalkozói*

kedvet, akadályozni fogja utóbbi megelégnélését, és a profitra gyakorolt kedvezőtlen hatása miatt hibás kör alakul ki. Ha a vállalkozói kedv élénk, akkor a gazdagság felhalmozódik, attól függetlenül, hogy *történik-e megtakarítás, vagy nem*, ha pedig a vállalkozói kedv kialszik, akkor a gazdaság csökken, *bármilyen is legyen a megtakarítás.*” (Kiemelések: Gazdag L.)

A magyar gazdasági szektor súlyos válságát persze, mint említettem, elfedte a bejövő külföldi tőke, amelyet ez a hitelpénzszűkítés nem érintett. Pénzszűkítés mellett infláció felpörgetés, ez tényleg egyedülálló „teljesítmény”, erre csak Bokros és Surányi volt képes!

Bokros gyakran emleget valamiféle „szerkezeti reformokat”, de ők a gazdaság elavult makroszerkezetéhez nem nyúltak, csupán a fogyasztás és elosztás felszíni szféráit kapargatták. A Bokros-csomag közönséges közgazdasági kóklerkedés volt, közgazdasági dilettantizmus. Jőmagam könyvet írtam róla: *A Bokros-csomag mítosza és a valóság* (Laurus K., 2007). De ajánlom még az olvasónak Nagy Pongrác az előszóban hivatkozott művét, amelyben azt írja a Bokros-csomagról (295. o.): „A gőzkalapács feltörte a diót – és péppé zúzta szét.” Gyurcsány és Bajnai hasonló „eredménynyel” ismételték meg Bokros restriktív receptjét. Megsemmisültek az 1998–2004 között elért kiváló eredmények, mind a gazdasági növekedés, mind az egyensúly, mind az életszínvonal-emelkedés terén. Remélhetőleg a választók sem felejtették el...

(*Surányi, a világszínvonalú magyar ember*) Miután befejeztem eme cikkem írását, és bizony komoly munka volt átrágni magamat Bokros Lajos 140 pontján, már kezembe is került az Élet és Irodalom 2014. január 3-i száma, ahol Bokros köszönti a 60 éves Surányi Györgyöt. Ebből tudjuk meg, hogy „Surányi György világszínvonalú magyar ember”, mégpedig kövér betűkkel szedve. Aztán olvashatjuk, hogy: „Surányi György nem tehet arról, hogy nagyon okos, de arról igen, hogy rendkívül művelt.” Nos, mint említettem, Surányi kétszer volt a jegybank elnöke (1990–1991, 1995–2001), mindkétszer inflációs csúcsot döntött a forint. A Nemzeti Bank alapszabályzatának kezdő mondata arról szól, hogy a jegybank legfőbb kötelessége öröködni a nemzeti valuta stabilitása fölött... Volt ott egy botrány is, a Magyar Nemzeti Bank bécsi leányvállalata 80 milliárd forint veszteséget hozott össze röpké pár év alatt. Soha nem derítették ki, hová lett ez a pénz, soha senkit sem vontak felelősségre. Ez egy következmények nélküli ország Fricz Tamás politológus szerint. Most Surányi neve felmerült a baloldali nagy összeborulás miniszterelnök-jelöltjei között is. Bokros szerint „A Jegybankban tombol a téboly, és dölyfösen dagaszt a műveletlenség.” Nos, most ez a téboly oda vezetett, hogy már egy százalék alá csökkent az infláció, vagyis bekövetkezett a négy évtized óta elfelejtett, hön áhított pénzstabilitás. „Feladatok vannak drága Papuskám!” – üzeni Bokros Surányinak. Talán vissza kellene tornászni az inflációt kétszámjegyűre? Mert a végre elért pénzstabilitás mellett fogalmam sincs, mi lehet az a nagy-nagy feladat, ami „Papuskámra” várna? De jobb is az országnak, ha soha nem tudja meg, ez a privát véleményem.

(*Hic Rhodus, hic salta!*) Vannak még érdekes cikkek ebben az ÉS számban, például Iványi György cikke Bokros 140 pontjáról. (*Elveszett évtized, megtalált szavak.*) Olvasunk itt is a tücsöknevezet meséről: „... a költségvetés túlköltekezése és a munkaerő hatékonyságának növekedését meghaladó fogyasztásbővülés...”. Erről már írtam, hogy közönséges számárság. Valamint „a Bokros-csomag által megalapozott stabil fejlődésről”, amit sajnos Iványi szerint a „visszarendeződés” követett. V alakú

válságból W alakú válság, ez volt a Bokros–Surányi-csomag egyetlen „eredménye”. Iványi ír még „a munkaerő hatékonyságának növekedését meghaladó fogyasztásbővülésről”! Mint említettem ma az egy főre jutó GDP terén az EU-átlag 60-62 százaléknál állunk, míg a reálbér-színvonal terén, a 34 százaléknál. Avagy a „túlfogyasztó” tücsök-nemzet legenda.

Békesi Lászlóval is olvasunk itt egy interjút, nos, ő volt Horn Gyula első, tetszetosza pénzügyminisztere nyolc hónapon át. Csak sírt-rítt egyfolytában, már a külföldi sajtó is „a búsképű magyar pénzügyminiszter” ephiteton ornansát ragasztotta rá. De hadd mentegessem egy kicsit mégis: legalább nem csinált bajt. 1994-ben a gazdaság a normális kerékvágásban haladt, föltebb már említettem, hogy 2,9 százalékkal nőtt a GDP, 16,6 százalékkal pedig az export. Békesi siránkozása mellett. Ezután jött „a Bokros-csomag gőzkalapácsa”, és a V alakú válságból W alakú lett: elhúzódott a kilábalás három évvel. Békesi aztán majd, az azóta már mindenki által elfeledett Reformszövetség oszlopos tagjaként osztja újra az észet. Ilyenkor mocorog a kisördög az emberben: Hic Rhodus, hic salta! Volt ön pénzügyminiszter, miért nem „ugrott”?

A Rádai Eszter által készített interjúbán szó esik maffiaállamról, mintha nem lett volna anno Tocsik-botrány, rabló privatizáció stb. a Horn-kormány idején. A Hagyó-ügyről, Zuschlag-ügyről, Simon Gábor-ügyről most említést se tennék... Amikor a Tocsik-botrányba belebukó Suchman Tamást Csiha Judit követte a privatizációs miniszteri székben, akkor, 1997-ben, Csiha Judit egy parlamenti felszólalásában kikotyogta, hogy a kormány 10 milliárd dollár (nem elírás) privatizációs bevétellel (tudniillik a privatizációs bevételek felével!) nem tud elszámolni. Egy civilizált országban azonnal bukott volna az egész kormány, nálunk a fű se rezdült. Ez tényleg egy következmények nélküli ország. Ennyit a „maffiaállamról” és hasonlóról. Félreértés ne essék, nem akarok a jelenlegi kormány apológiájának hibájába esni, vannak etikai és közgazdasági jellegű fenntartásaim. De Pozsgay Imre intése jut eszembe: „a magyar baloldalnak nincs erkölcsi alapja a bírálatra”!

Végezetül, nagyon ide kívánczik az ÉS eme számából Tamás Gáspár Miklós cikkének címe: *Az ellenzékét is le kell váltani!* Egy tisztességes, üdítő hang ott a liberálisok között. „Fehérek közt egy európai”. Már említettem a cikk elején, hogy Tamás Gáspár Miklósnak is feltűnt: az Orbán-kormány gazdaságpolitikájában sokkal több a baloldali elem, mint az úgynevezett „baloldali” kormányok gazdaságpolitikájában ezt láthattuk.

Megint felhívom a figyelmet arra, hogy nem szeretném az Orbán-kormány apológiáját adni! Van ma is rengeteg szakmai és etikai vonatkozású, bírálni való kérdés, jelenség. Például én ma nem stadionokat építenék a szűkös forrásokból, hanem termelő beruházásokat indítanék, nem a nyugdíjak reálértékének megőrzését tűzném ki célul, hanem a nyugdíjak és bérek felzárkóztatásának megindítását. Van rá fedezet, politikai döntés kérdése, hogy az orvosok bérét emeljük, vagy autópályákat építünk (Gyurcsány-kormány), netán stadionokat, mint ma. A béremelés utólag megteremti önmaga fedezetét, a nagyobb teljesítmény és fogyasztás által, a piac oldaláról kiindulva. Csak a magyar közgazdák általában nehezen tudnak makrogazdasági környomatban gondolkodni, ezért hiszik azt, hogy nincs meg a fogyasztás bővítésének fedezete. De ez már mélyebb közgazdasági elméleti eszme-futtatást igényelne, amitől most kénytelen vagyok eltekinteni. A lényeg: a mai magyar gazdaságban a gazdasági növekedés előfeltétele a fogyasztás gyors bővülése, és nem fordítva. Ezt kellene végre a mi közgazda guruinknak és gazdaságpolitikusaiknak megértenie. A bér pedig nem költség, hanem folyamatos beruházás az emberi tőkébe! (Theodore Williams

Schultz.) Mert a munkaerő nem az anyaghoz, energiához, alkatrészhez hasonlít, tehát nem szimpla költségként „működik”, hanem a gépi technikához, vagyis megtartása beruházás, és nem működési költség. Viszont olyan „gép” a munkás, aki nem amortizálódik, ellenkezőleg, ahogy halad az idő, az értéke (tudása, tapasztalata) egyre bővül. A mi kiváló mainstream „főkönyvelői” közgazdászaink, köztük Bokros Lajos, ezt nem értik, és nem is fogják megérteni soha. Nem mellesleg, ezeket az összefüggéseket közgazdasági karainkon sem tanítják! A magyar közgazda felsőoktatás leblokkolt a 30-40 évvel ezelőtti, teljesen elavult szinten. Nos, éppen ezért vergődik ez az ország már évtizedek óta, anélkül, hogy egyről kettőre jutna...

(*A csinovnyik polgár*) Tamás Gáspár Miklós cikkének címéből, ha elveszük az „is” szócskát, egyet is érthetünk [Az ellenzékét le kell váltani!]. Nem közgazdász, nem tudja megítélni a Bokros–Surányi-csomagot és a Gyurcsány–Bajnai-csomagot, ezért sok tekintetben a felszínen mozog. Szekfü Gyula A három nemzedékben írja le a polgárosodás három menetrendjét: az angol, a francia és az „osztrák” típust. Az angol út, amikor a landlord maga válik először tőkés agrárvállalkozóvá feudális hűbérúrból, majd kereskedővé, és végül manufaktúra tulajdonossá. Bizony, Angliában nem a városból indul ki a kapitalizáció, hanem az agrárszektorból, sőt, a városi céhes ipar lesz a legvégső mentsvára a feudalizmusnak. Franciaországban a Beaumarchais által megrajzolt citoyen kispolgár („figaro”) alakja tűnik föl 1789. július 14-én a Bastille megrohanásakor, aki nem függ a hatalomtól, sem az uralkodó osztálytól, öntudatos, és ha úgy látja, guillotine alá küldi az arisztokráciát és a királyt is. Az Elbától és a Lajtától keletre viszont egy csinovnyik polgárság alakul ki, az államhatalom és a történelmi uralkodó osztály függelékeként. Beaumarchais figarója lenézi, megveti a selyembe bújt hitvány nemest, míg Kelet-Európában a nagypolgár idomul, és nemesi kutyabőr, birtokot vásárol. A Gogol, Csehov által megrajzolt infantilis csinovnyik polgár, Akakij Akakijevics, aki mindig a hatalomtól várja problémái megoldását, és várja a karizmatikus vezetőt. A karizmatikus vezető márpedig veszélyes figura, mert a tömeg birkaként képes követni, akár a pusztulásba is, szép példáit láttuk ennek a XX. századi történelemben. Tamás Gáspár Miklós nem látja, hogy itt erről az arche-típusról van szó, de ez „oldalfüggetlen” probléma. A „baloldalon” Gyurcsány Ferenc, a „jobboldalon” Orbán Viktor. Ez viszont nem a vezető hibája! Platónnál háromféle államforma létezik: egyszemélyi vezető, szűk csoporturalom, népuralom. Egyik sem rossz, vagy jó önmagában. Ha az egyszemélyi uralmat jó vezető valósítja meg, akkor monarchiáról beszél, ha rossz, akkor türannoszról. Ha a szűk csoporturalmat „nemes férfiak” gyülekezete alkotja, akkor arisztokrácia, ha hitvány alakok, akkor oligarchia a meghatározás. Ha a népuralom derék polgárok gyülekezete, akkor demokráciáról beszél Platón, ha hitvány csöcselék alkotja, akkor demagógia valósul meg. Fogadjuk el Churchill „megjegyzését”, miszerint a demokrácia a hatalomgyakorlás roppant kényelmetlen módja, de jobbat még nem találtak ki! Nos, Orbán Viktort és állítólagos „rendszerét” lehet kritizálni, ő, személy szerint, kétségtelen egy karizmatikus, és megosztó személyiség. Margaret Thatcher és Ronald Reagan is az volt. De ki vonná kétségbe, hogy a Vaslady és a „cowboy” jelentős történelmi személyiség volt? Orbán történelmi szerepe most azon múlik, hogy környezetében lesznek-e fékek, vagyis kritikus politikus társak, akik időben, és kellő nyomatékkal tudják majd figyelmeztetni saját tévedéseire. Abraham Lincoln, a választási győzelme után legnagyobb pártbeli ellenfeleivel vette magát körül. Amikor ezt szemére vetették, azzal válaszolt, hogy ezek a munkatársak bizonyosan figyelmeztetni fogják őt elkövetett hibáira. Tamás

Gáspár Miklós, valamint a felelős balliberális értelmiség abban téved, hogy nincs Orbán-rendszer, nem épül semmiféle diktatúra Magyarországon. A kormányt demokratikus szavazáson le lehet váltani. Ez a lényeg, a többi csak mellébeszélés. 2014 áprilisában a választók döntötték el, a Gyurcsány–Bajnai–Bokros–Mesterházy négyes, és Orbán között, hogy ki vezesse tovább az országot. Egy nagyon fontos dologra azonban föl hívnám a figyelmet! Arra, amire egyébként az említett cikkben Tamás Gáspár Miklós is rámutatott: a baloldali és liberális ellenzéknek látnia kell, hogy Orbán Viktor gyűlölt „rendszerét” két ízben is ugyanazok segítették hatalomra, kik most le akarják váltani: Bokros, Gyurcsány, Bajnai. Ha ők visszajönnek, majd megint megbuknak, akkor TGM szerint sem Orbán váltja őket harmadszorra. Hanem Vona Gábor... Azt hiszem, hogy ennél megsemmisítőbb bírálata a magyar lumpen ábaloldalalt nem is érhetne volna!

(Utószó) Tanulmányom kéziratát még a választások előtt adtam le. Időközben bekövetkezett a baloldal katasztrofális veresége. Csak emlékeztetnék a mottóban írtakra: a baloldal lezüllesztése, lumpenizálódása, önmegtagadása a Bokros–Surányi-csomaggal kezdődött. E dilettáns megszorító csomagnak semmi köze sem volt a baloldalhoz. A Medgyessy-féle kétévnyi intermezzo után, 2005-től folytatódott minden ott, ahol a Horn-kormány abbahagyta. Ennek a törvényszerű eredménye volt 2010 és 2014, a két választás eredménye.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csath Magdolna: *Kiművelt emberfők nélkül?* Kairosz Kiadó, 2011.
- Friedman, Milton: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus.* KJK, 1986.
- Gazdag László: *A Bokros-csomag mítosza és a valóság.* Laurus Kiadó, 2007.
- Gazdag László: *Magyarország úttévesztése (A rendszerváltás közgazdaságtana).* Mundus Egyetemi Kiadó, 2009.
- Gazdag László: *A thatcherizmus. Valóság,* 2013/8.
- Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok.* KJK, 1966.
- Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról.* Magvető K. 1975.
- Keynes, John Maynard: *Treatise on money.* II. Brace and Co. Harcourt. 1930.
- Nagy Pongrác: *A rendszerváltás gazdaságpolitikája.* Akadémiai Kiadó, 2004.
- Schultz, Williams Theodore: *Beruházás az emberi tőkébe.* KJK, 1984.

JEGYZETEK

1 Nagy Pongrác, bankszakember, a Világbank egykori kelet-afrikai szakértője. 2 Jánossy F.: A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok. KJK, 1966. 3 Nagy Pongrác: A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai K., 2004. 4 Gazdag L.: A Bokros-csomag mítosza és a valóság. Laurus K., 2007. 5 Nagy Pongrác: A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai K., 2004.	6 Csak a 13. havi bér és nyugdíj elvétele 7,8%-kal csökkentette a nominálbér- és nyugdíjszínvonalat. 7 Th. W. Schultz: Beruházás az emberi tőkébe. KJK, 1986. 8 Jánossy F.: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető K., 1975, 207. o. 9 J. M. Keynes: Treatise on Money. II. kötet. Brace and Co. Harcourt, 1930, 148–149. o.

Egészségrendek a világban, főbb európai összefüggések¹

(Bevezetés, a probléma felvetése) Dolgozatunk a jelen folyóirat hasábjain korábban megjelent „A humán jóllét általános és területi vetülete” [2012/05] és „Az egészségi állapot mint a (területi) fejlettség eredményindikátora” [2012/10] című tanulmányaink szerves folyományaként, de annak kiegészítéseként értelmezendő. Ezen munkáinkban ismertettük az egészségügyenlőtlenségekhez kapcsolódó főbb társadalmi-gazdasági elméleteket, illetve a kelet-közép-európai térségre jellemző ún. egészségparadoxon sajátosságait és a halandósági okok főbb matematikai-statisztikai összefüggéseit.

Jelen dolgozat tágabb képet kíván nyújtani az egészségi állapotra jellemző egyenlőtlenségekről. A tágabb horizont egyrészt abból fakad, hogy kiterjesztettük vizsgálatuk terét, illetve más területi szinteken elemzünk. Ezen túl a nemenkénti differenciáltságot is be kívánjuk mutatni.

Az alábbi kutatási kérdésekre keressük a választ.

- *Hogyan alakulnak a globális egészségügyenlőtlenségek napjainkban? („Honnan hová tart a világ?”)*
- *Az egészség tekintetében milyen időbeli folyamatok figyelhetők meg az elmúlt időszakban? A felzárkózás (konvergencia) vagy a széthúzás (divergencia) jellemzi a világot és azon belül Európát?*
- *Miként pozicionálhatjuk a világ országait, Európát, Kelet-Közép-Európát és benne Magyarországot a főbb egészségmutatók mentén?*
- *Mely tényezők magyarázzák napjainkban az európai férfiak és a nők halandóságát, egészségi állapotát?*
- *Az egészségi állapotot interpretáló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek, az egészségügyi erőforrások és az életmód milyen összefüggésekkel bírnak?*
- *Mely ország esetében beszélhetünk kedvezőbb vagy éppen kedvezőtlenebb halandósági viszonyról, mint amit a társadalmi-gazdasági helyzet, az egészségügyi erőforrások, ill. az egészség-magatartás determinál?*

Alkalmazott módszerek

A kutatási kérdések megválaszolására sokszínű matematikai-statisztikai eszköztárat vetettünk be. A globális egészségügyenlőtlenségek bemutatásához főkomponens- (faktor-), korreláció- és regresszióanalízist, valamint klaszter- és diszkriminációelemzést alkalmaztunk. Az európai szintű vizsgálatokat újra főkomponens- és klaszteranalízissel, ill. többváltozós regressziós vizsgálatokkal végeztük el. Az említett módszerek használatát az SPSS for Windows 20.0 programcsomag biztosította. (A statisztikai módszerek elméleti alapjait lásd Sajtos-Mitev [2007], Székelyi-Barna [2005], Obádovics [2004], Nemes Nagy [2009] munkáiban.) A globális egészségügyenlőtlenségek vizsgálata elképzelhetetlen lenne a térképi ábrázolás nélkül, a szükséges ábrákat az ArcMap 10.1 szoftverrel hoztuk létre.

Területi szint

Korábbi tanulmányainkban a fejlesztési régió szintre (NUTS2) koncentráltunk, jelen esetben a nemzeti szintet alkalmaztuk. Ennek egyik előnye az, hogy az országos szint a

nemzeti szintű folyamatok, szabályozások tere. (Így az egészségügyé, ill. az egészséget befolyásoló tényezőké is.) További előnyként megjegyezhető az a tény is, hogy bizonyos adatbázisok esetén kedvezőbb hozzáférhetőség jellemző itt.

A globális vizsgálatok egyértelmű tere a világ, a WHO 194 országra közöl egészségi és egyéb adatsorokat. A világszintű egyenlőtlenségeket nemcsak globálisan vizsgáljuk, hanem makroregionális szinten is. Az Egészségügyi Világszervezet hat régióra osztja a világot: Afrikára, Amerikára, Délkelet-Ázsiára, Európára, Kelet-Mediterrán és Kelet-Csendes-óceáni térségekre. Ezen makroregionális szintek alkalmazása egyrészt még cizelláltabb, komplexebb képet nyújt a lezajló egészségügyi folyamatokról, másrészt pedig a területi sajátosságokról is betekintést nyújt.

(1. Globális egészség-összefüggések, a világszintű egyenlőtlenségek ismertetése) A tanulmány első felének tehát a célja, hogy ismertesse a világban előforduló egészségegyenlőtlenségi sajátosságokat, azok tendenciáit. A vizsgálatok során kiemelten foglalkozunk a felzárkózási folyamatok bemutatásával, erről nemcsak globális szinten, hanem regionális szinteken is fontosnak tartottunk beszámolni. A vizsgálatok során az európai, azon belül is a kelet-közép térség pozícionálását is elvégezzük.

Az elemzésbe kilenc változót vontunk be. A mutatók kiválasztása során igyekeztünk minél sokszínűbb adatbázis előállítani, ill. odafigyelni arra, hogy a mutatók több évre álljanak rendelkezésre (legalább 20 éves időszakot felölelve). Ezen túl azt is fontosnak tartottuk, hogy nemenként is hozzáférhető legyenek az adatok. Ezen kívánalmak kielégítése érdekében számos online és nyomtatott adatbázist és kiadványt tekintettünk át, de elég kevés forrás felelt meg a fenti igényeknek. (Pl. a 2010-es Humán Fejlődés Jelentés mellékletében megtaláltuk a születéskor várható élettartam mutatót az egész népességre vonatkoztatva, ez elérhető 1970 és 2010 között minden évre. Az időszak megfelelő, de nem eléggé diverz az adatbázis.) A WHO 2013-as World Health Statistics kiadványában rábukkantunk egy világszintű komplex adatbázisra, amely nemcsak sokszínű, hanem hiánytalan is egyben. A mutatók két időszakra álltak rendelkezésre teljes körűen: 1990-re és 2011-re. Az alábbi indikátorokat vontuk be végül az elemzésbe.

Korai gyermekhalandósági mutatók:

- *Csecsemőhalandóság*: ezer élveszületésre jutó 1 éves kor alatti halálozások éves száma.
- *5 év alattiak (gyermekek) halandósági rátája*: ezer élveszületésre jutó 5 éves kor alatti halálozások éves száma.
- *Újszülött halandósági ráta*: ezer élveszületésre jutó 28 nap alatti halálozások éves száma.

Mind a csecsemő-, mind az öt év alattiak mortalitása nemcsak a gyermekek túlélési esélyeit fejezi ki, hanem egyben a gazdasági, társadalmi és környezeti feltételrendszer (beleértve az egészségügyet) is közvetve értékelésre kerül a mutatók által. Az újszülöttek halandósága egyértelműen az egészségügyi szolgáltatások, ellátások elérését fejezi ki.

Felnőtt halálozás: (mindkét nem számára elérhető)

- *Felnőtt halandósági ráta*: annak a valószínűsége, hogy egy 15 éves személy mekkora eséllyel éri el a hatvanadik születésnapját.
- *Születéskor várható élettartam*: a lakosság általános halandósági szintjét fejezi ki minden korosztályra tekintettel. (Csecsemők, serdülők, felnőttek és idősek.)
- *60 éves korban várható élettartam*: a 60 év feletti lakosság halálozási mintáját mutatja be. (WHO [2013b])

Elsőként az egyes mutatók közötti összefüggéseket kívántuk bemutatni, ezt főkomponens elemzéssel (és az ahhoz kapcsolódó vizsgálatokkal²) végeztük el. Ezt követően az időbeli változásokat modelleztük, arra a kérdésre keresve a választ, hogy miként

befolyásolják az 1990-es különbségek a 2011-ben fellelhető állapotot. Az eszköz itt a regresszióelemzés. Eztán az egyes egészségi állapotot kifejező mutatók felzárkózási folyamatait mutatjuk be az ún. abszolút konvergencia vizsgálat segítségével. (Újra a regresszió segítségével.) És végül az egyes országok pozicionálását végeztük el klaszterelemzéssel.

Eredmények

Elsőként tehát főkomponens elemzés segítségével megvizsgáltuk az egyes mutatók közötti kapcsolatokat, azok főbb statisztikai összefüggéseit. Kijelenthető, hogy az egészségi állapotot kifejező mutatók közötti kapcsolatok eléggé szorosnak tekinthetők. A mindkét évre elvégzett analízis egy-egy főkomponenst eredményezett. (1. táblázat.)

1. táblázat: Az egészségi alapmutatók főkomponens elemzésének főbb eredményei

	Főkomponens ₁₉₉₀	Főkomponens ₂₀₁₁
Születéskor várható élettartam (nő)	-0,991	-0,988
Születéskor várható élettartam (férfi)	-0,988	-0,982
Felnőtt halandósági ráta (nő)	+0,967	+0,935
Csecsemőhalandóság	+0,956	+0,951
5 év alattiak halandósági rátája	+0,951	+0,932
Újszülött halandósági ráta	+0,938	+0,945
Felnőtt halandósági ráta (férfi)	+0,918	+0,901
60 éves korban várható élettartam (nő)	-0,917	-0,906
60 éves korban várható élettartam (férfi)	-0,824	-0,813
KMO érték	0,811	0,747
Bartlett teszt szignifikancia	0,000	0,000
Megőrzött variancia (%)	88,41	86,40
Sajátérték	7,96	7,77

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

A változók megfelelően korrelálnak (ezt fejezi ki a Bartlett teszt, melynek szignifikanciája 0,000), a mutatók alkalmasak a főkomponens elemzésre. (Ezt a KMO mutató jelzi, 1990-ben nagyon jónak minősíthető az alkalmasság, 2011-ben pedig jónak.) A főkomponensek számát a Kaiser-kritérium alapján határoztuk meg, tehát csak azokat a faktorokat vettük figyelembe, amelyek sajátértéke 1 fölötti. A megőrzött információ nagyon magasnak tekinthető, 1990-ben és 2011-ben is közel van a 90%-hoz. Az összefüggések is tisztának és egyértelműnek tekinthetők, a „pozitív” (várható élettartamok) és a „negatív mutatók” (halandósági indikátorok) között fordított összefüggés fedezhető fel, azok súlya is megfelelő nagyságú az egyes faktorokban. A statisztikai összefüggések azt engedik sejtetni, hogy ahol nagymértékű az újszülöttek halandósága, ott magas lesz a csecsemők, a gyermekek és a felnőttek mortalitása is, a várható élettartamok pedig alacsonyabbak lesznek.³

A következő lépésben azt vizsgáltuk meg, hogy a 2011-es különbségeket milyen mértékben befolyásolták az 1990-ben fennálló differenciák az egyes mutatók esetében. Ehhez

regresszioelemzést alkalmaztunk (Csíte–Németh [2007a] nyomán), a független változó az adott indikátor 1990 évre vonatkozó értéke, a függő pedig a 2011-es érték. Az eredményeket a 2. táblázat ismerteti.)

2. táblázat: Időbeli összefüggések az egyes egészségi mutatók esetében

Független változó	Függő változó	R ² (%)
5 év alatti halandóság ₁₉₉₀	5 év alatti halandóság ₂₀₁₁	78,1
Újszülött halandóság ₁₉₉₀	Újszülött halandóság ₂₀₁₁	86,1
Csecsemőhalandóság ₁₉₉₀	Csecsemőhalandóság ₂₀₁₁	80,6
Felnőtt halandósági ráta ₁₉₉₀ (férfi)	Felnőtt halandósági ráta ₂₀₁₁ (férfi)	64,8
Felnőtt halandósági ráta ₁₉₉₀ (nő)	Felnőtt halandósági ráta ₂₀₁₁ (nő)	71,0
Születéskor várható élettartam ₁₉₉₀ (férfi)	Születéskor várható élettartam ₂₀₁₁ (férfi)	80,8
Születéskor várható élettartam ₁₉₉₀ (nő)	Születéskor várható élettartam ₂₀₁₁ (nő)	84,6
60 éves korban várható élettartam ₁₉₉₀ (férfi)	60 éves korban várható élettartam ₂₀₁₁ (férfi)	66,2
60 éves korban várható élettartam ₁₉₉₀ (nő)	60 éves korban várható élettartam ₂₀₁₁ (nő)	78,5

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

Az esetek többségében kijelenthető, hogy nagy átrendeződés nem figyelhető meg az egyes országok között, amely ország 1990-ben gyengébben, vagy éppen jól teljesített, az 2011-ben is hasonló pozícióval bírt. Különösen igaz ez az újszülöttek halandósága és a nők születéskor várható élettartama esetében, de a csecsemőhalandóság, a férfiak születéskor és a nők 60 éves korban várható élettartama, valamint a gyermekhalandóság tekintetében is 80% környékén van a determináció mértékét kifejező R². A férfiak 15-60 éves halandósága és születéskor várható élettartama mutatók esetében viszont egyfajta átrendeződés figyelhető meg, hiszen az R² mértéke gyengébb, mint a fentieknél.

Konvergenciaelemzések

1990 és 2011 között globális szinten minden kétséget kizáró javulásról, felzárkózásról beszélhetünk. Az újszülöttek-, a csecsemők- és a gyermekek halandósága 40 százalékponttal csökkent; mind a felnőtt férfiak, mind a felnőtt nők mortalitása 20 százalékponttal javult. A születéskor várható élettartamok 10 százalékkal nőttek mindkét nem esetében, a nők 60 éves korban várható életkilátásai 10 évvel gyarapodtak, a férfiaké viszont csak csekély mértékben nőtt. (0,6 évvel.) Viszont azt is látnunk szükséges, hogy az átlag jelen esetben tényleg kiválóan „végzi a feladatát”: eltakarja a szélsőségeket. A két időszakot összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy 2011-re számottevően emelkedtek az egyes mutatók relatív szóródási értékei³, tehát a szélsőségek jellemzőbbé váltak⁴.

Ahhoz, hogy világosabb képet kapjunk a világban zajló kiegyenlítődési vagy éppen széthúzásról tanúskodó folyamatokról, az ún. béta konvergencia vizsgálatot alkalmaztuk⁶. Mivel ezen elemzési módszer inkább a gazdasági értéktartalmú mutatók vizsgálatására jellemző, ezért ennek egyfajta kiterjesztését végeztük el: jelen esetben az egészségi állapotot kifejező mutatókra alkalmaztuk a regressziós becslést. Az eredményeket nemcsak világszinten közöljük, hanem a WHO régiókra is külön-külön. Kettős megoszlás szerint kerülnek bemutatásra a regressziós eredmények: a könnyebb áttekinthetőség miatt a pozitív és a negatív mutatókat külön táblázatban ismertetjük. (3. és 4. táblázatok.) A táblázat

tokban két fontos paramétert közlünk: a modell jóságát kifejező R^2 -et és a konvergenciára/divergenciára utaló béta együtthatót. Mivel úgy véljük, hogy az elemzés eredményeinek részletes bemutatása egy önálló publikációt is kitenne, ezért főleg a tanulmány közép-pontjában lévő Európára fókuszálunk.

Pozitív mutatók

A 3. táblázatra rátekintve látható, hogy igencsak eltérő és egyenlőtlen felzárkózási trendek rajzolódnak ki, mind a mutatók, mind a különböző entitások esetében. Globális szinten viszonylag gyenge összefüggésekről beszélhetünk, az is csak a születéskor várható élettartam mutatóknál, a 60 éves korban várható életesélyek tekintetében nincs összefüggés a kezdeti állapot és a növekedés üteme között. A születéskor várható életesélyek mutatók kiegyenlítődési folyamait megvizsgálva WHO régióként, megfigyelhető, hogy különösen Délkelet-Ázsiában és Afrikában nagyon erős a felzárkózás; Amerika, Kelet-Mediterrán és Nyugat-Csendes-óceán térségekben csekély mértékű. Ebből a szempontból Európa a „fekete ló”.

3. táblázat: Főbb lineáris regressziós összefüggések a konvergencia tekintetében

	Szv _{fi0}		Szv _{n60}		Vé _{fi60}		Vé _{n60}	
	béta	R ²	béta	R ²	béta	R ²	béta	R ²
Világ	-0,29	36,9	-0,25	35,2	-0,01	0,00	-0,04	0,01
Afrika	-0,59	56,4	-0,51	46,8	-0,28	22,32	-0,08	4,00
Amerika	-0,30	35,6	-0,30	48,6	-0,13	3,39	-0,29	17,67
Kelet-Mediterrán	-0,23	24,8	-0,22	43,6	-0,29	8,65	-0,19	4,99
Európa	0,07	2,6	-0,11	8,1	0,29	8,52	0,13	3,21
Délkelet-Ázsia	-0,70	65,6	-0,67	76,7	-0,44	14,88	-0,66	57,88
Nyugat-Csendes-óceán	-0,28	22,4	-0,25	19,6	0,10	1,24	0,12	1,44

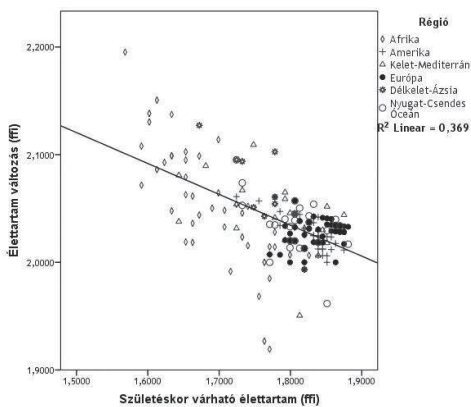
forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

Európa esetében nagyon minimális összefüggés tapasztalható, a pozitív mutatók konvergencia-folyamatai gyakorlatilag nem léteznek: az R^2 értékek 2,6 és 8,52% között szóródnak. (A férfiak esetében ráadásul pozitív a béta együttható értéke, így inkább a széthúzás, a divergencia figyelhető meg.) Így Európa helyzetét inkább a világ függvényében ábrázoltuk (1. ábra), annak érdekében, hogy megfelelően tudjuk értelmezni annak helyzetét.

Világszinten átlagosan 5,32 évvel nőtt a férfiak születéskor várható élettartama. A számtani átlag ebben az esetben is jelentősen eltakarja a szélsőségeket: Libériában az átlaghoz képest közel négyszeres növekedés figyelhető meg (37-ről 58 élettárra nőtt a vizsgált időszak alatt az élettartam), míg a szintén afrikai Sváziföldön 10 évet csökkent. (59-ről 49-re.)⁸ Ruanda, Etiópia, Irán, a Maldív szigetek, Kelet-Timor, Madagaszkár és Niger esetében 15-17 évnyi növekedés figyelhető meg, de legalább 10 évet javított Uganda, Bután, Nepál, Eritrea, Malawi és Afganisztán is. Összesen 16 országban nem tapasztalhatunk növekedést, stagnálás vagy csökkenés jellemző. A fentebb említett Sváziföld mellett Lesothóban, Líbiában, Niueben és Zimbabwében 4-9 évvel kevesebbre számíthatnak az itt élő férfiak az életesélyeiket tekintve. Európából itt található Ukrajna (egy év csökkenés), Oroszország, Fehéroroszország és Montenegró. (Stagnálás.)

Az európai országok a születéskor várható élettartam és a növekedési ütem alsó harmadában láthatóak, ami azt jelenti, hogy egészségi szempontból fejlettebb országoknak számítanak világszinten. Az európai régióban is szélsőséges szóródás figyelhető meg⁹, a legnagyobb növekedés Azerbajdzsánban és Törökországban figyelhető meg (9 év), őket Csehország, Írország, Finnország, Luxemburg és Albánia követi. Magyarország növekedési üteme (6 év) megegyezik Németország, Izland, Észtország, Portugália, San Marino és Spanyolország értékeivel. Lengyelország és Szlovákia Horvátországgal, Dániával, Franciaországgal, Monacóval, Hollandiával versenyez. A legkisebb növekedés az átmeneti országokban jellemző, a volt szovjet tagköztársaságokban (Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Grúzia, Litvánia, Kirgizisztán, Moldova), Bulgáriában, Romániában és Örményországban.

1. ábra: A férfiak születéskor várható életesélyeinek globális szintű felzárkózása

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

Az 1. ábrán a függvénytől való eltérések jelentős többletinformációt szolgáltatnak, azt mutatják meg, hogy az egyes országok mennyire viselkednek „függvénytől elcsúszva”. Ha fölötte helyezkedik el az ország, akkor jobban teljesít a vártnál, ha pedig alatta, akkor vice versa. A visegrádi országokat kiemelve megállapíthatjuk, a négy ország a globális trendeknél jobban teljesít, Csehország és Magyarország kiemelkedik a növekedési ütemével.

A „legtisztább” és legegységesebb felzárkózási, konvergálódási folyamatok Délkelet-Ázsiában jellemzők. Itt – ellentétben Afrikával – nem a jobb születéskor és 60 éves korban várható életesélyekkel rendelkező országok szakadnak le (tehát nem csökken sem a férfiak, sem a nők esetében); hanem ténylegesen kisebb növekedés tapasztalható a magasabb értékkel bíró országokban. (Ilyen például Mianmar és India.)

Negatív mutatók

A halandósági indikátorok általános jellemzője, hogy a béta konvergencia vizsgálat csak kevés esetben hozza a várt eredményeket, és azok sem túl erősek. Különösen a világszintű összefüggéseknél nincs érzékelhető kapcsolat a kezdeti szint és a növekedési ütem között. Kivételt újra Délkelet-Ázsia jelent, ott is főleg a nők helyzete javult 1990 és 2011 között. (Mindkét nemnél magas a felzárkózás ütemét jelző béta együttható, de az R^2 modell jósága csak a nők esetében a megfelelő mértékű.) Afrikában csak a felnőtt férfiaknál figyelhető meg kismértékű konvergencia, de itt is a (születéskor várható élettartamhoz hasonló) tartós leszakadás „vezérli” ezt a folyamatot.

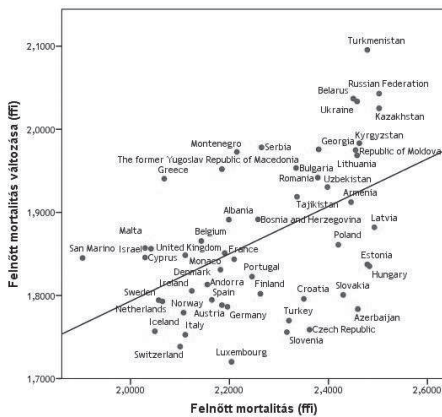
4. táblázat: A negatív mutatók felzárkózási összefüggései

	Felnőtt mortalitás _{fi}		Felnőtt mortalitás _{nő}		Csecsemő- halandóság		Újszülött halandóság		5 év alatti halan- dóság	
	béta	R ²	béta	R ²	béta	R ²	béta	R ²	béta	R ²
Világ	0,08	0,02	0,06	1,31	0,07	0,04	0,14	0,12	0,04	0,01
Afrika	-0,43	18,77	-0,24	6,72	-0,21	11,99	-0,01	0,02	-0,25	17,24
Amerika	-0,15	3,74	-0,08	1,22	-0,24	19,46	-0,19	12,79	-0,20	13,52
Kelet- Mediterrán	0,06	0,79	0,22	18,48	0,17	12,11	0,26	25,98	0,13	8,62
Európa	0,29	24,97	0,07	1,59	0,04	1,28	0,04	0,84	0,01	0,04
Délkelet-Ázsia	-0,56	23,95	-0,68	41,48	-0,16	6,47	0,00	0,00	-0,20	10,26
Nyugat- Csendes- óceán	0,01	0,01	0,10	2,66	-0,02	0,36	0,07	2,85	-0,06	2,50

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

Három kiugró esetre hívjuk fel a figyelmet: az európai férfi mortalitás, a kelet-mediterrán újszülött halandóság és női mortalitás függvényekre. Mindhárom mutató de-terminációs együtthatója gyenge hatást jelez, ugyanakkor a béta előjele pozitív. Ez azt jelzi, hogy a fenti egészségindikátorok divergálnak, vagyis széthúznak az egyes országok teljesítményei. Mivel a tanulmányunk kitüntetett vizsgálati terepe Európa, ezért az ábrán be is mutatjuk a felnőtt férfiak halandósági összefüggéseit. (2. ábra.)

2. ábra: A férfi mortalitás európai divergencia-folyamata

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

megjegyzés: az ábrán az adatsorra illesztett lineáris függvény látható.

Elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy igen nagy szóródás jellemzi az európai WHO régiót, annak ellenére, hogy logaritmizált értékeket alkalmaztunk. Az ábráról világosan leolvasható, hogy Európában a (nemcsak egészségi szempontból) fejlettebb

országok felé lejt a terep. Ahol eddig kedvezőbb volt a felnőtt férfiak halandósága, ott még jobb lett 2011-re. Különösen igaz ez a tendencia Svájcra, Izlandra, Luxemburgra, Olaszországra (40-50 százalékpontos javulás figyelhető meg), de Írországból, Norvégiából és Hollandiából is hasonló trendek. A másik végletet Türkmenisztán, Oroszország, Fehéroroszország, Ukrajna és Kazahsztán képviseli. Türkmenisztánban 24 százalékkal magasabb a 15-60 éves férfiak halandósága 2011-ben, a másik négy országban is 6-10 százalékos a növekedés 1990-hez képest. A kelet-közép-európai blokkból a román, a bolgár és a litván felnőtt férfiak élet-esélyei 10 százalékponttal javultak, míg Szlovéniában és Csehországban „izlandi” szintű, Magyarországon közepes javulás jellemző. Hazánk teljesítménye gyengébb a szlovák és a horvát teljesítménytől, de kedvezőbb, mint a lengyelországi helyzet. Továbbá a 2. ábráról világos térbeli jegyek is leolvashatók. A legrosszabb halandósággal leírható és a legnagyobb mértékben divergáló (romló) térségek világosan elkülönülnek: a posztszovjet térségről van szó. A visegrádi térség országai Szlovéniával, Horvátországgal a „magas kezdeti állapot – kedvező javulás” csoporthoz tartoznak. A balkáni térség országaira a közepes mértékű 1990-es halálozás és gyenge konvergencia jellemző.

A táblázatból kiemelhető még az amerikai csecsemőhalandóság, itt is csekély mértékű felzárkózás tapasztalható, leszakadási tendenciáktól mentesen.

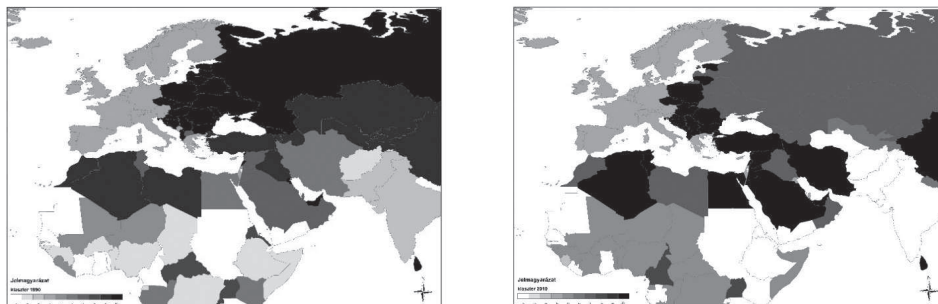
Úgy véljük, hogy a béta konvergencia – vizsgálatok (főként a negatív mutatók tekintetében) nem elégségesek a felzárkózási folyamatok részletes felderítéséhez, ezért a továbbiakban inkább a feltételes konvergenciaelemzések szükségesek. A „feltételek” véleményünk szerint az egészségi állapotot (közvetlenül és közvetetten) befolyásoló tényezők lehetnek: a képzettség, a jövedelmi szintek, a világgazdasági nyitottság mértéke, a rendszerváltás ténye, stb.

Csoportosítás a főbb egészség-jellemzők mentén

Világszintű vizsgálatainkat egy összehasonlító elemzéssel folytatjuk. Célunk az európai térség, az európai országok (ezen belül pedig a kelet-közép-európai régió) helyzetének értékelése, bemutatása a globális környezetben. Mivel elegendő elemszámmal rendelkezünk, ezért a K-közép klaszterelemzést alkalmaztuk mindkét időpontban, a megfigyelési változók az eddig alkalmazott kilenc pozitív és negatív indikátor. A cizellált megközelítés érdekében 10 kezdő klaszterszámot adtunk meg a programnak, ellenőrzés végett pedig diszkriminancia-elemzést használtunk.

A tágabb európai környezetet bemutató ábra a 3., míg a globális térképek az 1. mellékletben találhatóak. Az egészségi mutatók mentén mindkét évben világosan kirajzolódik egyfajta centrum-periféria reláció. A centrumot 1990-ben és 2011-ben is közel 40 ország alkotja, ide tartozik többek között az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, a mai Európai Unió nyugati fele (Szlovéniával kiegészülve), Norvégia, Liechtenstein, Monaco, San Marino, Japán, Ausztrália, Új-Zéland, Kuba, Brunei, Costa Rica és Barbados. A legjobb egészség-jellemzők itt találhatóak a világon, a klaszterelemzéssel létrehozott többi csoportátlaghoz képest is kimagaslók. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy ezek az eredmények még kedvezőbbé váltak 2011-re. Például míg a gyermekhalandóság 1990-ben csak 11,8-szer jobb értéket vesz fel (!) a többi csoport átlagához képest, 2011-re ez az arány közel 15-szörösre nőtt. A felnőtt nők és férfiak halandósága hasonló mértékben javul, a 60 éves korban várható élettartam is egyre előnyösebb itt a világ többi részéhez képest.

3. ábra: Európa pozíciói a világban (1990, 2011)

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

Európa helyzetét kívántuk elsősorban bemutatni, ezt részben meg is tettük, hiszen annak jelentékeny része a centrumhoz tartozik. De mi a helyzet Kelet-Közép-Európával? Az 1990-es térképet böngészve, kirajzolódik az ún. epidemiológiai vasfüggöny (Boncz-Sebestyén 2006), amely Szlovénia kivételével kettévágja Európát. A volt Jugoszláviából „kiesik” Macedónia és Montenegró, mindkét ország az öt év alatti mortalitási mutatók kivételével kedvezőbb értékeket vesz fel. Kelet-Közép-Európa¹⁰ „csatlakozik” többek között Argentína, Libanon, Kuvait, Malajzia, Korea, Thaiföld, az Egyesült Arab Emírátsok és Uruguay. A klaszter pozicionálását egyrészt a centrumhoz képest végeztük el, másrészt pedig a többi (centrum nélküli) csoport átlagához viszonyítottuk azt. A legfejlettebb csoporthoz képest az öt év alatti halálzási mutatók előfordulási valószínűsége egyöntetűen 2,3-szeres, a felnőttek mortalitását 1,6 – 1,76-szoros különbség jellemzi. A születéskor várható élettartam-mutatók pedig a centrum 90-93 százalékát érik el, a 60 éves korban várható életesélyek pedig a 80-83 százalékot. (Természetesen a rosszabb értékek mindig a férfiakat érintik.) A többi csoporttal összehasonlítva a kelet-közép-európai országokat magába foglaló klaszter újszülött-, csecsemő- és gyermekhalandósági átlagértékeit, megállapíthatjuk, hogy csak a centrummal versenyez igazán a csoport. (Tehát a második legjobb a világon.) A többi mutató esetében viszont a főleg dél-amerikai és kelet-mediterrán térségek által alkotott 7. klaszterrel versenyez. Főleg a férfiakat érintő változók esetében jelentős a lemaradás¹¹, a nők 60 éves korban várható élettartama 1 évvel marad le. Ez azért érdekes, mert az 5 éves kor alatti halandósági ráták a 7. klaszterben legalább másfélszer nagyobbak, mint a negyedik csoportban.^{12,13} A kelet-közép-európai egészségparadoxont, azon belül is a férfiakat érintő halandósági krízist megerősíti a Kínát, Líbiát, Kazahsztánt, Üzbegisztánt, Kirgizisztánt, Irakot, Törökországot, Tádzsikisztánt, stb. magába foglaló 9. klaszter felnőtt mortalitás átlaga. Csekély mértékben, de mégis kisebb értéket vesz fel, mint a 4. klaszter.

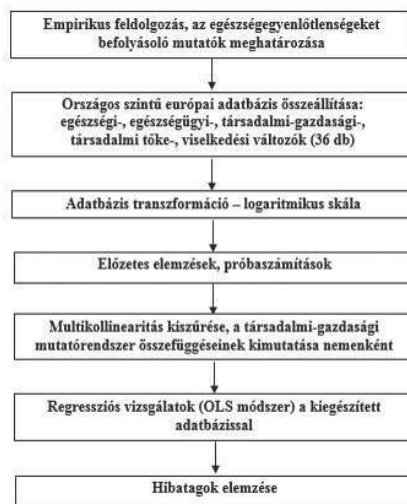
A 2011-es állapotok nagymértékű átrendeződést mutatnak a kelet-közép-európai térségben. Az európai centrumtérsegek mellett kialakul egy ún. keleti fal, amely egészségi/halandósági értelemben átmenetet képez a Nyugat és a Kelet között. A keleti falat Észtország, Litvánia, a visegrádi országok, Románia, Bulgária, valamint Szlovénia kivételével a volt Jugoszlávia alkotja. Hasonló teljesítménnyel jellemezhető Algéria, Brazília, Kína, Macedónia, Szaúd-Arábia, Törökország, Tunézia és Vietnám. A centrumtérsegekhez képest számos mutató leszakadást¹⁴ jelez, a 60 éves korban várható élettartamok kivételével szinte az összes egészségindikátor rosszabb arányokat vesz fel. A nők születéskor várható életesélyei esetében stagnálás, a férfiak tekintetében minimális javulás figyelhető meg. Tehát a centrum előnye folyamatosan nő. Ugyanakkor, a

többi nem centrum térséghez viszonyítva egyértelművé válik a klaszter második vonalbeli szerepe, a csoportátlag minden változó esetében a centrum utáni közvetlen pozíciót jelenti.

(2. Az európai egészségügyenlőtlenségek regressziós összefüggései) Tanulmányunk következő felében az európai térséget érintő egészségügyenlőtlenségeket vesszük górcső alá. A vizsgálati szint továbbra is az ország, ebből ötvenet találhatunk az európai WHO régióban. A kutatás összesítése a 4. ábrán látható.

4. ábra: Az európai egészségügyenlőtlenségeket magyarázó kutatás felépítése

forrás: saját szerkesztés (2014)

A szakirodalmi feldolgozást – a terjengősség elkerülése végett – nem részletezve¹⁵, a WHO (2014) alapján rendszerezük az egészségügyenlőtlenségeket magyarázó összefüggéseket.

- **Jövedelem és társadalmi státusz:** a magasabb szintek jobb egészséggel párosulnak. Minél nagyobb a szakadék a gazdagok és a szegények között, annál nagyobb egészségügyenlőtlenséggel találkozhatunk.
  - *Mutatók:* egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem, egy főre jutó nemenkénti jövedelem (becsült), GNI növekedési ütem, Gini index;
- **Képzettség:** az alacsony képzettségi szintek rossz egészségjellemzőket jelentenek, több stresszel és alacsonyabb önbecsüléssel.
  - *Mutatók:* várható iskolában eltöltött évek száma (nemenként);
- **Foglalkoztatás és munkahelyi feltételek:** a dolgozó személyek egészségesebbek, különösen azok, akik a munkahelyi feltételeiket befolyásolni tudják.
  - *Mutatók:* foglalkoztatási ráta, munkanélküliségi ráta, gazdasági aktivitás. (Nemenként.);
- **Társas támogatás rendszerei:** a családtól, barátoktól és közösségektől származó támogatás jobb egészségi állapotot jelent.

- *Mutatók*: társas támogatás hálózata (nemenként);
- **Személyes viselkedés és alkalmazkodási készség**: a kiegyensúlyozott étkezés, az aktív életvitel, a dohányzás, az alkoholfogyasztás, valamint a stresszel és a kihívásokkal való megbirkózás mind-mind hatással vannak az egészségre.
  - *Mutatók*: a megemelkedett vércukorszint, a magas vérnyomás és a magas koleszterinszint által érintett népesség aránya, az elhízottak aránya, alkoholfogyasztáshoz kapcsolódó halandósági ráta. (Nemenként.)¹⁶;
- **Egészségügyi szolgáltatások**: azon szolgáltatásokhoz való hozzáférés és azok használata, amelyek megelőzik és kezelik a különböző betegségeket.
  - *Mutatók*: 1000 főre jutó kórházi ágyak száma, egy főre jutó egészségügyi kiadások (vásárlóerő-paritáson), egy főre jutó kormányzati egészségügyi kiadások (vásárlóerő-paritáson).;
- **Nemek**: a férfiak és a nők eltérő betegségektől szenvednek a különböző életszakaszokban.
  - Ahol lehetséges volt, minden egészségi és magyarázó változót igyekeztünk nemenkénti megoszlásban is kigyűjteni.
  - *Mutatók*: a nem fertőző krónikus betegségek halandósági rátáit (NFKB) alkalmazzuk főként: az összes, a daganatok, a kardiovaszkuláris és diabétesz, a krónikus légzőszervi betegségek okozta mortalitási rátákat¹⁷, valamint a 60 és 70 év alatt a nem fertőző krónikus betegségek következtében elhunytak arányát. Ezentúl a születéskor és a 60 éves korban várható élettartam, a felnőtt halandósági ráta indikátorokat vontuk be.
- **Kultúra**: a szokások és hagyományok, valamint a hit és a közösségek hatással vannak az egészségre.
- **Genetika**: szerepe van az élethossz meghatározásában, az egészségesség és a különböző betegségek előfordulási valószínűségében.
- **Fizikai környezet**: a tiszta víz és levegő, az egészséges munkahelyek, a biztonságos otthonok, közösségek és az infrastruktúra hozzájárulnak a jó egészséghez.

Ez utóbbi három komponens esetében az operacionalizálás nehézségekre ütközött: vagy nem állt rendelkezésre adat, vagy hiányos volt. A fizikai környezethez tartozó jelenségek leírásához a vidéki népesség arányát és a nettó migráció értékét, a biztonságot (és a társadalmi tőkét) kifejező indikátorként a tízezer főre jutó gyilkosságok számát alkalmaztuk.

Az adatok forrásai az Humán Fejlődés Jelentései (HDR¹⁸), a Világbank és az Egészségügyi Világszervezet online és nyomtatott kiadványai. Amellett, hogy „csak” Európa a vizsgáltunk tere, megjegyzendő, hogy igen nehézkes összehasonlítható adatokat legyűjteni. Főleg a társadalmi-gazdasági, ill. az egészség-magatartás mutatórendszer hiányos. (Lásd fent.)

A függő változók közül a nem fertőző krónikus halandóság változók 2008-as, a várható élettartam és a felnőtt mortalitás indikátorai pedig 2011-es időpontra voltak hozzáférhetőek. A független (magyarázó) mutatókat a 2000–2010-es dekád közepére gyűjtöttük ki.

A módszertan kapcsoltnak tekinthető: a főbb statisztikai összefüggések kimutatása érdekében főkomponens elemzést, míg a halandóságot magyarázó modellekhez többváltozós regresszió-analízist alkalmaztunk. Végül ez utóbbi vizsgálat hibatajait is felhasználtuk, azokat a nem fertőző krónikus betegségek okozta halandósági rátákkal együtt klasztereztük, és így pozicionáltuk az elemzésbe bevont országokat.

Eredmények

Az eredmények részletes taglalása előtt szeretnénk pár információval szolgálni, annak érdekében, hogy megfelelően alátámasszuk az alkalmazott módszertant. Többféle korrelációs és regressziós vizsgálatot elvégeztünk, próbaszámításokat futtattunk le. Az elem-

zések konklúziójaként általánosságban megállapíthatjuk, hogy számos fontosnak vélt magyarázófaktor (jövedelem, képzettség, foglalkoztatás) kimaradt a regressziós eredmények közül. Lássuk például a férfiak nem fertőző krónikus betegségének halandósági rátája esetén a főbb eredményeket:

$$NFKB_{\text{ffi}} = 4,132 - 0,179 \times \text{eü kiadás} + 0,035 \times \text{gyilkosság} + 1,471 \times \text{növ} + 0,165 \times \text{kórház}$$

A modell magyarázóereje kimagaslónak tekinthető ($R^2=85,3\%$), mindegyik mutató megbízhatóan járul hozzá, stb. Az egyenletből kiolvasható, hogy az egészségügyi kiadásokon kívül a többi tényező pozitív hatással bír¹⁹ a nem fertőző krónikus betegségek okozta halandóságra. Ugyanakkor a korrelációs mátrixban látható az is, hogy az egészségügyi kiadások és az egy főre jutó GNI, a becsült férfi jövedelem, a nettó migráció és a képzettségi mutató között igen szoros korreláció van. Természetesen elfogadható, hogy az egyenletben szereplő mutatók hatással vannak a mortalitásra, ugyanakkor a multikollinearitás²⁰ jelensége végett az eredeti társadalmi-gazdasági magyarázófaktorok kiestek a modelltől. Ezért választottuk a főkomponens elemzést, hiszen a módszer nemcsak a változók kapcsolatát vizsgálja, hanem a létrehozott látnens változók között a multikollinearitás is kiszűrhető. Elsőként az összes változót logaritmikus skálára transzformáltuk, így számos pozitív adatkezelési eredményt is elértünk. (Normális eloszlás, kiugró adatok kezelése, stb. Lásd bővebben Major [2005b])

Főbb eredmények – férfiak

A férfi modell statisztikai eredményeit az 5. és 6. táblázat közli. A Bartlett teszt nullhipotézisét el lehet vetni (miszerint korrelálatlanok a bevont változók), a szignifikancia ebben az esetben 0,000. A Kaiser–Meyer–Olkin (KMO) érték 0,766, ami azt jelenti, hogy a férfiak társadalmi-gazdasági jellemzői közötti kapcsolat a jó kategóriába tartozik, így azok alkalmasak a faktorelemzésre.

5. táblázat: A KMO érték és a Bartlett teszt eredmények a férfiak társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek esetén

Kaiser–Meyer–Olkin mutató értéke	0,766
Bartlett teszt khí-négyzet	726,466
df	78
Szignifikancia	0,000

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

A főkomponensek számát a Kaiser-kritérium alapján határoztuk meg, tehát csak azokat a faktorokat vettük figyelembe, amelyek sajátértéke 1 fölötti. Eszerint két főkomponens tűnt megfelelőnek. A megőrzött információ kielégítő, a két főkomponens összesen több mint 66,7 százaléknyi varianciát őriz meg. A faktorok tartalmának értelmezhetősége és egyszerűsítése érdekében az ún. derékszögű (ortogonális) rotálást alkalmaztuk, ezen belül is a variancia maximalizálását megcélzó Varimax formát.

6. táblázat: A faktorelemzés főbb eredményei a férfi modellben

	Komplex fejlettség	Munkaerő-piac	Kommunalitás
Egészségügyi kiadások	,944	-	0,923
GNI/fő	,928	-	0,921
Becsült jövedelem	,913	-	0,892
Nettó migráció	,804	-	0,706
Iskolában eltöltött évek	,762	-	0,726
Vidéki népesség aránya	-,669	-	0,469
Gazdasági növekedés	-,639	-	0,487
Társas támogatás	,598	-	0,420
Gyilkossági ráta	-,579	-	0,345
Gini index	-,507	-	0,292
Foglalkoztatási ráta	-	,982	0,965
Gazdasági aktivitás	-	,832	0,743
Munkanélküliség	-	-,791	0,788
Sajátérték	5,832	2,844	-
Megőrzött variancia	44,86	21,88	-

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

Az első faktor a „komplex fejlettség” nevet kapta a benne sűrűsödő változók végett. A foglalkoztatást kifejező mutatók kivételével az összes indikátor itt található. A legnagyobb súllyal az egy főre jutó egészségügyi kiadások, a jövedelmi, a nettó migráció és az iskolában várható élettartam mutatók szerepelnek a faktorban. Közepes erősséggel „ülnek” a faktoron a vidéki népesség aránya, a gazdasági növekedés és a társas támogatás mutatók, valamint a gyilkossági ráta és az egyenlőtlenséget kifejező Gini index.

Az összefüggések egyértelműek, tiszták:

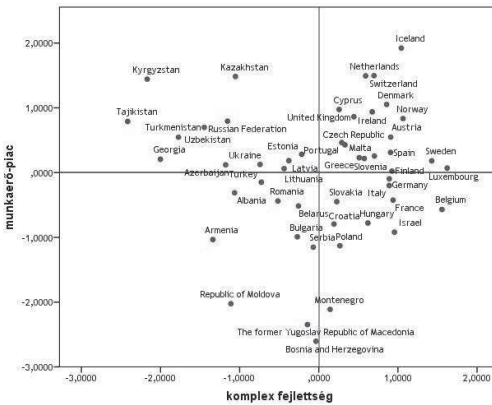
- a gazdagabb országokban jobb egészségi ellátás várható (több pénz jut rá),
- a férfi társadalom képzettebb,
- attraktív (pozitív migrációs egyenleggel írható le),
- a társas támogatás jellemzőbb,
- alacsonyabb a gazdaság bővülésének üteme²¹,
- kevesebben élnek vidéken,
- a társadalmi tőke kedvezőbb és az egyenlőtlenségek kisebbek²².

Az összefüggések *vica versa* is igazak.

A táblázatból kiolvasható, hogy a „komplex fejlettség” erőteljes faktor, a sajátértéke jóval meghaladja a minimális értéket, a megőrzött információ is jelentősnek mondható.

A második faktort a „munkaerőpiac” elnevezéssel illetjük. A foglalkoztatási ráta mellett a gazdasági aktivitás és a munkanélküliségi ráta található a faktorban. A munkanélküliségi mutató ellentétesen mozog a gazdasági aktivitással és a foglalkoztatási rátával. (Ha magas a foglalkoztatás, akkor magas a rendelkezésre álló munkaerő és kisebb a munkanélküliség.) A faktor közel 22 százaléknyi varianciát őriz meg, a sajátértéke is igen jónak tekinthető.

5. ábra: Európai országok az egészségi állapotot befolyásoló társadalmi-gazdasági összefüggés-rendszerben (férfi modell)

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

A következő lépésben a két faktor által létrehozott koordináta-rendszerben ábrázoltuk az egyes országokat, bemutatva a közöttük fennálló társadalmi-gazdasági különbségeket. (5. ábra.) A könnyebb értelmezhetőség miatt „negyedeltük” a „komplex fejlettség” és a „munkaerő-piac” faktorok által létrehozott teret. (Így a 0 körüli értékek az átlagot jelentik.) Világosan kirajzolódik Európa fejlettségi képe: az első faktor pozitív felén a fejlettebb országok foglalnak helyet, kiemelkedik közülük Luxemburg, Belgium, Svédország, Izland, Norvégia, Ausztria, Spanyolország, Finnország, Németország, Olaszország és Franciaország. (Vagyis az európai térség fejlett magterülete.) Magyarország a második sorban helyezkedik el, Máltával, Szlovéniával, a visegrádi országok többségével, valamint Horvátországgal egyetemben. Érdekes, hogy az Egyesült Királyság is közel van Magyarországhoz ezen dimenzió mentén, ennek oka a jóval magasabb belső egyenlőtlenségek megléte.²³ Románia, a Balti országok, Fehéroroszország, Bulgária és Szerbia (éppen) átlag alatti teljesítménnyel írhatók le. A komplex fejlettség negatív tartományában a volt Szovjetunió található: az Orosz Föderáció, Kirgizisztán, Tadszikisztán, Türkmenisztán, Grúzia, Kazahsztán, Üzbegisztán, Ukrajna, Örményország, Moldávia stb.

A férfiak munkaerő-piaci jellemzői kedvezőek az y tengely pozitív skáláján: különösen Izland, Hollandia, Svájc, Dánia, Ciprus, Kazahsztán és Kirgizisztán esetében. A férfiak számára legfejlettebb munkaerő-piac a Balkánon fedezhető fel, Bosznia és Hercegovinában, Macedóniában, Montenegróban, valamint a Romániával határos Moldovában.

Az egészségyenlőtlenségeket magyarázó modell a férfiak esetében

Tehát a társadalmi-gazdasági jellemzők két faktorban összesíthetők. Az egészségügyi erőforrásokhoz való hozzáférés, ill. azok használatát jelző mutató (egy főre jutó egészségügyi kiadások) a „komplex fejlettség” faktorban található, ezen túl a kórházi ágyak ezer főre jutó arányát is bevontuk. Alkalmaztuk még a „viselkedési faktorokat”: a magas vérnyomás-, a hypercholesterinaemia²⁴-, a megemelt vércukorszint által érintett népesség mutatóit, ill. az alkoholfogyasztást kifejező, az ahhoz kapcsolódó standardizált halandósági rátát. Faktorelemzés segítségével szeretnénk volna kimutatni a fenti mutatók közötti kapcsolatot²⁵, de ez nem volt sikeres. Így az összes említett mutatót alkalmaztuk a regressziós

modellben. A főbb eredményeket a 7. táblázat mutatja be. Csak azon eredmények kerülnek megjelenítésre, amelyek statisztikai szempontból megbízhatóak és hasznosíthatóak.

7. táblázat: A férfi mortalitás komplex magyarázómodelljei

	NFKB	NFKB _{dag}	NFKB _{kard}	NFKB _{lég}	NFKB ₆₀	NFKB ₇₀	SZVÉ ₀	VÉ ₆₀	Mort ₁₅₋₆₀
komplex fejlettség	-,988	-	-,669	-,443	-,792	-,927	,801	,676	-,682
munkaerőpiac	-,221	-,235	-,177	-	-,137	-	-	,141	-,149
kórházi ágyak	,189	-	,127	-	,284	,287	-,184	-,236	,239
vényomás	-	,582	,203	-	-	-	-	-,259	,200
glükóz	-	-	,174	-	-	-	-,135	-	-
koleszterin	-	,579	-	-	-	-	-	-	-
elhízottság	,257	-	-	-	-	,258	-	-	-
alkohol	,260	-	,121	-	,210	,298	-,256	-	,228
Kiigazított R ² (%)	85,5	53,7	88,7	17,9	77,9	79,2	85,4	82,4	83,2
D-W stat.	1,638	2,129	1,871	1,796	1,811	2,004	1,616	1,772	1,614
ANOVA szign.	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
K-S próba	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

Az eredmények értelmezéséhez szükséges a társadalmi-gazdasági összefüggések faktor-súlyait bemutató táblázat. A nem fertőző krónikus betegségek (NFKB) esetében a komplex fejlettség és a munkaerőpiac faktor negatív hatással jelenik meg.²⁶ Előbbi esetében azt jelenti, hogy ott magasabb ezen halálok menti mortalitás, ahol alacsony a jövedelmi szint, kevésbé iskolázottak a férfiak, alacsony a társadalmi tőke, ugyanakkor magas gazdasági növekedés jellemző, és jelentősek a jövedelemegyenlőtlenségek. (Tehát a komplex fejlettség faktora negatív előjelű, lásd az 5. ábrán.) Utóbbi faktor negatív előjele a munkanélküliségi ráta magasabb voltát és a gazdasági aktivitás, valamint a foglalkoztatási ráta alacsony mértékét jelzi. Összességében tehát kijelenthető, hogy a férfiak nem fertőző krónikus betegségei okozta mortalitás a kevésbé fejlett, kedvezőtlen foglalkoztatási környezettel bíró országokban jellemző. Ehhez hozzájárulnak a viselkedési faktorok hatásai is: az elhízottság és az alkoholfogyasztás körülbelül ugyanolyan erővel bíró veszélyfaktor. Az egészségügyi infrastruktúra ott jelentős, ahol magas a nem fertőző krónikus betegségek általi mortalitás.²⁷

A 7. táblázatban látható mutatók regressziós modelljei összességében statisztikailag és módszertanilag megfelelőnek mondhatók. A determinációs együttható két kivétellel erősnek tekinthető, a magyarázó tényezők magas arányban interpretálják a vizsgált egészségi állapotot kifejező indikátorokat. Ugyanakkor az is kijelenthető, hogy a multikollinearitást is megfelelően kezeltük²⁸.

Az eredmények azt jelzik, hogy a feltüntetett egészségi változók esetében nemcsak megjelenik, hanem *jelentős hatással bír a társadalmi-gazdasági fejlettség, ill. grádiens*. (Főként a „komplex fejlettség” faktora jelenik meg. És ott, ahol felbukkan, ott mindig nagyobb erővel bír, mint a „munkaerőpiac” faktor.) *Ez a magyarázó társadalmi-gazdasági lejtő szinte kivétel nélkül*

jár együtt a káros viselkedési formákkal, ill. azok következményeivel, pl. a daganatok az elhízottsággal²⁹, a kardiovaszkuláris betegségek és a diabétesz okozta mortalitás az alkoholfogyasztással, a magas vérnyomással, a 60 év alatti NFKB halandóság az alkoholfogyasztással, stb.

A női modell főbb eredményei

A női társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket bemutató modell eredményei a 8. és 9. táblázatokon kerülnek ismertetésre. Ismét kedvező eredmények születtek, mind a Bartlett teszt, mind a KMO mutató szerint. A megbízhatóságot kifejező szignifikancia értéke 0,000, míg a Kaiser–Meyer–Olkin mutató mértéke a nagyon jó kategóriát jelzi.

8. táblázat: A KMO érték és a Bartlett teszt eredményei a női modellben

Kaiser–Meyer–Olkin mutató értéke	0,800
Bartlett teszt chí-négyzet	702,456
df	78
Szignifikancia	0,000

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

A főkomponensek számáról újra a Kaiser-kritérium segítségével döntöttünk, így két látens mutató, dimenzió került megállapításra. Jelentős szórást sűrít a két faktor, összességében a teljes információ több mint kétharmada marad a faktorokban. Újra a Varimax rotálást alkalmaztuk a faktorok könnyebb beazonosíthatósága érdekében.

9. táblázat: A faktorelemzés főbb eredményei a női modellben

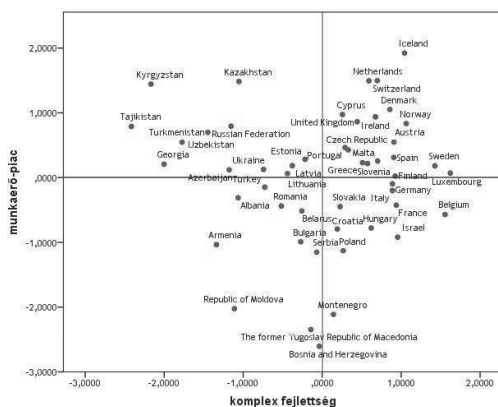
	Komplex fejlettség	Munkaerő-piac	Kommunalitás
GNI/fő	,949	-	0,917
Egészségügyi kiadások	,947	-	0,904
Becsült jövedelem (nők)	,935	-	0,914
Nettó migráció	,842	-	0,711
Iskolában eltöltött évek	,742	-	0,688
Vidéki népesség aránya	-,689	-	0,488
Gazdasági növekedés	-,686	-	0,479
Társas támogatás	,666	-	0,558
Gyilkossági ráta	-,560	-	0,407
Gini index	-,516	-	0,298
Foglalkoztatási ráta	-	,970	0,952
Gazdasági aktivitás	-	,909	0,827
Munkanélküliség	-	-,749	0,658
Sajátérték	6,010	2,791	-
Megőrzött variancia	46,232	21,470	-

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

A nők társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeinek rotált mátrixát összehasonlítva a férfi eredményekkel, kísérletes hasonlóságot tapasztalhatunk. Minimális átrendeződés figyelhető meg³⁰, a faktorhoz való hozzájárulás tekintetében a társadalmi tőke és a társas támogatás mutat kisebb eltérést, jelezve, hogy a nők esetében hangsúlyosabbak ezek a folyamatok. (Skrabski 2003) A sajátértékek és a megőrzött variancia nagyon hasonló mintázatot vesz fel, mint a férfiak esetén. A fenti összefüggések alapján újra „komplex fejlettség” és „munkaerőpiac” faktor elnevezéseket használjuk. Az összefüggéseket nem taglaljuk újra, nem bontjuk ki a részleteket, ugyanazon jelenségek figyelhetők meg, mint a férfiak társadalmi-gazdasági modelljében. Olyannyira nagy a hasonlóság, hogy a férfi és a női faktorok közötti korreláció is szoros, a „komplex fejlettség” faktorok között $+0,98^{31}$ (!), míg a „munkaerőpiac” látens mutatók között $+0,70$ értéket vesz fel a Pearson-féle együttható.

A női egyenlőtlenségek ábrázolásához újra a negyedekre felbontott koordináta-rendszert hozzuk. (6. ábra.) Mivel a férfi társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekkel nagyon hasonló mintázat figyelhető meg a két dimenzió mentén, ezért inkább a különbségekre hívjuk fel a figyelmet, ezt is inkább „munkaerőpiac” faktor alapján.³² (2. melléklet.) Itt hat ország jelentősebb eltérését figyelhetjük meg a két nem foglalkoztatási helyzetét leíró mutató alapján. Moldova az egyetlen olyan ország, ahol kedvezőbb női munkaerő-piaci környezet tapasztalható, míg Törökország, Málta, Olaszország, Görögország és Spanyolország esetében a női munkaerő-piaci részvétel elmarad a férfiakétól.

6. ábra: A női egészségjellemzőket magyarázó változók koordináta-rendszere

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

Az egészségben fellelhető egyenlőtlenségek ok-okozati modellje

A női regressziós modellek – a férfiakéhoz hasonlóan – kedvezőként jellemezhetők, a determinációs együtthatók 24,0 és 88,8 százalék között szóródnak. Egyes egészségmutatók esetében, a nem fertőző krónikus betegségek, ezen belül a kardiovaszkuláris betegségek és diabétesz, a krónikus légzőszervi betegségek okozta halandóság, valamint a 60 éves korban várható élettartam változók esetében leheletnyivel jobb eredmények születtek, mint a férfiak ugyanezen mutatóinak egyenletében. A daganatok okozta nem fertőző krónikus betegségek általi mortalitás esetében magyarázómodellt nem tudunk felállítani.³³

10. táblázat: A női egészségi változók komplex magyarázómodelljei

	NFKB	NFKB ₆₀	NFKB ₆₅	NFKB ₇₀	NFKB ₇₅	NFKB ₈₀	SZVÉ ₀	VÉ ₆₀	Mort ₁₅₋₆₀
komplex fej- lettség	-,713	-	-,541	-,348	-,786	-,804	,915	,753	-,853
munkaerőpiac	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kórházi ágyak	-	-	-	-,413	-	-	-	-	-,169
vérnyomás	-	-	,252	-	-	-	-	-	-
glükóz	,286	-	,231	-	-	-	-	-,207	-
koleszterin	-	-	-	-	-	-	-	-	-
elhízottság	-	-	-	-	-	-	-	-	-
alkohol	,133	-	-	-	,209	,231	-,161	-	,225
Kiigazított R ² (%)	86,4	-	88,8	24,0	61,3	64,8	82,6	83,0	79,2
D-W stat.	1,596	-	1,629	1,915	1,820	2,004	1,488	2,134	1,639
ANOVA szign.	0,000	-	0,000	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
K-S próba	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

A regressziós egyenletek sajátossága, hogy egyetlen esetben sem találhatjuk meg a „munkaerőpiac” faktorát, ez Daróczi (2004) kifejezésével élve, a „nőies” életmóddal³⁴ magyarázható. Ugyanezen életmód sajátossága az is, hogy az egészségkárosító viselkedésformák, következmények előfordulnak ugyan, de kevesebb lelhető fel belőlük. (Az is inkább az alkoholfogyasztáshoz köthető.) Az egészségügyi erőforrásokat kifejező kórházi ágyak száma kevés esetben jelenik meg magyarázó változóként (és akkor is negatív előjellel), véleményünk szerint az egészségügyi kiadások egy főre jutó összege a határozottabb prediktor³⁵, az infrastrukturális mutatók inkább a szektor egyfajta hatékonyságát jelzik ebben az esetben. A VIF mutató szerint sikerült kordában tartani a multikollinearitást³⁶. Tehát a társadalmi-gazdasági lejtő és a kedvezőtlen egészségmagatartás együttesen nagy hatásfokkal rombolják a nők egészségi kondícióit. (Is.)

A hibatagok elemzése

És végül, de nem utolsósorban lássuk egy ún. „hatékonysági” vizsgálatot. A regressziós vizsgálatok eredményeképpen elvégezhető ezen elemzés, arra keressük a választ, hogy mely ország esetében beszélhetünk kedvezőbb vagy éppen kedvezőtlenebb halandósági viszonyról, mint amit a társadalmi-gazdasági helyzet, ill. az egészség-magatartás determinál. A kérdésre a választ klaszterelemzéssel és annak ábrázolásával adjuk meg. A klaszterelemzés alapja a nem fertőző krónikus betegségek általi halandóság és a magyarázó modell hibatagjai.³⁷ A vizsgálatot nemenkénti megoszlásban végeztük el. Mind a férfiak, mind a nők esetében öt kategóriát (klasztert³⁸) alakítottuk ki, annak érdekében, hogy a halandóság mértékének függvényében kimutassuk a magyarázó modell „hatékonyságát”.

A 7. ábra a férfiak esetét mutatja be. A klaszterezés Silhouette-együtthatója jónak mondható, az értéke 0,7. Az első klasztert általában magas halálozás jellemzi, emellett jelentős többlethalandóság is megfigyelhető. A csoport képviselői a posztsovjet térség³⁹, Bulgária, valamint Magyarország és Szlovákia. Ez utóbbi két ország esetében a

nem fertőző krónikus betegségek okozta elhalálozás a legjobb a csoportban, de a több-lethalandóság viszont a legnagyobbak között van. A második klaszter NFKB halandósági rátái viszonylag széles sávot ölelnek fel, a magastól az átlagosig terjed a tartomány. Többlethalandóság viszont nincs (tehát a komplex fejlettség és a munkaerő-piaci helyzetnek, valamint az egészség-magatartásnak megfelelően viselkedik a férfi halandósági mutató), vagy kedvezőbb, mint amit a magyarázó faktorok jeleztek. A balkáni országok mellett Oroszország, Törökország, Csehország és Lengyelország található itt.

7. ábra: A nem fertőző krónikus betegségek okozta halandóság és a magyarázó modell hibatagjainak összefüggései Európában (férfiak)

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

A harmadik csoportban átlagosnál rosszabb a halálozás mértéke, de a többlethalandóság nem jellemző, sőt a vizsgált térségben a legkevesebb ennek mértéke, annak függvényében, mint amit a regressziós egyenlet meghatároz. Tádzsikisztán kiugrónak tekinthető, ő Európa „relatív” nyertesé. A negyedik férfi klaszter országait a legjobb NFKB mortalitás jellemez és viszonylagosan jobb halandósági teljesítmény figyelhető meg. A kelet-közép-európai térségből egyértelműen kiemelkedik Szlovénia; Németország, Franciaország, Finnország, Ausztria, Svájc mellett egyedül ő fedezhető fel itt. Ezen csoport nemcsak relatív, hanem abszolút nyertesnek is számít Európában. A következő csoportot abszolút nyertesnek nevezhetjük, de relatívnak semmiképpen. Ugyan Európa legjobb NFKB értékeit itt látjuk, de lehetne jobb a helyzet, főleg Svédországban, Belgiumban és Hollandiában.

A nők adatain elvégzett klaszterelemzés is a jó kategóriába tartozik, a Silhouette-együttható 0,5. Az eredmények a 8. ábrán láthatók. Mind a NFKB-, mind a többlethalandóság viszonyában rossz kondíciók jellemzik Törökmenisztánt, Azerbajdzsánt, Kazahsztánt, a volt Jugoszlávia és a Balkán jelentős részét⁴⁰ és Magyarországot. Magyarország abszolút értelemben a legjobb a csoportban, relatíve viszont újra az egyik legrosszabb. A nők második csoportja vegyes képet nyújt: az abszolút halálozás a legkedvezőtlenebbtől az átlagig terjed, míg a többlethalandóság az átlag körül szóródik. Kedvezőbb relatív mortalitás figyelhető meg Oroszországban, Moldovában, Litvániában és Tádzsikisztánban. Többlethalandóság jellemző Szlovákiában⁴¹, Bulgáriában és Üzbegisztánban. A többi ország a társadalmi-gazdasági, és viselkedési magyarázósnak megfelelően viselkedik.

8. ábra: A nők NFKB- és a többlethalandóságának viszonya Európában

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

A harmadik klaszterre egyöntetűen a relatív nyertes pozíció illik⁴², Grúziában átlag feletti (Magyarországot meghaladó) abszolút halandósággal, Észtországban, Szlovéniában és Spanyolországban az NFKB mortalitás átlag alatti. (Utóbbi kettő jóval alatta van.) A harmadik klasztert hasonló előnyös pozíció jellemzi, mint Szlovéniát és Spanyolországot. Fő képviselői az európai magterületen (Franciaország, Németország, Svájc⁴³) és a „fejlettebb” perifériákon találhatók⁴⁴. Az ötödik klaszter NFKB mortalitás tekintetében nyertesnek mondható, míg a relatív értékek előnytelen helyzetbe hozzák főleg Hollandiát. A lengyel és a cseh nők is ebben a csoportban találhatók, a legrosszabb abszolút értékeik⁴⁵ csekély többlethalandósággal párosulnak.

(Összefoglalás) Dolgozatunk komplex feladatra vállalkozott. Első részfeladatunk célja a globális egészség-összefüggések kimutatása és a világszintű egyenlőtlenségek ismertetése. A vizsgálatok során kiemelten foglalkoztunk a felzárkózási folyamatok kimutatásával, előtérbe helyezve az európai térséget. Megállapításainkat az alábbiakban összegezzük.

- Elemzéseink kimutatták, hogy a világban elég csekély számú egészségmutató esetében figyelhető meg konvergencia. Különösen Afrika és Délkelet-Ázsia régiókban megy végbe a felzárkózási folyamat, de ez valójában kétféle pályát takar. Előbbi esetben erőteljes leszakadás jellemzi a jobb várható élettartammal bíró országokat, utóbbinál pedig „tisztán”, a feltételezéseknek megfelelően zajlik a kiegyenlítőedés. *Az európai térségben a férfiak mortalitása mutat egyfajta sajátosságot: ez az egyértelmű divergencia.* 1990-hez képest a fejlett országok felé lejt a terep, itt javulnak számottevően a férfiak életkilátásai.
- Eddig sem volt egyenlőtlen, de tendenciaszerű divergencia figyelhető meg globális szinten a vizsgált egészségmutatók tekintetében. *Nemcsak az erőforrások relációjában, hanem az egészségi állapot mentén is kialakult egyfajta centrum-periféria viszonyrendszer a világban.* A centrum általános előnye mellett, hogy a legjobb halandósági viszonyok jellemzik, az is, hogy előnyét folyamatosan növeli, egyre kedvezőbb egészségi kondíciókat produkál a többiekhez képest.
- 1990-ben és 2011-ben is Európa fejlettebbik fele (az Egyesült Államokkal, Japánnal, Ausztráliával, stb.) kétséget kizáróan a centrumhoz tartozik. Kelet-Közép-Európa globális szinten 1990-ben második-harmadik vonalbeli országcsoportnak szá-

míttott, Európában pedig az epidemiológiai vasfüggöny keleti felén található Oroszországgal, Fehéroroszországgal és Ukrajnával egyetemben. 2011-re átmenetivé válik a térség, Európa keleti és nyugati felét kettéválasztva, világszinten pedig a stabil második helyezetté avanszál.

A tanulmány második felében a tágabb európai régió egészségügyenlétlenségeit vettük górcső alá. Ezen részvizsgálatok során újfajta halálóki változókat alkalmaztunk, az ún. nem fertőző krónikus betegségek általi mortalitás magyarázó modelljeit hoztuk létre.

- *A halandóságot magyarázó tényezők* (jövedelmi helyzet, iskolázottság, társadalmi tőke, foglalkoztatás stb.) *komplex összefüggés-rendszerét állítottuk fel*, amelynek eredményképpen mindkét nem esetében két-két faktort hoztunk létre. Mind a férfiak, mind a nők esetében azonos tartalmúak „komplex fejlettség” és „munkaerőpiac” faktorok. A regressziós modellekbe ezentúl az egészségügyi infrastruktúra és az egészségmagatartás mutatóit is bevontuk.
- *A férfiak és a nők nem fertőző krónikus mortalitásához és „egyéb” halandóságához jelentősen, és közel ugyanolyan mértékben járul hozzá a társadalmi-gazdasági gradiens meredeksége, amely minden esetben együtt jár a kedvezőtlen egészségmagatartással.* A férfiak esetében a „komplex fejlettség” és a „munkaerőpiac”, míg a nőknél a foglalkoztatási helyzet nem számít magyarázó tényezőnek. Utóbbi nem esetében a viselkedési faktorok szerepe csekélyebb.
- *A halandóságot magyarázó modellekben szereplő európai országok igencsak megosztottnak számítanak, annak függvényében, hogy mennyire viselkednek „függvényszerűen”.* (Mennyivel kedvezőbb/kedvezőtlenebb az egészségi kondíció, mint amit a regressziós egyenletek magyaráznak.) Kelet-Közép-Európából Magyarországon és Szlovákiában mindkét nem esetében többelhalandóság jellemző, míg Szlovénia, Csehország és Lengyelország relatív nyertesnek számít. Nyugat-Európából Svájc, Franciaország, Németország, Ausztria teljesít jobban, míg Svédország, Izland, Hollandia, Dánia, Belgium rosszabb értékeket vesznek fel, mint amit a társadalmi-gazdasági és egyéb tényezők alapján várható volna.

Tanulmányunkat nem tartjuk befejezettnek, egyrészt az egészségmagatartás mutatóit célszerű a továbbiakban bővíteni (főként a dohányzásra és a zöldség-gyümölcs fogyasztásra vonatkozó adatbázissal), valamint az egyéb magyarázó mutatók is kiegészítésre szorulnak. További módszertani javaslatként megfogalmazhatjuk a regionális vizsgálatok irányában történő elmélyülést. (Kelet-Közép-Európa esetében az etnikumok alapján is célszerű további mélykutatásokat elvégezni.)

Szakpolitikai javaslatunk egyrészt az egészségügyi kiadások növelésére, valamint annak átstrukturálódására vonatkozik. Láthattuk, hogy a magasabb egészségügyi kiadások jobb egészségi állapotokat eredményeznek nemtől függetlenül, véleményünk szerint a gazdasági válság humán kárainak enyhítése részben ezzel is megoldható. Másrészt pedig az egészségügyi kiadások átrendezését a prevenció, a szűrőprogramok felé szükséges „terelni”, főleg a nem fertőző krónikus betegségek esetében. (Hiszen ezek megfelelő életvitellel megelőzhetők.) Ugyanakkor szükséges megjegyezni, hogy ezek csak „csövégi”⁶⁷ megoldások, ahogy Antal (1990) és Mackenbach (2006) is jelzi: oki megoldásokra van szükség, tehát a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére. (Amelyet a politika „kezel”.)

IRODALOMJEGYZÉK

- ANTAL Z. L. (1999): Jobb, ha nem tudjuk? A magas halandóság okairól. *Ökotáj* (20–21). <http://www.okotaj.hu/szamok/20-21/index.html> (letöltés ideje: 2008.04.12)
- BONCZ, I. – SEBESTYÉN A. (2006): Economy and mortality in Eastern and Western Europe between 1945 and 1990: the largest medical trial of history. *International Journal of Epidemiology*, 35 (3) 796–797. pp.
- CSITE A. – NÉMETH N. (2007a): A születéskor várható élettartam kistérségi egyenlőtlenségei az ezredforduló Magyarországon. *Kormányzás Közpénzügyek Szabályozás*, II. (2), 257–289. pp.
- CSITE A. – NÉMETH N. (2007b): Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet; BCE, Emberi Erőforrások Tanszék (Budapesti Munkagazdaságtani füzetek 2007/3) 69 p.
- DARÓCZI E. (2003): Kettős szorításban. A középgenerációk élete és egészsége. Kutatási jelentések 74. Budapest: KSH-NKI, 175 p.
- DARÓCZI E. (2004): A várható élettartam Magyarországon európai összehasonlításban. 41–74. pp. In: DARÓCZI E. – KOVÁCS K.: *Halálozási viszonyok az ezredfordulón: társadalmi és földrajzi választóvonalak. Kutatási jelentés 77*. Budapest: KSH-NKI, 212 p.
- EGRI Z. (2013): Az egészség egyenlőtlenségek Európája – Összehasonlító elemzés az európai országok körében. *Humánpolitikai Szemle*, 24. (12)., 11–32. pp.
- GINTER E. – SIMKO V. – DOLINSKA S. (2009): Paradoxes in medicine: an access to new knowledge? Bratislava Lek Listy, 110 (2), 112–115. pp.
- JÓZAN P. (2006): Jelentés a demográfia állapotáról és a népesedési viszonyokról. 159–172. pp. In: VIZI ET AL. (szerk.): *Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez*. Budapest: Gazdasági és Szociális Tanács, 264 p.
- KOVÁCS P. (2008): A multikollinearitás vizsgálata regressziós modellekben. *Statistikai Szemle*, 86 (1) 38–67. pp.
- LUKOVICS M. – KOVÁCS P. (2011): A magyar kistérségek versenyképessége. *Térségi Statisztika*, 51. (1), 52–71. pp.
- MACKENBACH J. (2006): Health Inequalities: Europe in Profile. Rotterdam: Erasmus MC University Medical Center, 53 p.
- MAJOR K. (2005a): A σ és β konvergencia. 18–21. pp. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Regionális elemzési módszerek* 3. fejezete (Térségi egyenlőtlenségek). Internetes változat: http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_11/RTT-11-03-teregyenlotlenség.pdf (letöltés ideje: 2006.05.14)
- MAJOR K. (2005b): Logaritmikus regressziók. 22–24. pp. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Regionális elemzési módszerek* 4. fejezete (Társadalmi jelenségek együttmozgása). Internetes változat: http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_11/RTT-11-04-korregr.pdf (letöltés ideje: 2006.05.14)
- NEMES NAGY J. (2005): Regionális elemzési módszerek. Budapest: ELTE TTK Regionális Földrajz Tanszék (Regionális Tudományi Tanulmányok, 11.) 284 p.
- NEMES NAGY J. (2009): Terek, helyek, régiók. – A regionális tudomány alapjai. Budapest: Akadémia Kiadó 350 p.
- OBÁDOVICS CS. (2004): Térségi információs rendszer adatfeldolgozás módszerei. SZIE-GTK jegyzet, Budapest, 83 p.
- SAJTOS L. – MITEV A. (2007): SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv. Budapest: Alinea Kiadó, 402 p.
- SKRABSKI Á. (2003): A társadalmi tőke és a középkorú halálozás összefüggései. *Demográfia*, XLVI. (1) 95–103. pp.
- SZAKÁLNÉ KANÓ I. (2008): Regressziószámítás alkalmazása kistérségi adatokon. 264–287. pp. In: LENGYEL I. – LUKOVICS M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. Szeged: JATEPress Kiadó, 308 p.
- SZÉKELYI M. – BARNÁ I. (2005): Túlélőkészlet az SPSS-hez. Budapest: Typotex, 453 p.
- WHO (2013a): World Health Statistics. 51–61. pp. http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/81965/1/9789241564588_eng.pdf?ua=1 (letöltés ideje: 2013. 12. 12)
- WHO (2013b): World Health Statistics. Indicator Compendium. 255. p. http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/WHS2013_IndicatorCompendium.pdf?ua=1 (letöltés ideje: 2013. 12. 12)

Honlapok:

<http://www.neweconomics.org>

<http://hdr.undp.org/en>

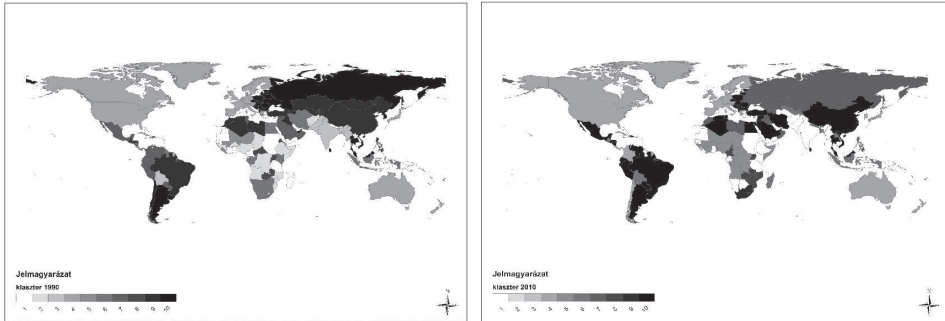
<http://apps.who.int/gho/data/node.main.A858?lang=en>

<http://databank.worldbank.org/data/databases.aspx>

<http://www.who.int/hia/evidence/doh/en/>

Mellékletek

1. Globális egészség-klaszterek (1990, 2011)

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

2. A férfi és a női „munkaerőpiac” faktorok kapcsolatai

forrás: saját számítás, szerkesztés (2014)

megjegyzés: az ábrán látható vonal nem a tényleges, hanem az elméleti egyezőség függvényét jelöli

JEGYZETEK

- 1 A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.
- 2 Például a korrelációs kapcsolatok kimutatása.
- 3 És itt a linearitásra hívjuk fel a figyelmet (mivel a főkomponens-elemzés a Pearson-

- féle lineáris korrelációs együtthatóval „dolgozik”): ha az egyik változó egységnyivel változik, a másik is többé-kevésbé annyival fog. (Mindkét év esetében szinte csak szoros [0,7 fölötti] együtthatót találhatunk a korrelációs mátrixban, csak a férfiak 60 év feletti életkilátásai esetében csökken le erős-közepes mértékűre, de ez is közel van a szoros kategóriához.) Erre később még visszatérünk.
- 4 A relatív szórás az adatsor szóródását viszonyítja az átlaghoz. Határértékei: 10% alatt homogén a minta, 10–20% között közepesen változékony, 20–30% között erősen változékony, 30% felett pedig szélsőséges szóródással jellemezhető az adatsor.
  - 5 Néhány példa: a gyermekhalandóság egyenlőtlensége 106 százalék (!), az újszülöttek halálózása 82,0 százalék, a csecsemőhalandóság pedig 92,8 százalékos értékeket vesz föl 2011-ben.
  - 6 A makroökonómiai növekedésmélt (Solow model) szerint ha igaz, hogy a szegényebb országok egy főre jutó jövedelme gyorsabb ütemben növekszik, mint a gazdagabb országok egy főre jutó jövedelme, akkor annak hosszabb távon azt kell eredményeznie, hogy a szegényebb országok felzárkóznak a gazdagabb országokhoz. A fentiekben megfogalmazott, ún. abszolút konvergencia hipotézis tesztelésére a növekedésmélti irodalomban keresztmetszeti adatokon végzett lineáris regressziós becslést szoktak alkalmazni. A konvergencia hipotézis érvényességéhez az kell, hogy a becslült béta paraméter negatív legyen. Ebben az esetben pontosan az történik, amit sejtettünk: a gazdagabb országok növekedési üteme alacsonyabb, következésképpen várható a felzárkózás. Ennek gyorsaságára a béta paraméter adhat becslést. (Major [2005a]) (Ezt a módszertant alkalmazta Csíste–Németh [2007b] a hazai kistérségi szintű életminőség konvergálódási folyamatainak tesztelésére.)
  - 7 És mindemellett nem is szignifikánsak az eredmények.
  - 8 Ez is érdekes sajátosság: nemcsak, hogy nem alacsonyabb mértékben nő a várható élettartam Svázciföldön, hanem egyenesen csökken (vagyis leszakad), ennek köszönhető az Afrikán belüli országok kiegyenlítődése.
  - 9 Ennek köszönhető a minimális determinációs együttható.
  - 10 Ó a magtárság ebben a csoportban, a többség innen származik.
  - 11 A születéskor és a 60 éves korban várható életkilátásokban 3 éves a visszamaradás mértéke. A felnőtt férfi átlaghalandóság 31 százalékkal magasabb.
  - 12 Józan (2006) szerint a kommunista diktatúra kevés ráfordítással sikeresen meg tudta való-
sítani a csecsemőhalandósággal és a fertőző betegségekkel kapcsolatos kihívásokat. Nem járt sikerrel viszont a kardiovaszkuláris és a daganatos betegségek gyógyításával. Daróczy (2003) a társadalmi-politikai földcsuszamlással, az erőltetett gazdasági rendszerváltás következményeivel, azok hatásaival magyarázza a mélyebben rejlő okokat.
  - 13 És itt térnénk vissza a korábban elvégzett főkomponens elemzésre. Ott ugyanis a lineáris kapcsolatokat kifejező Pearson-féle korrelációs együttható nagyon szoros összefüggéseket mutatott a most is alkalmazott mutatók között. De beláthatjuk, hogy ezen lineáris kapcsolatok – főleg nagyobb minta esetén – számos összefüggést eltakarnak. Hiszen ha a linearitás fennállna teljes mértékben, akkor nem lennének ilyesfajta eltérések az egyes klaszterek között.
  - 14 Pontosabban a centrumtárság kedvezőbb javulást produkál.
  - 15 Ezt ismertettük a Bevezetésben megnevezett tanulmányokban.
  - 16 Az egészség-magatartás jellemzői között szerttük volna a dohányzással és a fizikai aktivitással kapcsolatos változókat is bevonni, de jelentős adathiánnyal kellett szembesülnünk. Így ezeket elhagytuk. (Habár az elhízottság mértéke nyilvánvalóan utal a fizikai aktivitásra.)
  - 17 A nem fertőző krónikus betegségek ezen négy csoportja évente kb. 36 millió fő (idő előtti) halálózását okozzák. (Legtöbbjük az alacsony és a közepes jövedelmű országokban fordul elő.) Az említett betegségek a megfelelő (mozgás, egészséges táplálkozás, dohányzás- és alkoholmentes) életvitellel elkerülhetők.
  - 18 A Human Development Report 2007/2008, 2009, 2010 statisztikai mellékletei. (Elérhetők a hdr.undp.org honlapról.)
  - 19 Természetesen nem a gazdasági növekedés, a gyilkosságok aránya és a kórházi ágyak növelik a nem fertőző halálózást a férfiak esetében. Inkább úgy értelmezhető, hogy a magas gazdasági növekedési potenciállal bíró térségekben, ill. ott ahol nagy a gyilkosságok aránya (alacsony a társadalmi tőke) és a kórházi ágyakból is sok található, ott hunynak el nagymértékben a fenti betegségek által.
  - 20 Olyan esetekben áll fenn e probléma, amikor a regressziós modellben szereplő változók nem korrelálatlanok egymással, hanem összefüggő rendszert is alkotnak. Nemcsak a függő változókat, hanem egymást is magyarázzák, így értelmetlen eredményekhez vezet. (Nemes Nagy [2005])
  - 21 Az alacsonyabb gazdasági növekedés és a ma-

- gasabb jövedelmi szint közötti kapcsolat (és vice versa) a felzárkózás tényét erősíti meg.
- 22 A Gini index a „leggyengébb láncszemnek” számít a „komplex fejlettség” faktorban. Erről tanúskodik a kommunalitás oszlopban lévő szám (amely azt mutatja, hogy milyen mértékben járul a modellhez a mutató). Nélküle is lefuttattuk az elemzést, ebben az esetben minimális javulás figyelhető meg összességében. Így, a végső modellben bent hagytuk, annak érdekében, hogy ne csak az országok közötti, hanem az azokon belüli egyenlőtlenségeket is ki tudjuk fejteni.
- 23 A nef (new economic foundation) szerint a Gini index 30 százalék felett „korrodálja” a társadalmat. (<http://www.neweconomics.org/issues/entry/inequality>) Magyarországon a hivatalos statisztikák szerint 24,7 százalékos értéket vesz fel a 2000–2010-es dekád végén, míg az Egyesült Királyságban 40 százalék a jövedelmi egyenlőtlenség mértéke.
- 24 Magas koleszterinszint.
- 25 Újra a multikollinearitás kiszűrése miatt.
- 26 Itt a standardizált béta együtthatókat jelenítettük meg. Ez a mutató alkalmas arra, hogy az egyes magyarzó tényezők erejét és irányát megmutassa.
- 27 Itt érdemes visszatérni a korábbi regressziós képlethez. Ott a magyarzóerő 83,5%, itt ha nem is sokkal, de jobb R²-rel szembesülhetünk.
- 28 A modellekben 2 fölötti, a multikollinearitást kifejező ún. VIF mutatót nem találhatunk. Szakirodalmi adatok alapján (Szakálné 2008, Kovács 2008) a multikollinearitási káros mértéke 5, vagy afeletti VIF érték esetében áll fenn.
- 29 Pontosabban annak következményeivel.
- 30 A GNI/fő és az egészségügyre fordított kiadások cserélődnek fel.
- 31 Ami gyakorlatilag teljes egyezőséget jelent.
- 32 Hiszen itt gyengébb a korreláció a két faktor között. (Lásd fentebb.)
- 33 Korábbi kutatásaink során (Egri 2013) csupán 11,4%-os R²-et tudunk produkálni a női rákhalandóság regressziós elemzése során.
- 34 „Társadalmi szinten ez azt jelenti, hogy például kevesebben, illetve kevesebbet vesznek részt pénzkereső munkában, vagy legalábbis kisebb kockázati tényezőkkel járó munkát végeznek, óvatosabban közlekednek, lényegesen kevésbé alkoholiszálnak, dohányoznak, drogoznak stb., többet foglalkoznak az egészségükkel, mint a férfiak, sokan vállalnak gyermeke(ke)t, és választják a gyermek első éveiben az otthon maradáást.” (Daróczy 2004) A foglalkoztatás szerepét a korábbi eredményeink (2013) sem erősítették meg.
- 35 A különböző halálóki és várható élettartam mutatók, valamint az egészségügyi kiadások között a legtöbb esetben szoros a korreláció, míg a kórházi ágyak aránya esetében csak a krónikus légzőszervi betegségek esetén gyenge-közepes a kapcsolat. Ez – vélhetően – azt is jelzi, hogy pl. a prevenciónak, szűrőprogramoknak, stb. fontos szerepe van az egészségi állapot megőrzésében.
- 36 A maximális érték 3,7.
- 37 Ezt láthatjuk a 7. ábrán. Az adatok standardizált koordináta-rendszerben láthatók, ennek az oka, hogy ezen adattáranszformáció szükséges a klaszterelemzéshez.
- 38 A relatív alacsony elemszám (50 ország) miatt a k-közép típusú klaszterelemzés nem alkalmazható, ezért a hierarchikus vagy a két lépéses („TwoStep”) módszer lehetősége adott. Az utóbbi típus előnye, hogy a statisztikai értelmezhetőséghez támpontot ad, egy mutató, az ún. Silhouette-együttható segítségével. A mutató -1 és +1 közötti értéket vehet fel, 0,2 alatt nem értelmezhető („poor”), 0,2–0,5 között elfogadható („fair”), e fölött pedig jó minőségű az osztályozás. (Kaufman–Rousseeuw 1990, ismereti Lukovics–Kovács 2011) (Mind a belső kohézió, mind az egyes csoportok elkülönülése tekintetében.) Ez utóbbi módszert alkalmazzuk.
- 39 A volt Szovjetunió tagköztársaságai, Oroszország, Üzbegisztán, Grúzia, Tádzsikisztán és Észtország nélkül.
- 40 Albániát emeljük ki ebből a csoportból. Ginter et al. (2009) (az alacsony egy főre jutó gazdasági teljesítmény függvényében) pozitív egészségparadoxonként említi az országot. Az ok a magas zöldség-, gyümölcs- és olívaolaj fogyasztás. Jelen vizsgálatban csak a férfiaknál tapasztalható ez az ellentmondás, a nőknél nem.
- 41 Szlovákia közel áll Magyarországhoz a nem fertőző krónikus betegségek következtében elhunytak aránya mutató tekintetében.
- 42 A női modell esetén a legjobb hibátag-értékek itt vannak.
- 43 Svájcban, Németországban és Franciaországban a kelet-közép-európaival ellentétes paradoxonnal szembesülhetünk. Mindhárom országban az egészségtelen étkezési szokások (jelentős vaj-, sajt-, tojás és borfogyasztás) ellenére alacsony a szív- és érrendszeri betegségek aránya. (Ginter et al. [2009]) A férfiak és a nők esetében is megfigyelhető ez az ellentmondás.
- 44 Északon, Délen és Nyugaton.
- 45 Az ötödik klaszter tekintetében.
- 46 Ez egy környezetvédelemben használatos kifejezés, a definíció így szól: az okozott káros kibocsátások mennyiségének a csökkentésére, veszélyességének enyhítésére szolgáló megoldások.

„...a hazai föld vadon termő virágai”

Kriza János könyvének, a Vadrózsák I. kötete „székely népköltési gyűjtemény” alcímmel 1863 elején látott napvilágot Kolozsvárott. A felölelt műfajokat tekintve – bár regionális – ez az első teljesnek mondható magyar népköltési gyűjtemény. A munkája során Krizát leginkább buzdító és sürgető Gyulai Pál már a megjelenéskor megjósolta, hogy a mű utóéletében a magyar művelődés becses és jelképi erejű alkotása lesz. Az is lett. Később – 1911 és 2001 között – még négy kiadást ért meg. Nagy lendületet adott a magyar folklorisztika kibontakozásának. A magyar népköltészet klasszikus hazájává avatta a Székelyföldet. Darabjai bekerültek a közoktatás ismeretanyagába és állandó helyük van a folklór antológiákban. Nem utolsósorban példájáról nevezzük a legszebb népköltési szövegeket virágoknak, ahogyan fél évszázaddal később is emlegette egyik méltatója: „...a hazai föld vadon termő virágai”.

A kellő önbizalmat nélkülöző és óvatoskodó Kriza János több mint húsz évig foglalkozott a Vadrózsák előkészületeivel. A kiadás elhúzódása még sem jelentett föltétlenül késedelmet. Bizonyára lelkes fogadtatásban részesül akkor is, ha a szabadságharc előtt jelenik meg. Amikor végül napvilágot látott, megváltozott közhangulat fogadta. Még nem múlt el a vereség okozta letörtség, de a társadalom már reménykedett, mert jól érezte, hogy az önkényuralom a vége felé jár. A szépirodalom tekintélye időközben még inkább emelkedett. Ennek részeként a balladairásnak divatja támadt. A nemzeti kultúra minden újabb jeles teljesítménye társadalmi várakozást elégített ki. Különösen így volt a székelyek esetében, mert akkoriban már széles közvélemény tartotta őket számon mint az egyik legősibb és legkülönlegesebb magyar népcsoportot. A szabadságharc alatti hősi magatartásuk tovább fokozta irántuk a figyelmet.

A Vadrózsák történetéhez hozzátartozik a „Vadrózsa-pör” is. Arany János nevezte el így azt a vitát, amit Iulian Grezescu Pesten élő román újságíró vádja indított el, aki állította, hogy Kriza románból plagizált és hamisított. A durva támadás nemcsak Kriza becsületébe vágott, hanem sértette az ünneplő olvasóközönséget is. De nemcsak visszautasítást váltott ki, hanem bizonyítási törekvést is, és serkentette a kutatást. Az összehasonlító folklorisztikában eredetkérdéseket firtató újabb és újabb magyar–román ütközések követték, hatása a 20. század második feléig tartott. Érdeemes lenne alaposan földolgozni historiográfiáját, de nem egyenlőségjelet téve a felek közé, amire mi magyarok hajlamosak vagyunk, pedig ezt a vitát valóban nem a magyarok kezdték. A hatástörténetre utalva említtem meg a „kis vagy második vadrózsa-pör”-t, amit a Vadrózsákra visszautalva, száz évvel ezelőtt folytattak egymás között a magyar folkloristák a népköltési szövegek lejegyzésének és közlésének szabályairól.

A Vadrózsák első kötete megjelenésének fölidézése után rátérünk a második kötetre. Olosz Katalin csaknem kilencven oldalt kitevő bevezető tanulmánya 1862-vel veszi föl a történet fonalát. Kriza, aki ekkorra unitárius püspök lett Kolozsvárott, végre elhatározta, hogy sajtó alá rendezi és nyomdába adja gyűjteményét. A kiadást gróf Mikó Imre mecénási támogatása is segítette. A kézirat ívenként került sajtó alá, és a munka során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tervezett terjedelem nem

elegendő, szükség lesz második kötetre. Kriza annyira komolyan gondolt rá, hogy válogatott az anyagából, ugyanakkor újabb gyűjtéseket kezdeményezett, újabb munkatársakat keresett. Az első kötet nagy visszhangja a Vadrózsza-pörrel együtt néhány hónapig ugyan lassította a munkáját, de 1863 nyarán már ismét tervezte a második kötet, elképzelése szerint – közeli kiadását. Igyekezett újabb földrajzi területeket és más felekezetek is bevonni, ugyanis az első kötet szövegeinek zömét székelyföldi unitárius lelkészek és tanítók küldték el neki. Amint Olosz Katalin fölhívta rá a figyelmet, közben óvatos magatartása is változott. Az újabban hozzá került anyagból a második kötet mutatványaként egyre többet publikált lapokban, folyóiratokban. Az új kötet készítése azonban egyre később. 1875-ben váratlanul meghalt Kriza János.

Gyulai Pál és Toldy Ferenc néhány hónap múlva Budapestre hozták a hagyatékát. Gyulai azonban hamarosan elfeledkezni látszott a második kötetről. Elindult a magyar folklór első reprezentatív sorozata, a Magyar Népköltési Gyűjtemény. Ennek székelyföldi népköltést tartalmazó harmadik számába válogattak be Kriza gyűjtéseiből. A sorozatszerkesztő Arany László és Gyulai Pál elkövették azt hibát, hogy az anyag kiválogatását és gondozását a filológiában járatlan, de annál ambiciózusabb fiatal Benedek Elekre bízták. Benedek éppúgy átírta a szövegeket, mint a sajátjait. Az évek múlásával azután a Kriza-hagyaték sok más kézirattal együtt a sorozatot kiadó Kisfaludy Társaság iratai közé vegyülve a második kötet ügyével együtt hosszabb időre elfelejtődött. Senki sem kereste. Amikor 1911-ben Kriza születésének centenáriuma ismét megjelent a Vadrózsák, az első kötet jelölés már elmaradt róla.

Olosz Katalin tanulmányában igen aprólékosan és részletesen tárja fel a hagyaték történetét. Csakis a legnagyobb elismerés illeti ezért a filológusi teljesítményért. Egy könyvismertetés keretében azonban lehetetlen teljességgel bemutatni munkáját, amivel szétválogatta az összekuszálódott szálatokat, tisztázta a félreértéseket és végül megszerkesztette a Vadrózsák második kötetét.

Három forrásból dolgozott. Az első a még Kriza életében különböző folyóiratokban megjelent mutatvány-szövegek képezik. A második forrás csoport ma az MTA Kézirattárában található. Ez a hagyaték nagyobbik része, ami 1949-ben háborzonagóan véletlen körülmények között bukkant elő sok évtizedes lappangásából. Az MTA székházának pincéjéből az épületet javító munkások hordtak elő igen rossz állapotban lévő papírkötegeket, hogy eltűzeljék. Gergely Pál könyvtáros ismerte föl a Kisfaludy Társaság elveszettnek hitt anyagát, benne a Kriza-gyűjteményt, ami gondos rendezés után került mai őrzési helyére. Majd 1956-ban Kovács Ágnes munkája eredményeként megjelent belőle két kötetnyi, és tervezték a Vadrózsák kritikai kiadását is. Az ismert események elsodorták a terveket. A harmadik forrás, a hagyaték kisebbik része a budapesti Néprajzi Múzeum adattárában lelhető fel. Története szintén kalandos. A Magyar Népköltési Gyűjtemény illetékes sorozatszerkesztőjénél, Sebestyén Gyulánál volt sok más népköltési gyűjtés társaságában, amikor ő 1919-ben kényszerűen távozott a néprajzi közéletből, magával vitte. Halála után (1946) Balatonszepezdről sikerült a még meglévő s valószínűleg a nagyobb részt megmenteni és közgyűjteménybe szállítani.

Olosz Katalin elfogadhatóan indokolja, hogy a most megjelent második kötet nem biztosan azt az anyagot tartalmazza, amit a hajdani szerkesztő oda szánt. Már azért sem, mert tervezet nem maradt fenn. De százötven év után nagy valószínűséggel mégis sikerült a rekonstrukció. Most örülhetünk a munkának, még ha

Olosz Katalin a könyv előszavában szerényen mentegetőzik is, hogy nem volt a kutatásra elég ideje. Az a figyelmeztetése inkább megszívlelendő, hogy föltehetően lappanghatnak még kiadásra váró kéziratok, melyek föltárása a jövő kutatóira vár. Távlatosan érdemes a harmadik kötetben is gondolkodni, hiszen a mesegyűjtések kéziratjai továbbra sem kaptak helyet a mostani, vaskosra nőtt kötetben.

Az öröm mellett azonban a magyar folklorisztika önkritikus számvetése is helyén való. Vajon nem lett volna elkerülhető a másfélszáz éves késedelem? Nem tagadható a neves elődök sorozatos mulasztása és feledékenysége. Sajnálatos, hogy klasszikus folklórgyűjteményeinknek máig nincs kritikai kiadása. Olosz Katalin hangsúlyozza, hogy ő sem ezt nyújtja, bár sok esetben közel jár követelményeihez.

Tartozunk még annak felsorolásával, miből áll a Vadrózsák második kötetének több mint 500 oldalas szöveggözlése: balladák és epikus énekek; dalok; táncszók, mondókák, rigmusok; találós mesék; közmondások, szólások; ünnepi szokások; hiedelmek, babonák; „népsajátóságok” (azaz különböző nyelvi fordulatok, tájszók, hely- és családnevek); „magyar népcsoportok Erdélyben” (dél-erdélyi magyar szórványok és nyelvszigetek leírása). A kötetet nagy terjedelemben jegyzetek, forrás- és irodalomjegyzék, mutatók és kéziratokról készült fénykép-illusztrációk zárják.

Végezetül hadd idézzük a Vadrózsák első kötetének Kriza János által írott előszavából, amint romantikus és biblikus képpel fokozza az olvasó áhítatát. „És már mint hajdan az égő csipkebokorból a választott nép istenének szózata, hangozzék e szerény vadrózsa-bokorból is a magyar hongénusz szava, bizonyosságot teendő arról: hogy a székely föld is – a melyen mostan az irodalom saruját levette állunk e jelen munkánkkal –, az élő magyar nyelv egyik klasszikus földrésze” (vö. 2Móz 3). Bízunk benne, hogy ha a Vadrózsák másfél század után is égőn, de el nem enyészve világitanak, még hosszú időn át a magyar kultúra értékei lesznek.

(Kriza János: Vadrózsák II. Erdélyi néphagyományok. Kriza János és gyűjtői kötetének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. A Kriza János Néprajzi Társaság kiadása, Kolozsvár, 2013, 770 p.)

A nyolcszáz esztendőös ferences rend

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara 2002 és 2009 között több rendtörténeti konferenciát tartott a ferences lelkiség történeti és kulturális hatásának bemutatására. A kutatások nyomán feltárult a rend kora újkortól napjainkig tartó, a közép-európai térségre kiterjedő története, amely magában foglalja az irodalmi, zenei, liturgikus, oktatási, képzőművészeti, könyvészeti vonatkozásokat, és természetesen a nép vallásgyakorlatára tett jelentős befolyását is. Mindennek alapja a jelentős spirituális kisugárzású ferences lelkiség, amely századokon át nem veszített erejéből.

Assisi Szt. Ferenc az általa alapított férfi szerzetesrend – a Kisebb Testvérek Rendje (Ordo Fratrum Minorum) – regulájában az evangélium szellemiségének követését, az apostoli szegénység életformájának elfogadását fogalmazta meg. A rend első szabályzatát 1210-ben II. Ince pápa erősítette meg szóban, majd a részletesebb regulát III. Honorius hagyta jóvá 1223-ban. Már a 13. században létrehozták a rend három legfontosabb – ma is létező – ágát. A rend női ágát – a klarisszákat – egy assisibeli főnemes lánya, Klára alapította 1212-ben, Szt. Ferenc közreműködésével. A kontemplatív (szemlélődő-elmélkedő) életmódot folytató klarissza apácák a szüzességi és engedelmisségi fogadalmon túl szegénységet is fogadtak, így megélhetésükért koldulniuk kellett. A rend harmadik ágát, az ún. harmadrendet 1221-ben alapították azok számára, akik a világban élve kívánták a rend szellemét, előírásait követni.

A ferencesek már az 1220-as években megjelentek Magyarországon is, 1232-ben alakult meg a magyar rendtartomány Esztergom központtal, és hamarosan 25 kolostoruk volt az ország különböző régióiban. A gyors terjeszkedés egyik oka minden valószínűség szerint az uralkodók, főnemesek támogatásának volt köszönhető, bár a testvérek elsősorban a falusi és egyszerű városi lakosság körében végeztek eredményes lelkipásztori tevékenységet. Fontos hittérítő szerepük volt a kunok, jászok, ortodox pravoszlávok térítésében. Az 1500-as években a kezdeti, egyszerűen áttekinthető rendi struktúra meglehetősen változatos képet mutatott, elsősorban az obszervánsok és minoriták némileg eltérő életformája, szemlélete miatt. A ferences közösségben, szinte az alapítástól kezdve kétféle életvitel jelent meg: egyesek nagyobb rendházakban (konventekben) és népesebb közösségekben, erősebb megállapodottságban élték a szerzetesi életet, míg mások kisebb létszámú remeteségekben éltek, vagy állandó tartózkodási helyet nélkülözve, prédikálva járták a városokat. Hosszú vajúadás után a minorita rend véglegesen 1517-ben vált külön a ferences rend ún. obszerváns ágától.

A 16. század második felében már két rendtartomány volt Magyarországon, amelynek több mint 2000 tagja 120 kolostorban élt, a klarisszáknak hat kolostoruk volt, a harmadrendiek száma több tízezerre volt tehető.

A ferencesek a haza védelmében is jeleskedtek, a csatamezőkön mindig található volt ferences rendbéli: pl. Hunyadi János az obszervánsokra bízta katonái lelki gondozását és több ezer harmadrendbéli férfi harcolt mellette.

A ferencesek kolostori iskolái a középkori magyar művelődés műhelyei voltak. A magyar nyelvű írásbeliség létrehozása és terjesztése, a kódexmásolás, a könyvkötő

műhelyek stb. kimagasló értékűek voltak. A nyomtatásban közreadott prédikáció-gyűjtemények – Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát beszédei – tanúsága szerint a szentbeszédek a vallási nevelés mellett a mindennapok egyéb kérdéseire is választ kerestek. A templomépítések sora a hazai építészetet és a képzőművészet különböző területeit – festészet, szobrászat, ötvösművészet – gazdagította.

A török hódoltság idején a rend fejlődése, terjeszkedése kissé megtorpant, bár a törökök leginkább őket túrték meg, a hódoltsági területen a gyöngyösi, a szegedi és a kecskeméti rendház vállalt fontos szerepet. Egyes vélemények szerint a nép ekkor nevezte el őket „barátoknak”, mivel a vészterhes időkben sem hagyták magukra őket.

Jóllehet, az egyszerű, szegény lakosság lelki gondozásával foglalkoztak, később is népszerűek voltak a felsőbb körökben, hiszen számos előkelőség választott magának a ferencesek közül gyóntatót. A munkálkodás leghatásosabb eszköze továbbra is az igehirdetés, a prédikáció volt, a későbbi korszak jeles hitszónokainak beszédeit nyomtatásban is közreadták. A vallásos szellemű társadalmi élet megszervezése – a harmadrend segítségével – szintén igen sikeresnek mondható. A ferencesek nagymértékben bekapcsolódtak az oktatásba is, gyakran lemondtak a kolostorok egy részéről, hogy az iskolának helyet biztosítsanak, vagy saját költségen építettek iskolát. Az ország minden régiójában híresek voltak középiskoláik. A tanítás hagyományos formái mellett az iskolai színjátás meghonosítása is a tevékenységükhöz kapcsolódik (az alkalmi passiójátékok, történelmi színdarabok, az ún. iskoladráma műfaj elterjesztése). A ferences rend pozsonyi, és gyöngyösi könyvtára és levéltára további értékekkel gazdagította a magyar tudományosságot, a művelődés ügyét. A rend nagy veszteségeit a II. József által kibocsátott rendelet okozta, amely 25 rendházuk megszűnését eredményezte.

Az összesen hetven írást tartalmazó két vaskos kötet valóban átfogó és sokszínű képet ad a ferences rend működésének nyolcszáz évről. A kötetek információs értékét növelik a függelékek, a személynév- és helynévmutató, a valamennyi tanulmányhoz csatlakozó jegyzetapparátus, az illusztrációk.

(Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről. /MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY – RENDTÖRTÉNETI KONFERENCIÁK 8./ 1–2. köt. Szerk.: Medgyesy S. Norbert, Ötvös István, Óze Sándor. Budapest, Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány, 2013, 1314 p., illusztrált)

Alida Becker

Férjfogás birodalmi segédlettel

Anne de Courcy: The Fishing Fleet: Husband-Hunting in the Raj (Phoenix, 2013, 320 oldal)
című könyvének bemutatása

1671-ben a brit Kelet-indiai Társaság húsz hajadont küldött Bombaybe, mindegyiküket 300 fontnyi költőpénzzel és új ruhákkal ellátva. A Társaság csupán egyetlen dolgot várt el az ifjú hölgyektől, méghozzá azt, hogy egy éven belül találjanak maguknak egy, a Társaság által elfogadhatónak tartott férjet. „Azokban az időkben – jegyzi meg Anne de Courcy –, a házasságot gyakran azzal a fajta gyorsasággal ütötték nyélbe, ami egyébként az üzleti lehetőségek megpillantására és megragadására volt jellemző.” Ahogy követi a hosszú történetét annak, ami később „halászfloata” néven vált ismertté és potenciális menyasszonyok állandó utánpótlásával látta el az Indiában szolgáló brit férfiak nemzedékeit, egyértelműnek tűnik, hogy egy férfi és egy nő hivatalos egybekelését Indiában – a romantika vékony máza ellenére – a későbbiekben is határozottan kereskedelmi stílusban intézték.

A 19. századra megváltozott a helyzet: már nem a feleségjelölteknek fizettek, hanem épp ellenkezőleg, a reménybeli arának kellett kiváltana egy 200 font értékű kötvényt azért a kiváltságért, hogy egy ismeretlen földre hajózhasson és ott egy jóformán vadidegen férfivel frigyre léphessen. Indiában akkoriban három-négy brit férfi jutott minden egyes brit nőre, így a hosszú utazásra vállalkozó hölgyeknek jó okuk volt arra, hogy bízzanak a sikeres házasságkötésben. (A „hagyományos” módszer mellett ráadásul olyan esetekről is lehetett pletykákat hallani, amikor az eljegyzést úgy jelentették

be, hogy a jövendőbeli férj már a halálos ágyán feküdt...) Akinek pedig mindenek ellenére sem sikerült akárcsak a legszerényebb potenciális férjelölttel is az oltár elé lépni – nos, azt felrakták egy minden kényelmet nélkülöző teherhajó fedélzetére, és szégyenszemre mehetett vissza Angliába...

De Courcy-nak tekintélyes mennyiségű anyagon kellett átrágnia magát, olyan forrásokban kutatót adatok után, amelyek egyrészt a 17. századtól, azaz a társaság történetének korai szakaszától kezdve a 19. század közepéig datálódnak, amikor átadták a hatalmat a Rádzsoknak (az indiai brit közigazgatásnak), illetve onnantól a brit uralom végéig a második világháború után. A felhasznált anyag nagy része a 19. század végéről és a 20. század elejéről származik – talán azért, mert ezekből volt több, de talán azért is, mert ez a korszak tűnik de Courcy kedvenc vadászterületének. (Ez talán nem is annyira meglepő, elvégre mi más várhatnánk a *The Viceroy's Daughters: The Lives of the Curzon Sisters* (Az alkirály lányai: A Curzon-nővérek élete (William Morrow, 2002) és a brit nők életéről, háborús erőfeszítéseiről szóló *Debs at War: How Wartime Changed Their Lives, 1939-1945* (W&N, 2005) című könyvek szerzőjétől?)

A *The Fishing Fleet: Husband-Hunting in the Raj* (A halászfloata: Férjvadászat a Rádzs korában) fejezetei dokumentálják az Indiában férjet kereső nők utazásának állomásait a kihajózástól kezdve az udvarláson és a házasságon át az első otthonig. Egy-egy közbeévelt fejezetből pikáns érdekességeket is megtudhatunk, például azt, hogy a Simlához (ma az észak-indiai Himácsal Prades állam fővárosa, a 19. században a britek nyári fővárosa volt) hasonló hegyi üdülőkhöz tett kirándulásoknál a síkság hősége előli menekülés gyakran egyet jelentett a bizonyos társadalmi szabályok alól való kibújás lehetőségével. (Kissé érthetőbben fogalmazva arról van szó, hogy az ide látogató urak társaságában nemritkán olyan hölgyet találhatunk, aki valaki más felesége volt...)

---

1 A könyv első (keményítáblás) kiadása 2012-ben jelent meg. Recenziókn az új, puhafedelű kiadás megjelenése alkalmából íródott.

Mind a hadsereg, mind az indiai polgári igazgatás igyekezett lebeszélni a férfiakat arról, hogy 30 éves koruk előtt megnősüljenek (ez volt az az életkor, amikor a férfiakat már alkalmasnak tekintették arra, hogy családjukat fenn tudják tartani). Ugyanakkor a „rendelkezésre álló” férjjelöltek legtöbbször jóval fiatalabb volt ennél, így csak természetes, hogy a Rádzs paternalizmusa – amire rányomta a bélyegét egy sajátos hierarchia, ami majdnem ugyanolyan mereven kötötte a briteket, mint a hindukat a kasztrendszer – a házassági kapcsolatokat is meghatározta. A jövődöbéli feleségek kedvét igyekeztek elvenni attól, hogy „okosak” legyenek (az egyik menyasszonyjelölt például arra vezette vissza a személye iránti érdeklődés hiányát, hogy azt pletykálták róla, kedveli a költészetet), és állandóan emlékeztették őket arra, hogy a közösségben elfoglalt helyük a férjük státuszától függ. A magasabb rangúak mindenféle kiváltságra igényt tarthattak, kezdve a klubbeli külön ülőhelytől egészen addig, hogy a vacsora után elsőként használhassák a mellékhelyiséget. A nőktől elvárták, hogy a társaság által elvárt öltözéket viseljék (egészen a koleraö² néven ismert flanelből készült ruhadarabig) és kifogástalanul viselkedjenek. Még az arisztokrata Lady Canningnek is meg kellett őriznie a nyugalmát, miközben „egérmagyságú csótányok” mászkáltak párosával a hálószobája padlóján „mintha kocsi elé fogott lovak” lennének.

És mi volt a helyzet a férfiakkal? Bizonyára éppolyan titokzatosnak tünnek, mint az ország, amelyben az új feleségek találták magukat. A szigorú viktoriánus erkölcsök korában a nászéjszaka igazán sokkoló élmény lehetett. „Egy csók volt a legtöbb lány álmának csúcsa – jegyzi meg de Courcy –, talán azért, mert sokuknak nem volt világos elképzelése arról, hogy mi fog történni azután.” A megnyugtatótáskára tett jó szándékú kísérletek pedig gyakran csak még nagyobb zavart okoztak. „Bármit is tegyen veled Ralph ma este – mondta egy fiatalasszonynak a sógora a házassága napján –, ne feledd, hogy abban nincs semmi rossz.” Ez volt, idézte fel később az asszony, „min-

den felkészítés a házassáletre, amiben részesültem. Fogalmam sem volt, hogy mit is akart ezzel [a sógorom] mondani.”

A legtöbb nő számára a brit Rádzsban az esküvő utáni élet a luxus és a nehézségek különös keverékének bizonyult. Annyi volt a szolgálta, hogy a ház úrnőjének gyakran nem maradt semmi dolga, és magányos maradt a saját házában, még ha soha nem is volt egyedül. Az utazás nehéz és veszélyes kalandnak bizonyulhatott (még a 19. század végén is koporsókat tartottak készenlétben minden vasútállomáson, magyarázza de Courcy, arra az esetre, ha „egy utas meghalna útközben”), de otthon ülni ugyanolyan kockázatos lehetett. Veszett kóbor kutyák farkái jártak az utcákon, és minden előjel nélkül szokatlan járványok verték le lábukról az embereket. Egy látszólag egészséges ember, akivel este találkoztlál, reggelre akár már halott is lehetett... Minden szórakoztató egzotikus kalandnak – tevelovaglás teljes estélyi ruhában, házassági ajánlat egy elefánt hátán tigrisvadászattal közben – van egy nyugtalanító ellenpontja. Az éjszakai zajok a kertben? Á semmisség, csak a bokrokat gondozó foglyok láncai csörögnek. Ja, és ne is törődjünk azzal, hogy mit csinál a papa az ebédlőasztalnál: hajlamos arra, hogy előhúzza a revolverét, és rá-rálőjön a szemé elé kerülő patkányokra.

Az ellentétek ellenállhatatlanul melodramatikusak, a karakterek zinesek és mégis annyira elfojtottak. Na és azok a csodálatos kosztümök! Ilyen ruhákról olvasva csak csodálkozni lehet azon, hogy miért nem küldte Julian Fellowes, a *Downton Abbey* című tévésorozat írója a sorozat szereplőgárdájának még néhány tagját Miss O'Brien³ után, hogy Delhiben és azon túl keressék a szerencséjüket.

(*New York Times – Sunday Book Review*)

2 A koleraö² egyfajta haskötő volt, amit férfiak és nők egyaránt viseltek, hogy melegen és szárazon tartsa a hastájékot. A baktériumok felfedezése előtt ugyanis úgy tartották, hogy a kolera, dizentéria és hasonló betegségek hátterében a has kihűlése áll.

3 A *Downton Abbey* című angol-amerikai koprodukcióban készült kosztümös drámasorozat – 2014 eleje óta az egyik magyar csatorna is sugározza – az 1920-as évek Angliájában játszódik. A Siobhan Finneran által alakított Sarah O'Brien a címben szereplő birtokon élő szolgálók egyike, a sorozat egyik fontos szereplője volt az első három évadban. A negyedik évadból azonban már „kiírták” (a történet szerint elhagyja a birtokot és Indiába költözik), mivel lejárt a színésznő hároméves szerződése, és azt más filmes elfoglaltságai miatt nem hosszabbította meg.

 Dmitry Chen⁴

 Közép-Ázsia szellemi aranykora

S. Frederick Starr: Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane (Princeton University Press, 2013, 696 oldal) című könyvének bemutatása

S. Frederick Starr új könyve, a *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane (Elveszett felvilágosodás: Közép-Ázsia aranykora az arab hódítástól Timur Lenk koráig)* igazán lenyűgöző könyv; olyan munka, ami – ha szerencsénk van – a következő évtizedekben meghatározó szerepet játszhat majd a világ közgondolkodásának formálásában. Annyi viszont már most is biztosra vehető, hogy a könyv komoly vitákat kavarr majd; a szerző ugyanis jó néhány művelődéstörténetész tyúkszemére rálép a könyvében található megállapításokkal.

Kezdjük mindjárt azzal az állítással – amit számtalan, a közel 700 oldalas kötetben lelkiismeretesen felsorakoztatott tény támaszt alá –, hogy az európai civilizáció tulajdonképp kései mellékterméke csupán a világ egykori szellemi központjában (az Kr. u. 5. és 12. század közötti Közép-Ázsiában) zajló fejlődésnek. Nem mintha S. Frederick Starnak az lenne a fő célja, hogy kipukkassa az európai önhittség még mindig dagadó léggömbjét, de számtalan olyan lenyűgöző és megdöbbentő tény akad azok között, amelyekkel olvasóit elhalmozza, ami ilyen hatást kelthet.

Legyen szó a természettudományokról, a matematikáról vagy akár a zenéről (a hegedű és a lant Közép-Ázsiából származik) vagy a zeneelméletről, a Nyugat tényleg sokat köszönhet Közép-Ázsiának. Matematikai tudása és egy kis logika segítségével a perzsa-khorezmi Raihán Abu al-Bírúni például levezette – méghozzá Kr. u. 1030 körül, azaz közel fél évezreddel Kolumbusz előtt –, hogy léteznie kell egy hatalmas lakott földrésznek valahol az Atlanti-

óceán és a Csendes-óceán között. Al-Bírúni először kiszámolta a Föld területét – és számításai, mint utóbb kiderült, meglepően pontosak voltak –, majd „nekilátott, hogy rávetítse minden általa ismert terület földrajzi helyzetét erre a [...] földgömbre.” Ezután észrevette, hogy Eurázsia teljes szélessége Afrika legnyugatibb csúcsától Kína legkeletibb partjáig a földgömb területének kevesebb, mint kétötödét fogja át. A Föld felszínének háromötöde tehát üresen marad [...]. Miért ne jelentkeznének, tűnődött Bírúni, azok az erők és folyamatok, amelyek a Föld övének kétötödén szárazföldek keletkezéséhez vezettek, a másik háromötödén is?

Starr mondhatni a „partvonalra” helyezi a Muszlim Kalifátus arabjait azzal, hogy megjegyzi: az „arab” birodalom legragogyóbb koponyáinak többsége Közép-Ázsiából (pl. Iránból és a ma Afganisztánhoz, Üzbegisztánhoz stb. tartozó területekről) származott. Természetesen arabul írtak és arab csengésű nevük volt, de ők maguk nem voltak arabok.

Starr azonban leginkább egy másik kérdéssel foglalkozik: mi romlott el? Miért ért véget ez a felvilágosodás, ez a szellemi aranykor Közép-Ázsiában? És főleg, miért volt a Kr. u. 1300-as év egyfajta helyrehozhatatlan fordulópont, olyan vízvonal, amelyet követően úgy tűnt, hogy Közép-Ázsiát maga mögött hagyva az összes intellektuális dinamizmus és kreativitás Európába költözik át?

Számos kézenfekvőnek és közvetlennek tűnő választ lehet adni erre a kérdésre, így például azt, hogy a mongol hódítás a 13. század közepén fizikailag, sőt ökológiailag is tönkretette a térséget. Ha a könyvtárakat és a városokat felégetik, a lakosságot megtizedelik, a gátakat és az öntözőrendszereket pedig szándékosan elpusztítják, akkor a civilizációnak tényleg nem marad sok esélye. Ez a magyarázat azonban túl egyszerű, hiszen a szellemi reneszánsz többször is fellángolt a régióban (különösen Timur Lenk/Tamerlán korában), és ezek a tüzek csak körülbelül a 16. századra hunytak ki véglegesen.

Az igazi ok, állítja Starr – és meglehetősen meggyőzően bizonyítja is állítását –, nem a mongol hódítás volt, hanem a vallási pluralizmus elvesztése, ami általánosan elfogadott volt a közép-ázsiai felvilágosodás korának egészén át. Ez a pluralizmus megmaradt a régió minden

4 Dmitry Chen a Közép-Ázsiában született és nevelkedett orosz író-újságíró, Dmitrij Kozirev Amerikában használt írói álneve. Kozirev/Chen a politikai és ázsiai kérdések egyik ismert kommentátora, a *Selyemút-trilógia (Silk Road Trilogy)* szerzője. A trilógia első kötete (*The Pet Hawk of the House of Abbas*) immár angolul is olvasható.

olyan városában, ahol nyitva tartották kapuikat a keresztény templomok, a tűzszentélyek vagy a sztúpák. A jámbor muzulmánoknak el kellett ismernie, hogy a más hitet követők gyakran okosabbak és jobban tájékozottak náluk, és mások nézeteit nem lehetett egyszerűen félresöpörni.

A kor gondolkodói, mondja Starr, olyanok voltak, mint a kagyló, amely képes igazgyönggyé alakítani a belekerült idegen homokszemet.

A közép-ázsiai kultúra csodája, hogy több évszázadon át nyitott volt az idegen homokszem befogadására, és egyszersmind megvolt az a képessége, hogy ezeket a homokszemeket felhasználva igazgyöngyöket állítson elő. Amikor elvesztette azt a képességét, hogy konstruktívan szembenézzon azzal, ami idegen és azt gyönggyé alakítsa, a [közép-ázsiai] civilizáció hanyatlásnak indult.

* * *

Az *Elveszett felvilágosodás* olyan könyv, ami nemcsak olvasmányos és informatív, hanem egyben szórakoztató is. A könyv inspirálóan hathat Közép-Ázsia mai lakóra, és egyben figyelmeztetésül is szolgál minden modern nemzet és civilizáció számára, amely hajlik az intoleranciára.

(*The Asian Review of Books*)

Tony Rennell

Amikor a sebesültek irigyelték a halottakat...

Emily Mayhew: Wounded: From Battlefield to Blighty, 1914-1918 (Bodley Head, 2013, 288 oldal) című könyvének bemutatása

Az első világháborúban harcoló katonák százezrei szenvedtek szörnyű sebeket a harcmezőn. A sebesülteket higiénikusnak cseppet sem nevezhető körülmények között kezelték a túlterhelt orvosok. *Emily Mayhew Wounded: From Battlefield to Blighty (Sebesültek: A csatamezőről vissza Angliába) című új könyve az első világháborúban megsérült katonák és az őket gondozó ápolók és orvosok megindító történetét meséli el.*

Miközben a somme-i csatákban megsebesült katonákat ápolta, Winifred Kenyon nővér véletlenül olyan felfedezést tett, ami később sokat segített neki a komor munkában, amit végeznie kellett. Valahol, valaki hibát követett el, és a frontra apró, levendulával teli muszlinzsákocskákat küldtek a zsinórral zárható zsákok helyett, amelyekben a katonák a személyes holmijaikat tarthatták volna. Ám a tévedésnek ezúttal haszna is volt. Kenyon nővér ilyen zsákocskákat tűzött a legsúlyosabb sebesültek párnájára, és megfigyelte, hogy a levendulaillat megnyugtatja az élet és halál között lebegő katonákat, az otthonukra emlékezteti a sebesülteket és elűzi tőlük az üszkösödés és a rothadás bűzét, amelynek forrása nemritkán saját meggyötört testük volt.

A Winifredhez hasonló ápolónőknek bőséges készletre volt szükségük zsebkendőkből is. Kellettek azoknak a katonáknak, akik a műtétből felébredve megtudták, hogy a lábukat amputálni kellett, vagy az első alkalommal pillantották meg a pizsamájuk szépen felhajtogatott és vállmagasságban feltűzött üres ujját ott, ahol egykor a karjuk volt. A megtört férfiak sokszor addig zokogtak a karjaik között, míg a nővérek köténye is átázott... De Kenyon nővér maga is meglepődött, milyen gyorsan hozzászokott ahhoz, hogy kegyes, megnyugtató hazugságokkal vigasztalja a sebesülteket. Hát persze hogy jobban leszel... Senki sem felejtett el otthon... A kloroform nem is olyan rossz... Minden rendben lesz... A valóságban azonban csak ritkán alakult így.

Szörnyű dolog volt, ha valaki az 1914 és 1918 közötti harcokban megsebesült a nyugati fronton, és mégis gyakran figyelmen kívül hagyják ezeknek az embereknek a sorsát és szenvedéseit. Emlékművek őrzik közel egymillió brit katona emlékét, akik a katasztrófális háborúban estek el. Ám több mint kétszer ennyire rúg azoknak a száma, akik a lövészárokból vagy az erősen védett ellenséges vonalak elleni támadásokban sebesültek meg, és gyakran maradandó, egész későbbi életüket megváltoztató sebesüléseket szenvedtek az új generációs, pusztítóbb 20. századi fegyverektől.

Modernebb puszkák és géppuskák lőttek ki kúpos végű golyókat, amelyek gyorsabban repültek, nagyobb erővel csapódtak be és mélyebbre hatoltak, lepattantak a csontokról és keresztül-szántottak a lágyszöveteken, piszkos egyenruhadarabokat és a levegőbe került talajrészecskéket

ragadva magukkal. A tüzéségi lövedékek srapszelvényeik szakitották a húst, így a vérzés csak nehezen állt el; olyan sebeket amelyek – ha a sebesült túlélte a sokkot – tökéletes környezetet biztosítottak a sebfertőzés és szepszis számára.

A túlsúfolt kötőzöhelyekre, sebesültellátó állomásokra és tábori kórházakba katona katona után érkezett a legszörnyűbb sérülésekkel a fején, az arcán, a végtagjain vagy a hasán. Egy katonaorvos soha nem felejtette el a látványt, amiben akkor volt része, amikor felemelte az egyik sebesült ingét – egy fiatal, és valahogy még mindig öntudatánál levő, beszélő tüzéségi tisztét, aki egy alacsony falon ülve várta, hogy megvizsgálják –, és a férfi mellkasán ütött srapszelvényokon keresztül nézve tisztán látta a sebesült mögött levő mezőt.

Ahogy közeleg az 1914–1918-as háború kitörésének centenáriuma, számos új, az első világháború történetével foglalkozó könyv jelenik meg. Emily Mayhew orvostörténész munkájának középpontjában az az orvosok és ápolók hősiessége, és gyakran hiábavaló küzdelme áll, amit azért vívtak, hogy a fent említett fiatal tüzer-tiszthez hasonló sebesülteket életben tartsák.

Az életmentésben a hordágyvivők jártak élen – egy méltatlanul alulértékelt csoport, akiket rendkívüli erőfeszítéseik ellenére általában meg sem említenek a háború történetéről írt munkák. A lövészárkokban a gyalogosok mögött sorakoztak fel, akik az árokból kimászva rohamra indultak az ellenséges állások ellen, majd rezzenéstelen arccal követték őket, hogy összeszedjék a sebesülteket. Ahogy egyikük írta, egy dolog az, hogy bátor tetteket hajtsunk végre „fegyverrel a kezében, amikor az embert előnti a lelkesedés”, de egy másfajta bátorság kell ahhoz, hogy „bátran menjünk a jégesőként záporozó golyók közé, hogy bekötözzük és elszállítsuk a sebesülteket”.

A sebesülthordókat könnyen fel lehetett ismerni a tenyerükön levő fájdalmas hólyagokról és bőrkeményedésekről, amiket a hordágy durva fa fogantyúi, vagy a horzsolásokról a hátukon, amiket a sebesültekkal terhelt hordágyak vállpántjai okoztak, miközben a szanitécek terhüket cipelve átküzdötték magukat a sáron és a zürzavaron. Éjszaka, a támadás utáni sötétben visszaküszköttek a harcmezőre, és a senki földjén bombatölcsértől bombatölcsérig lopakodva kutattak a csatamezőn maradt sebesültek után. Ha rátaláltak, akkor az ellenséges mesterlövészeket

kicselezve próbálták visszajutni a saját vonalak biztonságába, hátukon egy felnőtt férfi súlyát cipelve. Aztán visszamentek, újra és újra. „Mi mindig tűz alatt állunk, de nem dobhatjuk le a hordágyat, hogy biztonságos fedezékbe fussunk – írta egyikük a naplójába. – Tovább kell haladnunk.”

Szívszagató munka volt ez, háború a maga legnyersebb formájában. A hordágyvivők többet tanultak a halálról, mint bármely más ember a csatatéren, írja Mayhew. Megtanulták azonnal megítélni, hogy ki az, aki meghalt, és ki az, aki még él. Megtanultak elfordulni a kétségbeesett haldoklóktól, hogy azokra koncentrálhassanak, akiknek nagyobb esélye van a túlélésre. Megtanulták, hogy végignézni, amint férfiak halnak meg, és megtanultak segíteni a haldoklóknak egy utolsó szál cigarettával vagy pár kék színű morfintablettával. A munka legrosszabb része az volt, amikor egy olyan sérült vittek vissza, aki meghalt mire visszaértek, vagy akiről az orvosok úgy döntöttek, hogy reménytelen eset és hagyták meghalni az úgynevezett „elfekvő osztályon”. „Megtanulták – írja Mayhew –, hogy ne törődjenek az ilyen dolgokkal, vagy azzal, hogy nekik kell elvinniük a halottakat a hordágyokról, amire az élőknek volt szüksége.”

Ha a hordágyon való szállítás közbeni rázkódás vagy a vérvesztés addigra be nem végezte azt a munkát, amit egy ellenséges golyó vagy ágyúlövedék megkezdett, az életben maradt sebesültek ezután kerültek a vonalak mögötti tábori kórházakban dolgozó orvosok és nővérek kezei közé. Az ilyen kórházak – némelyiket egyszerű sátrakban, másokat rekvirált épületekben rendezték be – nyomorúságos és túlsúfolt helyek voltak. Hordágyak hosszú sora feküdt a rögtönzött műtők előtt, ahol még arra is alig jutott idő, hogy érzéstelenítőt adjanak. A nagyobb offenzívák idején elképesztő teher nehezedett az orvosokra; az alvadt vérral borított ruhájú sebészek csontokat fűrészelték és artériákat varrtak, visszavágták a sérült húst, összevarrták a hasakat és arcaikat, mindez elképesztő gyorsasággal. Az amputált végtagokat úgy rakták halomba, mintha csak eladásra kínált tűzifa lettek volna. A sebészeti eszközök olyan ütemben használódtak el, hogy a közsztűsőknek állandóan készenlétben kellett állnia, hogy megélezhessék őket. Az egyik sebésznek, aki épp egy nagyobb csata kezdetekor érkezett Ypres-be, két hétig arra se jutott ideje, hogy megborotválkozzon.

Az akkor már tapasztalt orvosnak számító John Hayward maga is sokkos állapotba került az első alkalommal, amikor az egyenesen a csatatérről beszállított sebesülteket kellett kezelnie. Meglepte, hogy mennyire csendesek voltak és mennyire bele-törődtek sorsukba az ellátásra váró emberek. Szinte nem is lehetett jajgatást vagy fájdalmas nyögéseket hallani, csak a légzést, a zihálást és alkalmanként egy-egy gyufaszál jellegzetes, reszelő hangját, amikor valaki cigarettára gyújtott. A legnehezebb az volt, hogy neki kellett megítélnie, melyik sebesültnek van esélye a túlélésre és melyiknek nincs, hogy melyik beteget operálja meg és melyiket ne – azaz hogy kit mentsen meg és kit hagyjon meghalni. Egyike volt annak a három orvosnak, akikre fejé-ként száz beteg várt, és aki 36 órán át megszakítás nélkül dolgozott a műtőszobában.

Miután végre jutott egy szemhunyasnyi ideje alvásra, elment sétálni, hogy kitisztuljon a feje. Ekkor vette észre, hogy több száz katona csoszog a tábor felé egyetlen hosszú sorban, mindet fehér por borítja és mindegyik az előtte haladó férfi vállába kapaszkodik. A legújabb haditechnikai újítás áldozatai voltak; a harcigáz-támadásokban megsérült katonák, akiknek tüdejét roncsolta, szeme világát pedig ideiglenesen vagy véglegesen elvette a maró gázzal való érintkezés. Hayward egy újabb hosszú éjszakán át dolgozott; tisztította, kötözte és mosta a sebeket, a legvégén pedig felmosta a padlóról „a modern fegyverek terén bekövetkezett áttörés” maradványait. És közben végig hallotta, ahogy újabb és újabb szirénázó mentőautók érkeznek a táborba...

A súlyosan sebesültek számára – vagyis azoknak, akiket nem lehetett egyszerűen csak bekötözni és visszaküldeni a lövészárókba – a hazaszállítás volt a következő lépés. Előbb kórházvonatokon vitték őket a La Manche csatorna partján levő kikötőkbe, aztán onnan hajóval vissza Angliába. A rögtön-zött vasúttámasoknál sorban feküdtek a betakart, hordágyra rakott sebesültek, várva a sebesültszállító vonatot. Voltak, akik meghaltak, mielőtt a szerelvény megérkezett volna, másoknak rosszbodott az állapot és emiatt a reménytelen esetek közé sorolták őket, akiket félreraktak, hogy másoknak adjanak esélyt. Amikor a vonat végül bepöfögött, a betegeket bezsúfolták az egymás fölötti sorokban elhelyezett függő- és hordágyakra, akiknek pedig már nem jutott

hely, azok kénytelenek voltak a folyosókon állva utazni. Ha a vonatnak hirtelen fêmeznie kellett, beközözött testek dőltek minden irányba...

Miközben a vonatok Észak-Franciaország bombatölcsérektől elcsúfított tájain és lerombolt városain haladtak keresztül, az utazás legnehezebben elviselhető része a síneken fekvő fel nem robbant lövedékek, a kisiklások és más gondok által okozott állandó késés volt. A kórházvonatokat gyakran mellékvágányra terelték, ahol akár napokig is vesztegelniük kellett, mert a front irányába robogó katonai szerelvényeknek elsőbbséget kellett adniuk. A friss ágyúöltelékkel teli vonatok láttán sokan sóhajtottak fel fájdalmasan a sebesültek közül, akik már rég megfizették az árát annak, hogy besorozták őket. Csak elképzelni tudjuk, hogy milyen hatással volt a kórházszerelvények látványa azokra a katonákra, akik erősítésként a frontra tartottak.

A vonatokon szolgálatot teljesítő nővérek az emberhez nem méltó körülmények ellenére is megtettek minden tőlük telhetőt, de nem juthattak mindenre és mindenre idejük és erejük. John Glubb hadnagy, akinek fél arcát szétroncsolta egy lövés, napokig feküdt ugyanazokban a gennyes kötszerekben, egészen addig, amíg el nem érték a kompkikötőt, ahonnan Angliába szállították őket.

Szinte csodának tűnik, hogy bárki is hazatérhetett azok közül, akik a fronton golyót vagy srapnelszilánkot kaptak, és végül elmondhatták a történetüket. Sokk, vérvesztés, szepszis: csak néhány halálos veszély, ami a harctérről kimentett, illetve a hazafelé tartó sebesültekre leselkedett. Az üszkösödés miatt elképesztően sok sebesült halt meg azokban a penicillin felfedezése előtti időkben.

Az új fegyverek megjelenésével új szörnyűségek jöttek. 1916 júliusától kezdve minden Londonba érkező kórházvonaton voltak olyan sebesültek, akik harcigáz-támadásokban sérültek meg. A gáz olyannyira beleette magát a sebesültek ruháiba és olyan erős volt a szaga, hogy a pályaudvaron segédkező önkéntesek közül sokan elájultak, a virágok pedig, amiket a jóakarók és a rokonok küldtek, megfekedtek és elhervadtak.

Egyre több zárt vagon volt a szerelvények végén, amelyekben azok a katonák utaztak, akik megté- bolyodtak a fronton átélt borzalmak hatására. Az önkéntesként dolgozó Claire Tisdall emlékszik egy súlyos gránátnyomástól (azaz harctéri idegsooktól)

szenvedő tisztre, aki a kórházba vezető úton végig reszketett, remegett és sírt. Egyszer csak abbahagyta a sírást, és a lány elborzadva látta, hogy a férfi meghalt a félelemtől...

Bármiről is emlékeznek meg a centenáriumi rendezvényeken, az emberi állhatatosságnak a lista előkelő helyén kell állnia. Joseph Pickard közlegény csak egy példa azok közül, akik nem adták fel. 1918 Húsvét vasárnapján találatot kapott az a lövészárk, ahol a fiatal kiskatona és társai tartózkodtak. Amikor Pickard magához tért, bajtársainak holttesteit vették körül. Egyedül ő élte túl a robbanást, de súlyosan megsebesítette egy repesz, a saját véreben feküdt, és óriási fájdalmai voltak. Az orra helyén egy nagy lyuk volt, egy másik pedig a hasán. Megpróbált felállni, de a lába is eltört, ezért visszazuhan a sárba és négykézláb próbált biztonságba húzódní. Három ismerős angol katona sietett oda, hogy segítsen neki, és az arcukra kiülő iszonyatból sejtette, hogy mennyire súlyosak lehetnek a sérülései. Bajtársai azt hitték, hogy biztosan meghal.

Egy kötőállomáson hallotta, amint egy megfáradt katonarvos számba veszi a sérüléseit: elszakadt ülőideg, összetört medence, megrepedt húgyhólyag. A többi reménytelen eset közé került, hogy meghaljon. A tudatára telepedő ködön át hallotta, hogy a lelkész feladja neki az utolsó kenetet, és érezte, ahogy az orvos az arcára húzza a takarót. A barátainak, akik érdeklődni jöttek azt mondták, hogy nem lehet rajta segíteni, nincs már számára remény. Hivatalosan halott volt. De az akkor még csak 17 éves Pickard nem volt hajlandó meghalni, és éjszaka az egyik nővér észrevette, hogy az arcára húzott takaró emelkedik és süllyed, ahogy a sebesült fiú levegőért küzd. A nővér kitisztította és bekötözte a sebeit, aztán vizet

adott neki, amit egy szívószálon át ivott meg – ez volt az első ital amit azóta ivott, hogy a lövedék becsapódott, és amire mindig úgy emlékezett, mint a legédesebb gyógyszer, amit valaha kóstolt.

Az út, amelyre elindult vissza „Blighty-ba” (így nevezték Nagy-Britanniát az első és második világháborúban harcoló katonák) maga volt a pokol minden egyes centiméterén. Miközben az elsősegélyhelyről a kocsira, majd a kocsiról a sebesültszállító vonatra rakták, minden bukkanó éles fájdalom hullámaint küldte szét a testében – le a lábán, fel a gerincén és át a gyomrán. Perforált hólyagja újra és újra cserbenhagyta, és zokogott a megaláztatástól és a fájdalomtól. Egy nővér ült az ágya melletti létrán és fogta a kezét, de a vonat minden rándulása elviselhetetlen kint okozott. Csak félig-meddig volt tudatánál, amikor levették a vonatról, a kórházhajó fedélzetén pedig teljesen elvesztette az eszméletét. Amikor megérkezett Londonba, egy órán át feküdt a Victoria pályaudvar peronján, mielőtt végre kórházba került volna.

A Joseph Pickardhoz hasonló több százezer sebesült férfi számára a háború gyakorlatilag soha nem ért véget. Pickard négy évet töltött kórházban, és egész életében fájdalmai voltak. Azt is el kellett viselnie, hogy az emberek gyakran megbámulják összeroncsolt arcát. Egy nap egy kisfiú megkérdezte tőle, hogy mi történt az orrával. Elvesztette Franciaországban – válaszolta –, aztán már nem volt semmi értelme visszamenni érte és megkeresni. A teste összetört, de a humorérzéke meglepően ép maradt. 1991-ben, 91 éves korában halt meg. Ahogy Emily Mayhew írja megindító könyvében: „még egy háborúért adott élet, aki most végre békében nyugodhat.”

E SZÁMUNK SZERZŐI:

dr. Egri Zoltán egyetemi adjunktus, Szarvas
dr. Gazdag László közgazdász,

kandidátus, Pécs

Kapronczay Károly történész, Budapest

Kapronczay Katalin könyvtáros,

orvostörténész, Budapest

Kósa László prof. emeritus,

etnográfus, történész, Budapest

Kovács Dávid történész, KRE BTK

egyetemi adjunktus, Budapest
Kövendy Katalin történész, Budapest

dr. Lakatos Artur Lóránd

történész, közgazdász, Kolozsvár

László Márton levéltáros,

Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei

Hivatala, Marosvásárhely

Menyhay Imre professor emeritus,

Sopron

TARTALOMJEGYZÉK

Menyhay Imre: Ambivalencia, személyiség és társadalmi változások 1

SZÁZADOK

<i>Kapronczay Károly</i> : Háborúk a Balkánon Szerbia az első világháborúban	12
<i>Kovács Dávid</i> : Szabó Dezső nemzetszemlélete az 1910-es évek első felében.....	19
<i>Kövendy Katalin</i> : Vitéz Ungváry Béla gépészmérnök és a Gamma–Juhász rendszerű löelemképző	34
<i>Lakatos Artur</i> : Jelentés az ELTE Történettudományi Karán a „jobboldali elhajlásról”, az 1956-os magyar forradalom előestéjén	48
<i>László Márton</i> : Kollektivizálás a Székelyföldön	58

MŰHELY

<i>Gazdag László</i> : Bokros Lajos 140 pontja	81
<i>Dr. Egri Zoltán</i> : Egészségrendek a világban, főbb európai összefüggések	92

NAPLÓ

<i>Kósa László</i> : „...a hazai föld vadon termő virágai”	117
<i>Kapronczay Katalin</i> : A nyolcszáz esztendőes ferences rend	120

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Alida Becker: Férjfogás birodalmi segédlettel (122) *Dmitry Chen*: Közép-Ázsia szellemi aranykora (124) *Tony Rennell*: Amikor a sebesültek irigyelték a halottakat... (125)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
ismeretterjesztő tevékenységét!**

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

Adószám: 19002457-2-42

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2014. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25 440 Ft helyett 18 000 Ft

Fél évre: 12 720 Ft helyett 9 000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18 480 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 240 Ft helyett 7 000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 960 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 480 Ft helyett 7 000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13 440 Ft helyett 9 000 Ft

Fél évre: 6 720 Ft helyett 4 500 Ft

Akciónk a 2014. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 750 Ft • Előfizetéssel: 580 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

